

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

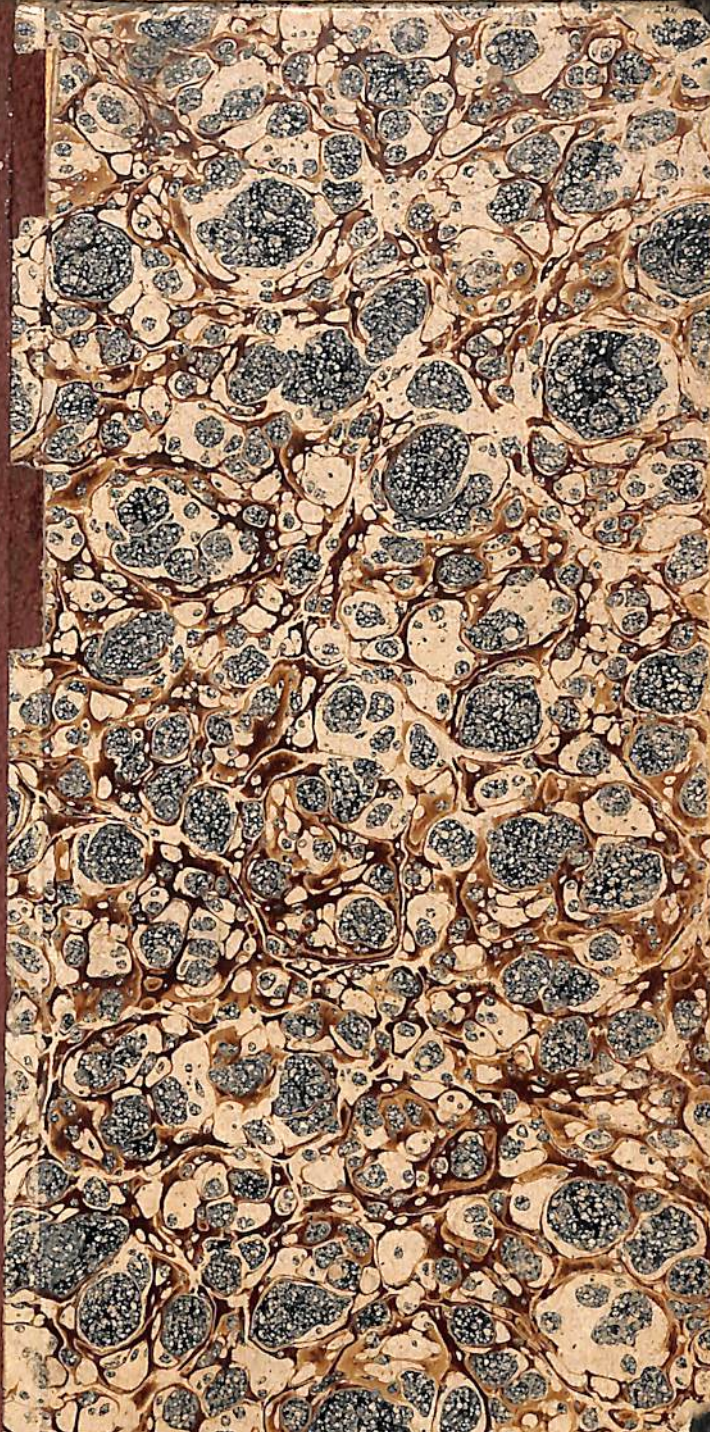
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ln

✓ 14

179995

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Ց Ա Ջ Գ Ի

Պ Ա Տ Մ ՈՒԹ Ե Ա Ն

ԵՐԿՐՈՐԳ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Երկատիրութիւն

Գ Ե Ո Ր Գ Ա Յ Ա Բ Ո Վ Ե Ա Ն Ց.

57-
261

Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
իրանք անլեզու, աշխարհս անիրաւ,
Որ Հայոց ազգիցն անթիւ ու անբաւ
Էսպէս քաջ որդիք խլեց՝ չկտացաւ:
Վերջ Հայ. Խ. Աբովեան. (Եր. 274):

Տ Ի Ֆ Լ Ի Ջ

Տպարան Յովհաննիսի Մարտիրոսեանց:

1877

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

714-60

28. 14

ԻՒՐ ԳՈՐԾՎԱԳՈՒԹ

ԵՒ ՍԻՐԵԼԻ ՄՕՐԸ

ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԱԲՈՎԵԱՆՑԻՆ

Հասցեն՝ Երևան, Բաղրամյան 15 հաս. 1277

Երևանի քաղաքի քաղաքապետարան

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է

ՎԵՐՈՒՄԱՍԻՐՈՂԸ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 15 Юля 1877 г.

Типографія Мартиросіанца, на Орбеліановскоі улицѣ д. № 5.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն .

Ամեն լուսաւորեալ ազգերի մէջ պատմական գիտութեանց ուսումն, իբրև ամենակարևոր մարդկային սեռի լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան, ամեն փոքր 'ի շատէ բարեկարգ դպրոցների մէջ ընդունած է: Նև սա յիրաւի այսպէս էլ է. որովհետև նա է հայելի, որի մէջ մարդկութիւնը կարող է ճշգրտութեամբ տեսնել, թէ իր կատարելութիւնքը և թէ իր թերութիւնքը, որով աւելի մտնելով է անձնաճանաչութեան, որ նորա կեանքի մէջ ամենից հարկաւորն է: Ընդհանուր պատմական գիտութիւնքը, ընդհանուր մարդկութեան համար, այս նշանակութիւնը ունին: Բայց իւրաքանչիւր ազգ, իբրև մասն մարդկութեան, ունի և իւր առանձնական յատկութիւնները, ուստի և իւրաքանչիւր ազգ, իրան լաւ ճանաչելու համար, անշուշտ հարկաւորութիւն ունի իւր պատմութիւնը մանրամասնաբար ուսանելու, որովհետև նորա մէջ իւր առանձնական կատարելութիւնքը և թերութիւնքը տեսնելով, ճշգրտութեամբ կը ճանաչէ իրան և այնպէս միջոց կունենայ իւր ապագան բարեկարգելու:

Այս աչքի առաջ ունենալով, հարկ համարեցի տպագրելու իմ անյայտացեալ եղբօրս—Գէորգայ Աբովեանց— «Հայոց պատմութեան համառօտութիւնը» իբրև ձեռնարկ, որոյ հարկաւորութիւնը շատ զգալի է մեր ազգային դպրոցներումը: Կը յուսանք, որ ներողամիտ աչքով կը նային մեր բանասէրները այս երկասիրութեան վերայ, որովհետև սորա աշխատասիրողը դեռ ևս չէր մշակած իր գործը, ինչպէս հարկն է, և անյայտացաւ կիսատ թողնելով իւր ցանկալի ձեռնարկութիւնը: Իսկ ես, թէ՛ յաւերժացնելու համար նորա յիշատակը և թէ՛ մի նոր միջոց աւելացնելու համար մեր բանասէրների ձեռքին այս առարկայի մշակութիւնը առաջ տանելու համար, որոշեցի ՚ի լոյս ընծայելու այս աշխատասիրութիւնը երկրորդ անգամ, ՚ի նպատակ ուսանող երիտասարդաց:

Բաղդասար Աբովեանց.

՚ի 19-ն Յունիսի 1869

Տփլիս.

Յ Ը Ն Կ

Հայոց պատմութեան մեծամեծ դարերն, նոցա շրջաններն և իւրաքանչիւր դարի և շրջանի գլխաւոր նիւթը: . . . Ը—Լ;

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Հ Ը Յ Ը Ս Տ Ը Ն Ի

Հին Հայաստանի սահմանը	1
Հայաստանի լեռները	2
Հայաստանի գետերը	4
Հայաստանի լճերը	6

ՄԵԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1 Բորձր Հայք	7
2 Չորրորդ Հայք կամ Մոկաց աշխարհ . . .	8
3 Աղձնիք կամ Աղձնեաց աշխարհ	—
4 Տուրուբերան աշխարհ	—
5 Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ	9
6 Կորձէք կամ Կորդուաց աշխարհ	—

7 Պարսկահայք	9 ✓
8 Վասպուրական աշխարհ	—
9 Սիւնիք կամ Սիսական	10
10 Ուտի կամ Ուտեացոց աշխարհ	—
11 Փայտակարան աշխարհ	11
12 Արցախ կամ Փոքր Սիւնիք	—
13 Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ	—
14 Տայք կամ Տայոց աշխարհ	—
15 Այրարատեան աշխարհ	12
Փոքր Հայք	13
Միջագետք Հայոց	14
Կիլիկիա	—
Հայաստանի և Հայոց յատկութիւնքը	15
Հայաստանի յիշուած կենդանիքը	17
Հայաստանի գազոնները և թռչունները	18
Հայաստանի Հանքերը	—
Հայաստանի նախկին բնակիչքը և նոցա կրօնը	19

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան առաջին.

Հայկայ գալուատը ի Հայաստան և նորա ստերագմը Բէլլե դէմ	21
Հայոց նահապետների գաղթականութիւնը և նոցա աշխարհաշինութիւնները 21 —19-դ դարը	25

Արամ 18-դ դարումը	29
Արայ զեղեցիկէն մինչև Պարոյր թագաւորը կամ մինչև 600 թիւը Քրիստոսից առաջ	31
մեր թագաւորները Մարաց ժամանակները կամ 610—535 թիւը Քրիստոսից առաջ	35
Տիգրան առաջին	36
530—330 թիւը. Ինչ ժամանակ Հայաստանի մէկ մասը Պարսից թագաւորութեան նահանգ դարձաւ	40 ✓
Հայոց Հեթանոսական կրօնը	41
Հայոց գլխաւոր չաստուածները	43
Հայաստանը 330—150 թիւը Քրիստոսից առաջ	45

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երկրորդ.

Արշակունի Վաղարշակ թագաւորը 150 թուականին Քրիստոսից առաջ	50
Վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը	57
Կարգադրութիւնները	—
Արշակ առաջին 124 թուականին	60
Արտաշէս առաջին 111—86 թուականը ն. թ. զՔրիստոս	—
Տիգրան երկրորդ 86—36 թուականին Քրիստոսից առաջ	62

Միհրդասայ երկրորդ պատերազմը Հայոց
օգնութեամբն 66

Արտաւազդ 36—33 թուականը Քրիստոսից
սից առաջ 71

34 թուականիցը Քրիստոսից առաջ մինչև
80 թուականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգա-
յին մատենագրաց 72

Արտաշէս Բ. 80—135 թիւը Քրիստոսից
յետոյ 78

Արտաւազդ 135 թիւը Քրիստոսից յետոյ . 84

Տիրան 135—156 թիւը Քրիստոսից յետոյ —

Տիգրան Գ. 156—195 թիւը 85

Վաղարշ 195—210 թիւը . . . . . —

Խոսրով 210—253 թիւը 86

Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւո-
րութեան սկիզբը 89

Հայոց քաղաքականութեան նոր հանգա-
մանքները. Սղիունեայ Սղուկ իշխանի ապստամբ
բութիւնը. Սկիւթացւոց դէմ պատերազմը և զօ
րավարութեան բաժանումն 91

Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւն-
ներն Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու
պատճառը 94

Հայոց կատարեալ զարձը ի Քրիստոնէու-
թիւն. Լուսաւորչայ մանկութիւնը. նորա տան-
ջանքները. Տրդատայ հրովարտակները ընդդէմ
Քրիստոնէից. Հռիփսիմեանք և Աստուծոյ պա-
սիժը 95

Լուսաւորչայ եւն խորվերապից. հարուածե-
լուց բժշկութիւնը. քարոզութիւնը. մեհնաց
քանդումն. Լուսաւորչայ ձեռնադրութիւնը. նորա
կարգադրութիւնները և Հայաստանի երկու ա-
մենամեծ երախտաւորաց մահը 97

Տրդատայ յաջորդների նկարագրութիւնը.
նոցա յարաբերութիւնը դէպի նախարարները և
հարկան երկու պետութիւնները 101

Խոսրով Բ. Սանատրուկ և Բակուր ապստամբ
բեաները, մէկը Փայտակարան և միւսն Աղձնիք.
Կոստանդինոս կայսեր մօտ հրեշտակազնացութիւ-
նը. Անտիոքայ գալուստը. չորս զօրավարութեան
նորոգութիւնը, Մանաճիհի եղեռնադործու-
թիւնը. Սկիւթացւոց արշաւանքը. Օշականի ճա-
կատը. Տիրան Բ. և նորա անիրաւութիւնները
343—364 թուականը 104

Արշակ երկրորդ 364—382 թիւը 108

Պապ 382—388 թիւը 113

Վարազդատ 391—394 թիւը 116

Արշակ երրորդ. Վաղարշակ երկրորդ. Խոս-
րով երրորդ 394—399 . . . . . —

Խոսրով Գ. միայն թագաւորում է երկու
բաժնի վերայ մինչև 400 թիւը 118

Վառաշապուհ 401—421 թիւը 120

Խոսրով Գ. միւս անգամ թագաւորում է և
յետոյ Շապուհ Յագկերտի որդին մինչև 427
թիւը 122

Արտաշէս Գ. 427—433 թիւը. Արշակունեաց
թագաւորութեան և Լուսաւորչայ տան Հայ-
րապետութեան վերջը 123

Հինգերորդ դարու առաջին կիսի Հայոց
աշխարհի հանդամանքները 127

Յազկերտ Բ-ի յաջողութիւնները, նորա դիտա-
ւորութիւնը Քրիստոնէական հաւատի մասին.
Ատոմեանց նահատակութիւնը, Գենշապուհ ի
Հայաստան, Զրադաշտական նամակը. պատասխա-
նը. նախարարաց կոչումն. բանտարկութիւն, առ-
երես ուրացութիւն. դարձ. Վասակ սրտանց ուրա-
ցեալ. ուխտապահ նախարարաց յաղթութիւնը
440—450 թիւը 131

Հայոց դեսպանութիւնը առ կայսրն. Պար-
սից յարձակումներն Աղուանից վերայ. Հայոց
օգնութիւնը. Վասակայ ուխտանկնգութիւնը.
Վարդանայ դարձն և Այրարատայ գրաւելը 451
թուին. պատերազմի պատրաստութիւնները.
Տիղզոնի դրան նենգութիւնները. Պարսից զօրքի
դաշն. Առանձար. Աւարայրի ճակատը և նահա-
տակութիւն Վարդանանց . . . , ... 135

Հայոց խռովութեան սաստկանալը Յազկերտը
միտքը փոխում է. Ատրորմիզդ մարզպան. Աւոն-
դեանք կալանաւորվում են, նախարարները բողո-
քում են. Վասակը դատապարտվում է. նախա-
րարաց կալանաւորութիւնը. Աւոնդեանց նահա-
տակութիւնը և նախարարաց դարձը 451—461
թիւը 140

Տիղզոնի դրան խորամանկ քաղաքականու-
թիւնը. Գիւտ կաթողիկոսը. Վահան Մամիկո-
նեան. ուխտապահութիւնը. Յովհան Մանգակու-
նի կաթողիկոսը. Պարսիկք հալածեալք. Ատրը-
վըշասպը. Արկորի. Ատրներսէհ. Ներսէհապատ.
Միհրան. Զարմիհր Հազարավուխտ. Շապուհ.
մարզպան, Վահան զիւցազն և նորա արտաքոյ
կարգի քաջութիւնները. Պարսից դրան քաղա-
քականութեան փոփոխութիւնը. Վաղարշ. Նի-
խոր. դաշն խաղաղութեան և Վահան մարզ-
պան 461—485 թիւը 144

Հինգերորդ դարու վերջերի և վեցերորդի
սկիզբների քաղաքական և կրօնական նոր հան-
դամանքները. Պարսից հալածանաց մեղմութիւն-
ները. Յունաց քաղաքական ներգործութիւնները
և նոցա կրօնական ատելութեան սկիզբը. Բաբ-
գէն կաթողիկոսը և Վաղարշապատու ժողովը . 153

**ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը**

Հինգերորդ դարի վերջերիցը մինչև եօթ-
ներորդի սկիզբները 158

ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲՅՈՑ ԱՐՇԱԻԱՆԱՑ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.

ԿԱՄ
631—693 թիւը 163

ՈՍՏԻԿԱՆԱՑ
Ժ. Ա. Մ. Ա. Ն. Ա. Կ. Ն. Ե. Բ. Ը.

Յօթներորդ դարու վերջերից մինչև իններորդ
դարու կեսը 166

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻԱՆ

Շրջան երրորդ.

Բազրատունեաց թագաւորութեան կանգ- ման և անկման նկարագիրը	174
Աշոտ Ա. 856—889 թիւը	178
Սմբատ Ա. 889—914 թիւը	182
Աշոտ Բ. Երկաթ 915—928 թիւը	188
Աբաս 928—951 թիւը	194
Աշոտ Գ. Ողորմած 952—977 թիւը	196
Սմբատ Բ. 977—990 թիւը	198
Գաղիկ Ա. 990—1020	199
Յովհաննէս Սմբատ 1020—1040 թիւը	201
Գաղիկ Բ. 1040—1045 թիւը	205
Տասն և մէկ դարու կիսերիցը մինչև այն դարու վերջերը	208
Ռուբենեանց ժամանակուայ նկարագրու- թիւնը	212

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻԱՆ

Շրջան չորրորդ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԽՈՐՈՒԹԻԱՆԸ
1080—1123 ԹԻԻԸ:

Ռուբէն Ա. մինչև 1095. Կոստանդին Ա մինչև 1100 և Թորոս Ա մինչև 1123 թիւը	218
Լևոն Ա. 1123—1141 թիւը	222
Թորոս Բ 1145—1168 թիւը	223
Մլեհ Թորոս Բ-ի եղբայր 1168—1174 թիւը	227
Ռուբէն Բ 1174—1185 թիւը	230
Լևոն Բ 1186—1219 թիւը	231
Լևոնի մահից յետոյ ծագած շփոթութիւն- ները 1219—1226 թիւը	237
Հեթում Ա. 1226—1270 թիւը	238
Լևոն Գ 1270—1289 թիւը	241
Հեթում Բ-ի ժամանակները 1289—1307 թիւը	246
Օշինը 1308—1320 թիւը և նորա որդի Լևոն Ե 1320—1342 թիւը	251
Լուսինեան տան թագաւորաց սկզբնաւորու- թիւնը. Կոստանդին Գ և Գուխուն: Առաջինը 1342 —1343 թիւը, երկրորդ 1343—1345 թիւը	257
Կոստանդին Գ 1345—1362 թիւը	259
Կիլիկիայի խղճալի վիճակը 1362—1365 թ. Լևոն Չ 1365-ին, նորա զերութիւնը 1374 թուին:	
Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումն և Լե- ւոնի մահն 1393 թուին	261

Մեր ազգի, քաղաքական իշխանութիւնը կորցնելից յետոյ, ունեցած վիճակների համառօտ նկարագրութիւնը (հազար չորս հարիւր թուից մինչև ներկայ ժամանակ):

Նոր դարումը Հայաստանը ընկնում է իւր ամենամեծ թշուառութեանց, իւր վերջին տկարութեան և ամայութեան մէջ, կրկին և վերջին հարուած և աւերածութիւններ է կրում. թշնամիքն մի զինի միոյ անդադար ոտնակոխ են առնում նրան (Հայաստանը). մնացած Հայերն ևս սկսում են ցրուիլ զանազան երկիրներ կամ ակամայ ստիպմամբ, կամ ինքնայօժար կամօք: Հայաստանը լքվում է այս օրուան խառնիճաղանճ ազգերովը. ինչպէս են՝ Քուրդերը, Թուրք-մէնները, Թաթարները. Պարսիկները, Օսմանեան Թուրքերը և վերջին ժամանակներս մալականները, դուխարորները և այլն. Հայկական ազնիւ բնութիւններից շատերը կորչում են, գնում են Հայոց հողու միջեցը. բռնութիւնը, տարագրութիւնը, օտար լծի տակ մոնէլը ծնում են մեր մէջ զանազան պակասութիւններ, իրանց սարսափելի հետեւանքներովը

դպրոցները սակասում են. եկեղեցականք անուսումնանում, անփոյթանանում քարոզելու կենաց Բանն, գրութիւնը անձոնիանում, աշխարհաբառ գրութիւնը ծագում. Ժողովուրդը շատ տեղ իրան լեզուն և կրօնական դաւանութիւնը մոռանում, շատերը և գրեթէ բոլորը օտար բարբառների խառնուրդով նոր լեզու ստեղծում, հին քաղաքները, աւանները անհետ կորչում, ամայանում, նորերը և շատ սակաւ նոցա տեղը դուրս գալիս օտար անուններով: Գաղթականներիցը շատերը յաջողութիւն են վայելում, հարստանում են. հայրենեաց սէրը վառ են պահում հոգու և սրտի մէջ. ձեռքից եկած օգնութիւնը մատուցանում իրանց ազգին: Ի վերջոյ լուսաւորեալ Եւրոպան ներգործում է Հայոց ազգի բարբառոս տիրապետողների վերայ. զանազան տեղ նոր կերպիւ ուսումնարաններ շինելով Հայոց ազգը աշխատում է իրան նիւթական և մտաւոր վիճակը բարելաւացնելու: Այս միջոցն զբաւում է մօտ 1400 թուից մինչև մեր օրերը:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումն Հայաստանը իր ամենասարսափելի ամայութեան մէջն ընկաւ, զսկուեցաւ իւր բազմամարդ քաղաքներիցն, իւր որդիքն դաղթեցին. հեծում էին անդադար Մողոլների կամ Թաթարաց լծի տակին, յետոյ Քուրդերի. ապա երեւում են Օսմանեան Թուրքերը և ապա Պարսիկներն Աէֆեանց, որոնք գրեթէ բոլոր 16, 17-դ դարերումն և 18-դի առաջին կիսումն անդադար պատերազմում են Հայաս-

տանի հողի վերայ, այն երկիրն իրանց ձեռքը ձգելու համար: Այնուհետև Հայութեան նշանն աւելի ուրիշ երկիրներումն էր երևում, քան թէ Հայաստանումն. արդէն գնացել էին.—Ղրիմ, Ահաստան, Մօլդօ—Վալախիա, (Ուլաչ և Բուղտան), Վենզրիա, (Մաճառստան), Տրանսիլվանիա, (Սրտեալ), Փոքր Ասիա, Մակեդոնիա, Փրակիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան և ուրիշ շատ տեղեր, բայց ոչ այնքան բազմութեամբ: Այն ինչ մէկ քանի տեղ կրօնի պատճառաւ հալածանքներ էին քաշում, (Նիկօլ, Ճիզուխք.) միւս տեղերումն անուանի են լինում և մեծ հարստութիւն զիջում, (Հնդկաստանի Հայք): Այս միջոցն գրաւում է 1400 թուիցն մինչև մօտ 1800 թուականը Քրիստոսից յետոյ:

ԵՐԿՐՈՐԻ շքանումն Հայաստանը համարեայ թէ միեւնոյն ամացութեան մէջն է, բայց հանգամանքները բարելաւանալով՝ կարծես մէկ լաւ ապագայ են գուշակում Հայաստանի համար: Հայաստանի տիրապետողների կառավարութիւնը բարեփոխում է, և ինչպէս բռնութիւնները Հայերին ցրուել են օտար աշխարհներ, բարի կառավարութիւնը պէտք է որ Հայաստանի ցրուած որդիքներին այն տեղ ժողովէ, նախ և առաջ գաղթականների վիճակը բարելաւանալով՝ երևում է նիւթական և մտաւորական յառաջադիմութիւն և ուսումնասիրութիւն, շինում են ուսումնարաններ, տպարաններ, Հայկական գրականութեան համար նոր դար է բացվում, կաթողիքա-

կան միաբանները՝ Վենետիկի և Վիեննայի, մեծ ծառայութիւն են մատուցանում հայկական գրականութեան վերածնութեանը. Հայերը հետևում են անմիջապէս այս օրինակին Կոստանդնուպօլսում, Զմիռնայում, Տիփսիսում, Մոսկվայում, նոր Զուղայում, Կալկաթայում և այլն:

Օսմանեան հպատակ Հայերն պարագլուխ են հանդիսանում մտաւոր յառաջադիմութեան ասպարիզում և եւրոպացոց օղնականութեամբն աշխատում են այն տեղ բազմութեամբ կիսուած Հայերի վիճակն բարելաւացնելու և անդորրելու. (Սահմանադրութիւն):

Հայաստանի հիւսիսն Ռուսաց իշխանութեան և հովանաւորութեան տակ մտնելով՝ այն տեղի Հայերի մտաւոր և նիւթական վիճակն բարելաւանում է և նոցա որդիքը կրթվում են և լուսաւորվում տէրութեան ստորին, միջին և բարձր ուսումնարաններումն, երևում են ուսումնական անձինք, որպէս Ռուսիայումն նոյն և Օսմանեան Պետութիւնումն, աշխատում են ազգի ուսումնական յառաջադիմութեան համար: Հրատարակվում են լրագիրներ Տիփսիս, Մոսկվայ, Կոստանդնուպօլիս, Զմիռնիա և այլն, որոնք ազգի ամեն տեղի վիճակն են ծանուցանում և նորա լուսաւորութեան ծառայում:

Հայոց պատմութեան մեծամեծ դարերն, նոցա շրջաններն և իւրաքանչիւր դարի և շրջանի գլխաւոր նիւթը:

Ա.

Առաջին կամ Հին դար ասվում է Հայոց տէրութեան սկզբնաւորութիւնից մինչև Արշակունեաց հարստութեան անկումն, կամ 2200 թուիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 430 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

Բ.

Միջին դար ասվում է Արշակունեաց հարստութեան վերջանալուց յետոյ մինչև Ռուբինեանց հարստութեան անկումն կամ 430 թուիցն մինչև 1400 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

Գ.

Նոր դար ասվում է Ռուբինեանց հարստութեան անկումիցն մինչև մեր օրերը, կամ 1400 թուիցն մինչև ներկայ ժամանակս:

Բ

I.

Հին դարումը Հայերը հեթանոս են, Հայոց տէրութիւնը հիմնվում է, շէնանում է, կարգաւորվում է, գործընտանում է և պատերազմական մեծ փառքեր է ժառանգում:

Այս դարը ունի մէկ քանի շրջաններ:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումը Հայաստանը կառավարվում է Հայկազանց հարստութիւնից. նահապետներն զարգարում են Հայաստանը զանազան շինութեամբ, հիմնվում են նահապետական փոքր տուններն, ամեն մէկն իւր կալուածքն և իւր ոստանն ունենալով. այս միջոցումն է նմանապէս որ Հայոց մեծ նահապետներից մէկն ընդունում է թագաւորական տիտղոս և թագ: Այս միջոցն տևում է Հայկիցն մինչև Վահէի մահն, կամ 2200 թուիցն մինչև 330 թիւն Քրիստոսից առաջ:

ԵՐԿՐՈՐԳ շրջանումն Հայերը զրկվում են իրանց օրինաւոր թագաւորներիցն, ընկնում են Մակեդոնացի Աղէքսանդրի ձեռի տակն, յետոյ Սելևկացոց. բայց ազատութեան հողին լինելով Հայոց մէջ, անդադար ոտի են կանդնում և Հայերիցն թագաւոր ընտրում զանազան տեղ: Այս միջոցն գալիս է Վահէի մահիցն մինչև Արշակունեաց հարստութեան Հայոց զահի վերայ բազմիլն, կամ 330—150 թուականը Քրիստոսից առաջ:

ԵՐՐՈՐԳ շրջանումն Արշակունիքն սկսում են Հա-

յաստանին տիրել, նահապետական կարգն և կառավարութիւնը մեծ փոփոխութեան տակ ձգել. նահապետութեան աւերակների վերայ դուրս են գալի նախարարներն իրանց գոռոզութեամբն: Հայերի զէնքը դողացնում է շրջակայ ազգերին. Հայերը քաջութեամբ պատերազմում են Հռովմայեցւոց, Պարսից, Ալիւթական և այլ ազգաց հետ: Հայաստանը իր ամենամեծ ընդարձակութեան և փառքին է հասնում: Այս միջոցն տևում է մինչև պարսկական Արշակունեաց հարստութեան անկումն 'ի Պարսկաստան, կամ 150 թուիցն Քրիստոսից առաջ մինչև 230 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

ՉՈՐՐՈՐԳ շրջանումն Արշակունի թագաւորներն, թայլ և կնատ, տանն են նստած. Սասանեանց տունը, նրանց հետ թշնամացած, կամենում է նրանց էլ կործանել, ինչպէս Պարսկաստանումն արաւ: Հայոց նախորարները Պարսիկներինցն զրգուռած ընդդիմանում են իրանց թագաւորներին, կամենում են իրանց իշխանութիւնը ընդարձակել և ինքնագլուխ լինել, վերջապէս վախճան են տալիս Հայաստանի Արշակունի հարստութեանը: Ելի այս միջոցումն քրիստոնէական կրօնի լոյսն սկսվում է տարածվել Հայոց մէջ, և նոցա մէջ նոր կեանք և հոգի է ծնում: Հայկական տառերն և գրութիւնը ծնում է և ծաղկում է բազմահմուտ հոգևորականաց ձեռամբն: Այս միջոցն գալիս է 230 թուիցն մինչև 430 թիւն. կամ մինչև Հայկական Արշակունի գահի կործանելն:

Միջին դարումն և արդէն նորա սկիզբներինցն Հայերն քրիստոնէայ են. այն ինչ մարմնաւոր իշխանութեան կապերը քակվում են, հոգևորը օր քան զօր զօրեղանում է, հաստատվում է ազգային եկեղեցին և Հայոց բոլոր ոյժը ջանք է անում այն եկեղեցին հաստատ պահել, նորա հետ պահպանվում է և Հայոց ազգութիւնը. մաքառում են այդ պատճառաւ Պարսից, Յունաց, Արաբացւոց և այլոց դէմ: Թշնամիքն զօրեղանում են, Հայերը վերջին ջանքն 'ի դործ են զնում իրանց երկրումը պաշտպանել իրանց եկեղեցին, ազգութիւնը և նորա հետ կապուած սովորութիւնները, ոչինչ չեն կարողանում ազդել, սկսում է գաղթականութիւնը: Միջին դարն ունի մէկ քանի շրջաններ:

ԱՌՍՋԻՆ շրջանումն Պարսիկներն Հայոց թագն գրաւելով՝ կամենում են բառնալ և կրօնը, կրակապաշտութիւնը Հայաստան մոցնելով՝ Հայերին կամենում են իրանց հետ խառնել, Հայերն ընդդիմանում են և եկեղեցին հաստատ է մնում. նոյն միջոցին Յոյներն էլ (թէ և ոչ այնքան սաստիկ ինչպէս Պարսիկներն,) կամենում են մեր ազգային եկեղեցին և սովորութիւններն նորաձեւութեանց ներքոյ ձգել: Այս միջոցն գրաւում է Արշակունեաց անկումից մինչև Արաբացւոց երևիլը, կամ 430 թուիցն մինչև 630 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

ԵՐԿՐՈՐԳ շրջանումն Յոյները աշխատում են բոլոր Հայաստանը գրաւել. բայց նոցա կրօնամոլութիւնը

աւելի շապեցնում է Արաբացոց օլրապետութիւնը, որ նախարարական դասուն մեծ հարուածներ է տալի, նոցա անկախութիւնը զգուշու և Հայոց երկիրն անմիջապէս ձեռք ձգելու համար: Այս միջոցն գրաւում է Արաբացոց երևելոցն մինչև Բագրատունեաց հարստութեան ծագումն կամ 630—860 թիւը:

ԵՐՐՈՐԿ շրջանումն Հայերի արտաքին հանգամանքներն բարելաւանալով՝ յառաջանում են մէկ քանի թագաւորական հարստութիւններն.— Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Կարուց, Սիւնեաց, Լօռու և այլն: Հայաստանը շէնանում է, վանքերը շատանում, գրութիւնը ծաղկում, զպրոցները աւելանում են. բայց երևում են Սելջուկեան կամ Տուղրիլեան թուրքերը: Յոյները խաղալէք են դառնում մանր մոնր թագաւորներին: Յոյների կրօնամոլութիւնը մէկ կողմից և Սելջուկեանց սուրը միւս կողմից քակում են հայկական իշխանութիւնները: Այս միջոցն գրաւում է 860-ից մինչև 1050 թիւը Բրիտտոսից յետոյ:

ՉՈՐՐՈՐԿ շրջանումն Հայերն միանգամայն ճարակաւոր սկսում են թողնել իրանց արիւնով ներկած և պահպանուած աշխարհը. սկսում է Հայաստանի թումբերը պատառուիլ և Հայոց մեծ ազգը տարագրուիլ: վրէժխնդրութեան և ազատութեան ոգին Հայերիցը շատերին Տաւրոսի անառիկ լեռաների վերայ է կանչում: Հիմնվում է Ռուբինեան հարստութիւնը, գալիս են խաչակիրք. Հայերը թե են առնում և նուաճում են բոլոր Կիլիկիան և Փոքր Հա-

յաստանի հարաւը. Մեծն Հայաստանի հարաւը անդորրանում է Վրաց հայկազն զօրավարաց ձեռամբն: Անկարգութիւնքը շատ տեղ վերանում են, վանքերն գիտնական միաբանութեամբ զարգարվում են, արևելեան վտանգեալ քրիստոնէութիւնը ոգի է առնում (Ներսէս Ենորհալի, Լամբրոնացի, Վարդան և այլն) Յոյները վերջին ջանքն 'ի գործ են դնում Հայոց քաղաքական և կրօնական անկախութեան վերջ տալու: Սօղօլք Հայոց դաշնակիցք. յաղթութիւնք, վտանգների ներկայութիւն. խաչակրութիւնը հովանում է. Մամեւրէկք՝ արևելեան քրիստոնէաց թագաւորութեան թրշնամիք: Պապերը օգնութիւն տալու փոխարէն հաւատափոխութիւն են պահանջում. կրօնական երկպառակութիւնները կեղեքում են Հայերին. Մողոյները մահմեաականութիւն են ընդունում: Մամեւրէկների հարուածը: Այս միջոցն գրաւում է 1000-ից մինչև մօտ 1400 թուականը:

III.

Այս շրջանը բովանդակում է իւր մէջ ժամանակի միջոցը Ռուբինեանց Կիլիկիական տէրութեան անկումնից մինչև մեր օրերը: Այս շրջանը ամենից թշուառն է մեր ազգի համար, որն որ սկսում է թողնել իւր հայրենիքն և ցրուել ամեն տեղ ու գոյ: Թականութիւնք կազմել, որոնցից մի քանիսը ժամանակի և հանգամանքների կանոն զօրութիւնից անհետանում են և միւսները փոքր առ փոքր ծաղկում են և աւելի բարեյաջող ապագայի յոյսեր են ստանում:

Հայաստանի լեռները:

Հայաստանի գլխաւոր լեռներն են՝ Մասիս, ըստ այլոց ազգաց Արարատ, Տօրոս, Կովկաս, Կորդուաց, Պարխար և Մոսկիքեան լեռները: Մասիս լեռը՝ որոյ անունը ծագւում է մեր Ամասիա նահապետի անունից՝ ընկնում է Արարատայ նահանգի մէջ և երկու ձիւնապատ զազաթներով կանգնած է ընդարձակ դաշտի մէջը. սորա վերայ գտնւում է մէկ մեծ հրաբուխ, որ 1840-թվին իւր սարսափելի ներդործութիւնը ցոյց տուեց՝ Արկուռի զիւղը կործանելով:

Տօրոս կամ Տաւրոս (որ կ'նշանակէ ցուլ) զաւրիս է Փոքր Ասիայից և Միջերկրական ծովի արևելեան հիւսիսոյ ուղղութեամբ դէպի Վանայ կամ Բղնունեաց ծովը և դէպի Աղձնեաց նահանգը:

Կովկաս լեռը՝ որոյ անունը ծագած է մեր Հայկ նահապետի Կովկաս եղբօր անունից, ընկնում է Արաց և Աղուանից աշխարհներիցը դէպի հիւսիս, բայց սա Հայոց լեռների կարդիցն չէ, միայն մեր աշխարհակալ թագաւորոց ժամանակը մեր տէրութիւնը մինչև այդ անգ էր հասնում:

Ստորին Կովկաս ասվում է այն լեռն, որ ընկնում է Կուր գետի սկզբներիցը դէպի հիւսիս. սա իսկ Հայոց լեռանց կարգեցն է: Կորդուաց լեռանց անունը դուրս է եկած Կորդուք անունով դաւառի անունիցը. սոքա գտնւում են Ասորեստանի սահման-

նումը և տարածվում են մեր Պարսկահայ դաւառիցը մինչև Տիգրիս գետը:

Պարխար լեռները գտնւում են Տայք և Բարձր Հայք անուամբ նահանգներում: Մոսկիքեան անուանեալ լեռները գտնւում են Մեծ Հայաստանի արևմտեան—հիւսիսային կողմերը և բաժանում են Մեծ Հայաստանը Պոնտոս և Կողքիս աշխարհներիցը:

Սյս վերայիշեալ մեծ լեռանց մօտերքումը գտնւելով են և ուրիշ փոքր լեռներ, որոնք երեւել են մեր ազգային պատմական անցքերով: Այսպէս են՝ Արագած լեռը, որ Հայկայ որդի Արմենակայ անունովն է կոչւում և ընկնում է Մասիս լեռան հիւսիսային կողմը. Բեղամայ լեռը, որ կոչուած է մեր Բեղամ նահապետի անունովը, ընկնում է Աւանայ կամ Բեղամայ ծովի արևմտեան կողմը: Գրգուռ լեռը, որ կոչուած է Պարսից Վախթանգ զօրավարի Գրգուռ որդւոյ անուամբը, ընկնում է սա Վանայ կամ Բղնունեաց ծովի արևմտեան կողմը: Անձաքիարս կամ Կապուտոզն լեռը ընկնում է Վանայ ծովի հարաւային կողմը: Աղարձք լեռները, որոնք Պարխար լեռաներիցը դէպի հիւսիս են ընկնում և որոնցից սկիզբն է առնում Կուր գետը. Մասիոս լեռը համարվում է Տօրոս լեռան մէկ ձիւղը, և ընկնում է Միջագետաց մէջ՝ Մծբին քաղաքիցը դէպի արևմուտք: Նպատ լեռը՝ Մասիսից դէպի արևմուտք: Սուխաւ կամ Սուխաւէտ կամ Տրտրաշխ լեռը, որ կոչվում է սուրբ Սուքիասեանց անունովը, ընկնում

է նպատ սարիցն դէպի արեւմուտք: Վարագայ լեառը
ընկնում է Վանայ ծովըը դէպի արեւելք:

Հայաստանի գետերը.

Հայաստան աշխարհը առ հասարակ երկրագործ-
տի ջրաբեր երկիրներից մէկն է: Գլխաւոր գետերն
են՝ Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ, ձորոխ, որոնք ինչպէս
Աստուածաշունչ գիրքը վկայում է, գրախափցն են
գուրս գալի, և Կուր գետը:

Եփրատ գետը յառաջանում է երկու ձիւղե-
րից, մէկը սկսւում է Կարնոյ բարձրութիւնիցը, իսկ
միւսը Արարատեան լեռաների արեւմտեան Վաղկոտն
գաւառի լեռաներիցը. այս յետին ճիւղը էլի սս-
ւում է Արածանի: Տիգրիս գետը սկսւում է Աղթա-
մարայ ծովափի արեւմտեան Տօրոս լեռան ճիւղերիցը:

Տիգրիս և Եփրատ գետերը Պարսից ծոցի մօտ
խառնուելով՝ անուանւում են Շատալարար և թափ-
ւում են Պարսից ծոցը: Երասխ գետը, որ Աստուա-
ծաշունչ գրքի մէջը Գեհոն է անուանւում, իւր ա-
նունը առել է մեր Արամայիս նահապետի Երաստ
թողի անունիցը. սա նմանապէս իւր սկիզբը առ-
նում է Կարնոյ բարձրութիւնիցը. սա պատ տալով
Արարատեան բարձրութիւններին՝ Հայաստանի արեւ-
լեան հիւսիսոյ մասերումը խառնւում է Կուր գետի
հետ և միասին թափւում են Կասպից ծովն:

Ճորոխ գետն՝ որ Աստուածաշունչ գիրքը Քի-

սովն և արտաքին պատմիչներն Փասիս են կոչում,
սկսւում է Պարխարեան կամ Բարձր Հայոց բարձ-
րութիւնիցը, պատ է տալի Մասիքեան լեռաները
և Կողքիս կամ այժմեան Մինգրեթի աշխարհքը
և թափւում է Առ ծովն:

Էջուր գետը, որ Կիւրոսի անունովն է կոչուած,
նմանապէս Հայաստանի Պարխար կամ Բարձր Հայոց
բարձրաւանդակութեան հիւսիսային մասերիցն է
սկսւում. սա բաժանելով Հայաստանը Վրաց և Ա-
ղուանից երկիրներիցը, խառնւում է Երասխի հետ և
այնպէս թափւում են Կասպից կամ Արխանայ ծովն:
Այս վերոյիշեալ գետերը շինում են իրանց մեծու-
թեամբն մէկ մէկ աւազան, որոնց մէջը թափւում
են Հայաստանի միւս փոքր գետերը, ինչպէս են՝ Ա-
ղատ գետը՝ որ բլխում է Գեղամայ լեռաներիցը և
թափւում է Երասխ: Սխուրեան գետը՝ (հիմա Ար-
փուշայ) սկսւում է Աարս քաղաքի մօտերիցը, ան-
ցանում է մեր Անի մայրաքաղաքովն և թափւում է
նմանապէս Երասխ գետը: Կարմիր գետը՝ սկիզբն է
առնում Կասպուտան ծովափի հիւսիսային բարձրու-
թիւններիցը և թափւում է նմանապէս Երասխ գետը:
Հրազդան գետը, որ սկիզբն է առնում Աւանայ ծո-
վիցը, Երևանայ մօտերքովը գալիս և թափւում է
նոյնպէս Երասխ գետը: Սեծամօր գետը՝ սկիզբն է առ-
նում Արագածոտն լեռաներիցը և իւր ծոցն ընդու-
նելով Բասախ գետը, որ Էջմիածնայ մօտերքովն է
անցանում, թափւում է Երասխի մէջ:

Աղաստեոյ և Զորագետ գետերը՝ նմանապէս և Երամը՝ սկիզբն են առնում Հայաստանի զանազան լեռաներից և թափվում են Կուր գետը: Գայլ գետը ծագուելով Փոքր Հայաստանի բարձրութիւնիցը և եկեղեաց գաւառոյն անցանելով՝ թափվում է Եփրատը: Միւս Գայլ գետը թափվում է Սև ծովը, որ նմանապէս Փոքր Հայաստանի բարձրաւանդակութիւնիցն է սկիզբն առնում: Տիրիխս մէջը թափվում է Զաւ գետը, որ սկիզբն է առնում Կորդուաց լեռաներիցը և Քուխ գետը, որ նմանապէս Վանայ ծովի մօտերքի Տօրոս լեռաների ճիւղերիցն է սկիզբն առնում:

Հայաստանի լճերը.

Մեր նախնիքը սովորութիւն ունէին լճերը ծովակ անուանելու և աւելի մեծերին ծով, ինչպէս էին Վանայ կամ Բզնունեաց ծովը, Գեղամայ ծովը, Կապուտան ծովը: Բզնունեաց ծովը, որ կոչվում է Հայկայ թռան Բաղ նահապետի անուանովը, էլի ասում են այժմ Աշտունեաց, Վասպուրական ծով՝ որ այժմ կոչվում է Աղթամարայ կամ Վանայ ծով: Նորա մէջը գտնվում են չորս կղզի իրանց անապատներովն կամ վանքերովն, որոնք են՝ Աղթամար, Առտէր, Լիւմ և Կաուց: Այս ծովի հարաւումը Հայկը Բելին յաղթեց և սպանեց: Ծով Գեղամայ՝ որ կոչուած է մեր Գեղամ նահապետի անունիցը, կը կո-

չուի ևս Գեղարբունի, իսկ այժմ կոչվում է Սևանայ ծով՝ Սևանայ անապատի անուամբը: Կապուտան ծով՝ որ չորս կողմիցը պատած է լեռաներով, ասվում է Թիլա ծով իւր միջև կղզւոջ անուամբը, այժմ կոչվում է Որմիոյ ծով, Որմի քաղաքի անուամբը: Բացի սոցանից Հայաստանի մէջը ուրիշ փոքր լճեր էլ կան, ինչպէս են՝ Գայլատոյ՝ Արարատեան լեռաների մօտ, Ծովակ հիւսիսոյ՝ Գուգարբումն է գտնվում և այլք:

ՄԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1. Բարձր Հայք.

Բարձր Հայք՝ որ տեղ է Բարձր Հայոց բարձրաւանդակութիւնը, որ տեղից համարեա թէ Հայաստանի մեծ գետերը սկիզբն են առնում: սորա մէջը գտնվում էին մեկ քանի գաւառներ, որոնցից երևելիքն էին՝ Սպեր, Սպեր և Բաբերդ քաղաքներովն, Կարին՝ Կարին կամ Թէոդոսոսոյլիս քաղաքովն, Գերջան, Մանանաղև. եկեղեաց՝ իւր երկա կամ Երզնկայ քաղաքովն և Թիլ գիւղովն, որոնք երևելի էին իրանց կաատուններովն Յունաց չաստուածների, որոց բերել էին Հայոց թագաւորները Յունաստանիցը և Փոքր Ասիայիցը: Դարանաղև նահանգ, սորա սահմանումն է Սեպուհ լեռը կամ Մանեայ այրը, որ տեղ որ ճղնուեցաւ մեր Գրիգոր լուսաւորիչն, սորա մտն էին ամրագան պետք: Յոսք սոմք, Ղանս և Երատ

Տոյ կռատունովն, և Անի ամրոցն, որտեղ Արշակունի թագաւորներն էին թաղվում, որ ասվում է ևս Կամաղք:

2. Չորրորդ Հայք կամ Ծովաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Խողնա՝ Երապոլին քաղաքովն. Հանձիթ գաւառ՝ Խարբերդ քաղաքովն. Պաղնատուն գաւառ՝ Պաղն գիւղովն. Բալահոյն՝ Բալու քաղաքովն, Հաշտեանք, որտեղ Արշակունի թագաւորների փոքր որդիներն էին բնակում. Մեծ Ծովք, Նիրկերա՝ Մարտիրոսաց քաղաքովն:

3. Աղձնիք կամ Աղձնեաց աշխարհ.

Որոյ երևելի գաւառներն են Արցն, Ամիտ կամ Տիգրանակերտ քաղաքովն և Արցն գիւղովն. Ակոււայ Զոր և Սալնոյ Զոր:

4. Տուրուբերան աշխարհ.

Երևելի գաւառներն էին Տարօն՝ Մուշ քաղաքովն և Աշտիշատ գիւղովն, որտեղ էր Վահեփանեան կռատունք, ուր կատարում էին մեր Վահագնի պաշտամունքները, և ուր գտնվում էին Վահագնի չուած է մեր Կեղամ սահապետի անուարցը, զը Կո-

գաւառ՝ իւր Հայկաշէն քաղաքովն, որ մեր Հայկը շինեց. Բղնունիք, Խորխոռունիք՝ Արծկէ քաղաքովն. Ապահունիք՝ Մանաղկերտ քաղաքովն և Թոնդրակ գիւղովն. Արիւովն՝ Զարիշատ քաղաքովն և Բաջբերունիք:

5. Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ.

Մեր նախնեաց ժամանակը սա երևելի էր ինչպէս իմաստուն մարդկերանց տեղ. երևելի գաւառներն էին Առուենեց Զոր, Զերմաձոր և Առանձնակ Մոկք:

6. Կորձէք կամ Կորդուաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Կորդիք կամ Տմորիք, Որսիրանք, Զահուկ և Փոքր Աղբակ:

7. Պարսկահայք.

Երևելի գաւառներն են Տամբեր, Զարեհաւան՝ Որմի քաղաքովն. Հեր և Զարեանդ՝ Հեր քաղաքովն, այստեղ է և Սարմաստ քաղաքն:

8. Վասպուրական աշխարհ.

Սորա երևելի գաւառներն են՝ Ռշտունիք, որտեղ է Կարեկաւ վանքն. Տոսք՝ Տոսք, Վան և Արտա-

միջ քաղաքներովն. Երուանդունիք, Աղբակ, Մա-
րանդ՝ Մարանդ գիւղովն, Զուաշոտ՝ Մառախան
գիւղովն. Անձեացիք, Գողթն՝ Զուղայ քաղաքովն. Նա-
խիջեան՝ Նախիջեան քաղաքովն, Արտաղ՝ Շաւար-
շան քաղաքովն, այստեղ է Աւարայր գիւղն իւր Ա-
ւարայր դաշտովն, ուր Վարդանեանց պատերազմը
եղաւ. Առբերունի. Բզնունեաց ծովի կղզեքը, ինչ-
պէս են՝ Աղթամար, Լիմ, Կտուց և Առտեր՝ ի-
րանց անասատներովն, որք այս նահանգի մէջն են
գտնվում:

9. Մինիք կամ Միսական.

Սորա անունը ծագեցաւ Գեղամ նահապետի
Միսակ որդոյ անունիցը. երևելի գաւառներն են՝
Կոխահան կամ Կուսահան՝ Ամարասու վանքովն.
Երնջակ՝ իւր Երնջակ քաղաքովն. Ծղուկք՝ Մտաթեու
կամ Տաթեու վանքովն և Որոտն գիւղովն. Հաբանդ-
Վայոց Ձոր, Գեղարբունի՝ Գեղամի կամ Գառնի քա-
ղաքովն. Ձորք կամ Կապան՝ Կապան քաղաքովն և
Գանձասարովն, ուր երևելի վանք կայ:

10. Ուտի կամ Ուտիացոց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Շակաչն, Գարդման և
Ուտի առանձնակ՝ Պարտաւ քաղաքովն:

11. Փայտակարան աշխարհ:

Երևելի էր սա Վարդանակերտ գաւառովն՝ համ-
անուն քաղաքովն, Երասխ գետի վրայ շինուած:

12. Արցախ կամ Փոքր Մինիք.

Վաղարշակ Հայոց թագաւորի Առան կուսա-
կալի անունովն է կոչուած, երևելի գաւառներն են
Փառնէս կամ Փառխոս, իւր Շամքոս գիւղովն և Գան-
ձակ քաղաքովն. Կողթն, միւս Հաբանդ:

**13. Գուգարք կամ Գուգարաց աշ-
խարհ.**

Երևելի գաւառներն՝ Տաշիր՝ Լօրի քաղաքովն,
Ձորափոր՝ Սձուն գիւղովն, Հախպատ, Սանահին՝
հոջախաւօր վանքերովն, որոնք շինեց Հայոց Աշոտ ու-
ղորմած թագաւորի Խոսրովանոյշ կինը. Զաւախք,
Սխալքալք քաղաքովն. Սամցխէ՝ Սխալխայ քաղա-
քովն և Սամցխէ բերդովն:

14. Տայք կամ Տայոց աշխարհ.

Սորա գաւառներն են՝ Կողբփոր, Արտահան
իւր անուամբ քաղաքովն. Կղարջք՝ իւրանուն լեառ-
ներովն, որտեղից սկիզբն է առնում Կուր գետը:

15. Այրարատեան աշխարհ.

Սորա գաւառներիցը երեւել էին՝ Վանանդ՝ Կարա քաղաքովն. Նիրտկ՝ Նիրախաւան կամ՝ Երաղ գաւոր քաղաքովն, ուր Բագրատունիք թագաւոր էին նստում. Անի քաղաքը, որտեղ յետոյ նոյն թագաւորները նստեցին: Արագածոտն՝ Եղիվարդ՝ Աշտարակ և Օշական գիւղերովն, Օշականի մէջն է սուրբ Մեսրոպի գերեզմանը. Երասխաձոր կամ Արշարունիք՝ Երուանդակերտ և Երուանդաշատ քաղաքներովն, որ շինեց Երուանդ Բ: Այս տեղ էր Բագարան քաղաքը, որ երեւել էր իւր բազիլիկներովն. Ծաղիկոտն գաւառը՝ իւր Վաղարշակերտ քաղաքովն. Բագրեանդ՝ իւր Բագրեան աւանովն, որ տեղ էր Արամազդայ Վանատրի կաթողնը և ուր որ կատարվում էին ամանորաբեր տօները. Կոտայք՝ իւր Երևան ամրոցովն. Մասեացոտն՝ Ահուռի գիւղովն. Ոստան՝ Դվին քաղաքովն: Արարատ նահանգումը գտնվում էին Արտեմիդ կամ Վարդգէսի աւանը, ուր յետոյ Եջմիածինը շինուեցաւ. Արմաւիր՝ որ Արմայիս նահապետը շինեց կոփածու քարից. Արտաշատ՝ որ շինեց Արտաշէս թագաւորը: Արտաշատի մէջն էր գտնվում Սոր վերապը, որ էր պատժապարտ տեղի մահապարտների, որի մէջն ընկաւ և Գրիգոր լուսաւորիչն: Արտաշատի մօտն էր և Երազմոյն տեղը կամ Երազացոյց մեհանը: Այս վերոյիշեալ նահանգներիցն երեւել էին իրանց պատմաբանական անցքերովն և

ընդարձակութեամբն՝ Բարձր Հայք, Այրարատ, Տուրուբերան և Վասպուրական:

Փոքր Հայք.

Մեր Արամ նահապետը՝ Հայաստանը աւելի ապահովացնելու համար իրան մերձակայ թշնամիներիցը առաւ Բուն Հայաստանի արեւմտեան կողմի երկիրները և անուանեց Փոքր Հայք, որ զանազանուի Մեծ Հայաստանիցը: Փոքր Հայք, որ Յոյնք Արմենիա էին ասում, հիւսիսից պատած էր Պոնաստիլը, արեւելքիցը՝ Մեծ Հայաստանովը, հարաւիցը՝ Կիլիկիայովը և Տօրոս լեռան ձուղերովը և արեւմուտքիցը՝ Փոքր Ասիոյ զանազան տերութիւններովը: Լեռաներիցը անուանի էին հարաւումը Տաւրոս և Սեաւ լեռաները, որոնք ՚ի հնուց երեւել էին իրանց հնագոյն վանքերովը. երեւելքն էին Առաջին Հայքումը, Արգէոս լեռը, իսկ հիւսիսիցն էին Պարխարեան լեռանց ձիւղերը: Գետերից երեւել էին Ալիւս, որ սկսվում էր Պարխարեան լեռաներիցը. Իրիս, որ յառաջանում էր երկու ձիւղից, առաջինը Գայլեց՝ որ սկիզբն էր առնում Բարձր Հայքիցը, երկրորդը Իրիսից՝ որ սկսվում էր Պարխարի հիւսիսային մասերիցը: Փոքր Հայաստանը Արամի ժամանակիցը բաժանվում էր՝ Առաջին Հայք՝ Մաժաք քաղաքովն, որ յետոյ Աեսարիա կոչուեցաւ. Երկրորդ Հայք՝ Նիկոպօլիս և Սեբաստիա կամ Կարբիա քաղաքներովն. Երրորդ Հայք՝ Մելիտինէ և Սամոսատ քաղաքներովն:

Միջազետք Հայոց.

Այս աշխարհը, որ գտնվում էր Աղձնեաց նահանգիցն հարաւ, մինչև Երուանդ Բ. Արշակունի թագաւորը՝ Հայոց ձեռին էր. քաղաքներէն էրեւելէ էին Մծբին՝ որտեղ նստեց Վաղարշակը և մէկ քանի Արշակունի թակաւորներ. Եղեսիա կամ Ուռհա, որ տեղ էին Աբգար թագաւորը և նորա յաջորդները:

Վիլեկիա.

Երբոր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը Մեծ Հայաստանումը վերջացաւ, նոցա աղբական Ռուբէն իշխանը Վիլեկիայումն Հայոց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը հիմնեց:

Այս աշխարհը արեւմուտքիցը պատած էր Պամփիւլիայովը, հիւսիսիցը՝ Փոքր Հայաստանումը զրտնուող Կապադովկիայովը կամ Տօրոս լեւան ծիւղերովը, արեւելքիցը՝ Նփրատացուց աշխարհովը, ուր գտնվում էր Հռոմկայ ամրոցը և ուր կաթողիկոսութիւն արին Ներսէս Ենորհալին և նորա եղբայր Գրիգորը. հարաւիցը՝ Միջերկրական ծովովը: Վիլեկիայի գետերիցը էրեւելէ էին Վիւղնոս, որ Տարսոն քաղաքովն էր անցանում, և Սարոս: Բաղաքներիցը էրեւելէ էին Տարսոն, որ բնակսոսները համարում էին թէ՛ Յօնան մարգարէի փախած Քարշիշն էր. Սիս՝ ուր Սիսու կաթողիկոսն է նստում. Անարզարա՝ Դրա-

դարկ քաղաքովն, Սղանա: Բերդերիցը էրեւելէ էին Վահկայ բերդ, Տօրոս լեւան վերայ և Լամբրոն, Տարսոյ քաղաքիցն դէպի արեւմուտք հիւսիսոյ, ուր Տնաւ Ներսէս Լամբրոնացին:

Հայաստանի և Հայոց յատկութիւնը.

Որովհետև Հայաստանի մակերևոյթը միանման չէ, և որովհետև Հայաստան աշխարհումը կան այնպիսի տեղեր, որոնք բարձր են և կան այնպիսիք, որոնք ցածր են, ինքն լեռնոտ աշխարհ լինելով՝ այս պատճառաւ էլ Հայաստանի բերքերը և կլիման զանազան տեղ զանազան են, չընայելով որ Հայաստանը բարեխառն զօտումն է գտնվում: Սուրանից է որ Հայաստանի շատ կողմերում կան այնպիսի տունկեր և անասուններ, որոնք այրեցած գօտուն են պատկանում, կան այնպիսիներ էլ, որոնք բարեխառն գօտուն են պատկանում, և վերջապէս կան այնպիսիներ էլ, որոնք բոլորովին պատկանում են սառուցեալ գօտուն: Սթէ մեր աչքի տակն առնունք այն, թէ կլիման և տեղի զրութիւնն մարդոց վերայ ևս ներգործութիւն ունեն, կարող ենք ասել միևնոյն բանը Հայաստանի բնակիչների վեայ: Վերոյիշեալ բանիցը կարող ենք հասկանալ, որ Մոկաց աշխարհի բնութիւնը և երկինքը կարող էին ներգործել այնտեղի Հայերի վերայ, որոնք պարապում էին աստեղարաշխութեամբ և ուրիշ զխութիւններով: Գողթն

գաւառի զինին և բնութիւնը կարող էր իւր միջի
 Հայերին բանաստեղծ առնել, որոնք մեր քաջ նախ-
 նեաց վիպասանութիւններն երգում էին իրանց ան-
 մահ քնարովն: Սիւնեաց, Գուգարաց և Արցախու
 նահանգների բնութիւնն և երկրի զիրքը ներշնչում
 էին իրանց միջի հայերի հոգւոյ մէջ այն պատերազ-
 մական ազատ հոգին, որով նոքա պատրաստ էին
 իրանց արիւնք թափելու Հայրենեաց ազատութեան
 և իրանց անկախութեան համար. այո՛, կար Հայոց
 մէջ և այն հոգին, որով նոքա ճանաչեցին քրիստո-
 նէական հաւատոյ բարձր ճշմարտութիւնը և պար-
 զութիւնը, իրանց անձն դրին այն հաւատոյ վերայ
 և անխախտ ֆիացին նորա մէջ մինչև ցոյսօր, այն
 ժամանակը, երբ որ իրանց ուրիշ զրացի ազգերը,
 կուրացած վննելով թէ Աուրանի խաւարովը և թէ
 մոխրապաշտութեան փոշիովն, սպառնում էին ամեն
 քայլում՝ կլանել նոցա և մեր քաղցր Հայրենիքը:

Հայաստանումը, ինչ տեղ կլիման և տեղի
 դրութիւնը յորմար էին, այն տեղ գտնվում էր՝ ցո-
 րեան, հաճար, գարի, վուշ, բամբակ, թուզ, սեր-
 կելիլ, նուար, պիստակ, շագանակ, նուշ, վարունգ,
 զղտօր, մեղր, ձիթենի, յամիկ, մուրտ ծառը, սօ-
 սախ ծառը, լոշտակ բոյսը: Անուանի էր Հայաստանի
 զինին, մանաւանդ Գողթն գաւառինը, Այրարատ և
 Ուտի նահանգացը. անուանի էր և Հայաստանի ձի-
 րանը, որ Եւրոպացիք Հայաստանիցը տարան. Հա-
 յաստանումը գտնվում էր նմանապէս զանազան տե-

տակ խնկեղէններ, ինչպիսի են՝ քարախունկ և պրտ-
 ղախունկ. առաւել երեւելի է Հայաստանի գաղթէն,
 որ մանանայի պէս քաղցր բան է, և որ գտնվում է
 այժմ մէկ քանի ծառերի տերեւների վերայ. զագթէն
 գտնվում էր աւելի Կարնոյ և Սասունքի մէջ տեղի
 երկիրներումը: Հայաստանումը շատ անտառներ կա-
 յին, ինչպէս բնական, որոնք աւելի գտնվում էին
 Գուգարքումը և Սիւնեաց աշխարհումը, նոյնպէս և
 արհեստական՝ որ տնկել էին մեր թագաւորները,
 և լցնում էին նրանց վայրենի անասուններով որսի
 համար:

Հայաստանի յիշուած կենդանիքը.

Հայաստանի մէջը գտնվում էին ՚ի հնուց գա-
 նազան որսի կենդանիներ. ինչպիսի էին՝ եղջերու,
 վարազ, վայրի այծ և աւելի Բարձր Հոյոց, Չորրորդ
 Հայոց, Արարատեան և Սիւնեաց նահանգներումն,
 ցիւ, այսինքն վայրի էշ, հասարակ էշ և ջորի: Խիստ
 անուանի էր Հայաստանի ձին, թէ գեղեցկութեան և
 թէ ուժեղութեան կողմանէ, որոյ մէկ տեսակն էր նժոյգ
 անուանեալն, որ աւելի գտնվում էր Տուարածոտն
 գաւառի Խնուսի կողմերը, որ ըստ մեծի մասին Հա-
 յոց թագաւորները և իշխանները գործ կ'ածէին:
 Կենդանեաց և բերքերի կարգը կարելի է դնել և որ-
 դան կարմիր մանր ձիձուներն, որ աւելի գտնվում
 էր և գտնվում է Այրարատումը: Հայաստանի զանա-

192

զան ձկների միջին երևելի էին և են տառելար, կարճմախայտը և գեղարքունին:

Հայաստանի գաղանները և թռչունները.

Գաղանների ցեղիցը Հայաստանումը գտնվում էր՝ առիւծ, ինձ, վազր, ընձուղտ, գայլ և այլն. թռչունների ցեղիցն՝ ագռաւ, կաքաւ, սագ, բաղ, փոր կամ կարապ և ուրիշ զանազան թռչուններ, մանաւանդ Արարատայ, Բարձր Հայոց և Զորրորդ Հայոց մէջ:

Հայաստանի հանքերը.

Հայաստանը շատ տեսակ հանքեր ունի, բայց այժմ ըստ մեծի մասին անգործ մնացած են, ինչպիսի են Մանանաղի և Բարանաղի գաւառներումը, նմանապէս և Տուրուբերանի Աղիովիա գաւառումը, ունէր և աղի շատ հանքեր, ինչպէս և մինչև ցայժմ Բազրեանդ գաւառի Կողբ գիւղումն: Աղձնեաց և Տուրուբերան աշխարհներումը գտնվում էր՝ երկաթի, պղնձի, կապարի և ուրիշ հանքեր. Բարձր Հայոց Սպեր և Զորրորդ Հայոց՝ Հանձիտ գաւառումը արծաթի հանք և Այրարատայ զանազան կողմերումն, ինչպէս Աղձնեաց Արզն գաւառումն՝ աղի: Ինչպէս մեր, նոյնպէս և օտար, մատենագիրներն պատմում

են՝ թէ Հայաստանումը կային զանազան և ազնիւ քարերի հանքեր, ինչպէս էին՝ բիւրեղ կամ սառնասեսակ, եղնգաքար կամ սարտիօն, շափիւղ, զըմբուխտ, ախատ, սև սաթ, մարմարիօն, որ մինչև այսօր էլ կան. իսկ հասարակ կիճեր, ինչպէս և զանազան գոյնգոյն հրաբուլխի քարեր, խիստ շատ կան: Շամիրամ Ասորոց թագուհին Հայաստանի ժայռերիցը մէկ քար կտրել տուաւ, որոյ երկայնութիւնն էր 130 ոտնաչափ իսկ լայնութիւնն 25 ոտնաչափ:

Հայաստանի նախկին բնակիչքը եւ նոցա կրօնը.

Ինչպէս Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնը և Հայոց լեզուն վկայում են՝ Հայերը ծագում են Յարեթի սերունդներիցն և ջրհեղեղիցը յետոյ բնակվում էին Հայաստանումն առանց որոշիչ անուան, հաստատ կառավարութեան: Պէտք է որ դրանց այդ ժամանակուայ կրօնը աւելի ճշմարիտ և պարզ լինէր՝ քան միւս ժողովուրդներինը, որոնք արդէն ցրուել էին Հայաստանիցը և սկսել էին մոռնալ ճշմարիտ Աստծուն: Նոյ նահապետը ինչպէս և նորա կին Նոյեմզարէն մնալով Հայաստանումը, որոնք արդէն Արմենակայ ժամանակներն են մեռնում, կարող էին ճշմարիտ Աստուծոյ կրօնը և հասկացողութիւնը անխախտ աւանդել անդրէածին Հայերին, ինչպէս և նոցա, որոնք Բաբելոնը թողին և Հայկայ

հետ եկան Հայաստան: Այս պատճառաւ է, որ շատերը մեր հարազատ պատմաբաններէցը խոստովանւում էին՝ թէ Հայկը Բաբելոնը թողեց և եկաւ Հայաստան, այն պատճառաւ որ չըկամեցաւ միւս եօթանասուն նահապետների հետ հնազանդիլ և պաշտել Բէլին, այլ ինքն լինելով Հայաստանի որդի և ունենալով ճմարիտ Աստուծոյ վերայ հասկացողութիւն, վրէժխնդիր եղաւ Աստուածպաշտութեան, սպանելով Բէլին:

ՀԱՅԿԱՆԶԱՆՑ ՀԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան առաջին.

Հայկայ գալուստը ի Հայաստան և նորա պատերազմը Բէլի դէմ:

Քսաներից երրորդ իբրու մը նախ քան զՔրիստոս, երբոր աշտարակաշինութեան և շինող գունուած հսկայից պատճառաւ Աստուծոյ անսահուայ աշխարհումը մեծամեծ փոփոխութիւններ յառաջացան, մէկ մարդ, որոյ անունն էր Հայկ, գալով Բաբելոն տանիցը Հայաստան, ժողովեց իրան ձեռի և հովանաւորութեան տակ՝ այն տեղի Յաբելթական ժողովուրդներին և իւր անունովն այն ժողովուրդեանը անուանեց Հայ, իսկ երկիրը Հայաստան:

Ինչպէս հայերը, Հայկն էլ ծագում էր Յաբելթիցն և Յաբելթի թուան Թորգոմի որդին է համարվում: Այս գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջազանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ Հայկը միւս քաջարի մարդկերանց նման Հայաստանիցը գնացել էր Բաբելոն, սա քաջ և երևելի էր հսկայից միջին, որոնք մասնակցութիւն ունէին աշտարակաշինութեան մէջն: Աշտարակաշինութիւնը անյաջող վերջանալուց յետոյ, երբոր Բէլ կամ ներքովթը կամենում էր ամենի վերայ իշխել և տիրել բոլոր երկիրներին, Հայկը բարկանալով՝ վերառաւ իւր Արմենակ որդուն, որ ծնել էր Բաբելոնումը, և իւր սաացուածովն և

մարդկերանցովը, որոնք թուով 300 հոգի էին, եկաւ Այրարատ աշխարհը: Այս տեղ՝ Հոյաստանի հարաւային մասերումը, որ կարծելի է Մոկաց և Կորդուաց աշխարհները, մէկ բարձրաւանդակ տեղ բնակութիւն շինեց և տուաւ իւր Կադմոս թոռանը՝ որ Արմենակայ որդին էր, իսկ ինքն իւր Արմենակ որդւովն և ուրիշներովը գնաց Բզնունեաց ծովի արևմտեան հիւսիսոյ կողմերը: Այն տեղի ցիրուցան ժողովրդոց իւր ձեռի և հովանաւորութեան տակն առաւ, շինեց Հայկաշէն քաղաքը և այն երկրի անունն էլ կոչեց Հայք: Մինչև որ Հայկը Հայոց երկրի և Հայոց վիճակը բարելաւացնելու վերայ էր, Տիտանեան Բէլը, որ արդէն իւր հզօր տէրութիւնը հաստատել և կառավարում էր, կամենում էր որ միւս նահապետներն ևս իւր ձեռքի տակը լինեն, ուստի իւր որդուն դեսպան ուղարկեց մէկ քանի թիկնապահներով Հայկայ մօտ ասելով. «Բնակեցա՛ր սառնամանեաց և ցրտութեան մէջ, այժմ մեղմիր քո հպարտացած բարքի ցրտութիւնը, հնազանդիր ինձ և հանդարտութեամբ կաց իմ երկիրներիս մէջը, որտեղ քեզ հաճոյ կը լինի»: Հայկը՝ երբոր լսեց այս պատգամաբերութիւնը, խստութեամբ պատասխանեց դեսպաններին և յետ դարձրեց: Բէլը բարկանալով Հայկայ յանդգնութեան վերայ, իսկոյն բազմաթիւ զօրք ժողովեց և դիմեց դէպի Հայաստան, այն նպատակաւ, որ մեր աշխարհը հիմն ՚ի վեր տապալի: Երբոր Բէլը մօտեցաւ Հայոց աշխարհին, Կադմոսը՝ որ արդէն Ասորեստանի սահ-

մաններումն էր գտնվում, շուտով մարդիկներ ուղարկեց Հայկայ մօտ, այսպիսի խօսքերով՝ «Բխտացիր, ո՛վ մեծդ դիւցազանց, որ Բէլը զայիս է քո վերայ՝ քաջ և բարձրահասակ հսկաներով՝ և ես իմանալով նորա մօտ լինելը, ահա քեզ իմաց եմ տալիս, ուրեմն մտածիր և ինչ որ անելու ես արա՞. այն ինչ ինքն՝ Կադմոսն էլ շուտով պատրաստուեցաւ և գնաց Հայկայ մօտ: Այն ժամանակն ուշիմ և խոհեմ Հայկն իրան մատաղ տէրութիւնիցը ժողովեց իւր որդկերանցը, թոռներին և ուրիշներին՝ որոնք իւր հովանաւորութեան տակն էին և որոնք թուով շատ քիչ էին իրանց թշնամիներիցը, գնաց Բզնունեաց ծովի մօտ. այստեղ կանչելով իւր փոքր զնդին իւր առաջը սկսեց յորդորել նրանց՝ չըվախենալ ահարկու և բազմաթիւ թշնամիներիցն, այլ քաջութեամբ գնալ դէպի այն կողմը, որտեղ կը գտնուի Բէլը և աշխատել նորան սպանել. նմանապէս իւր քաջ զօրավարներին ասելով՝ թէ այն յաղթութիւնիցն է կախուած իրանց գերդաստանների կեանքը և մատաղ տէրութեան վիճակը. ուրեմն պէտք է կամ մեռնիլ, որ իրանց մահիցը յետոյ միայն թշնամիները կարողանան իրանց սրբազան երկրին տիրապետել, և կամ յաղթել, որ օրինակ լինի յետին եկողներին, թէ՛ իրանց նախնիքը չըխնայեցին իրանց արիւնը և կեանքը հայրենեաց ազատութեան համար: Այսպէս ասելով Հայկը՝ յառաջ գնաց դէպի Բզնունեաց ծովի հարաւային լեռաները, այն տեղեց տեսաւ նա Բէլին և նորա բազմաթիւ զօրքերին, ուս-

տի շուտով կարգ դրեց իւր զօրքի միջին և նոցա կանգնեցրեց եռանկիւնի ձևով, — առաջին տեղն ինքք բռնեց իւր մտրդկերանցովն. աջ կողմն կանգնացրեց Արմենակին իրաններովն, իսկ ձախ կողմն՝ Աադմոսին, նմանապէս իրաններովն: Այս կերպով սպանեց Բէլին և նորա ամբոխին ցրուեց: Բէլը զարմանալով Հայկայ վաստահութեան վերայ, ջոկեց իրան զօրքի միջեցը քաջերին և նրանցով յառաջ գնաց՝ Հայկայ միտքն իմանալու. իսկ Հայկը չըկորցնելով իրան ձեռից այսպիսի յաջող գիպուածը՝ յարձակուեցաւ Բէլի վերայ, փակեց նորա ամբոխին իրան եռանկիւնի մէջ և սկսեց մեծ ջարդ տալ իրան թշնամեացը: Բէլը վարհուրելով այս անակնուենելի գիպուածից՝ կամեցաւ յետ գնալ և սպասել իրան միւս մնացած զօրքին, բայց Հայկը հասկանալով նորա գիտաւորութիւնը՝ յառաջ գնաց և այնպէս պինդ քաշեց իրան երեքթեւեան նեան, որ դիպչելով Բէլայ կուրծքին թիկունքից դուրս եկաւ, և ինչպէս պատմում են, խրեցաւ երկրի միջին. Բէլը վեր ընկաւ, փչեց հողին և մնացեալ զօրքը վարհուրելով Հայոց քաջութիւնից, սկսան փախչել դէպի Բաբելաստան: Պատերազմի տեղը Հայկը շինեց քաղաք և անուանեց Հարք, Բէլի վերընկած տեղն ասուեցաւ Գերեզմանք, իսկ երկիրն Հայոց Զոր:

Հայոց նահապետների գաղթականութիւնը և նոցա աշխարհաշինութիւնները 21—19 գորք:

Հայկն արդէն Բէլին սպանելուց յետոյ կրկին անգամ Հայաստանի հարաւային մասերը յանձնեց Աադմոսին և նորա սերունդներին, որոնք պէտք է պահէին Հայոց նոր տէրութեան այդ կողմերը, որուիցէ թշնամեաց արշաւանքներից. իսկ ինքը կրկին անգամ գալով Հարք գաւառը՝ սկսեց զանազան կարգադրութիւններ անել և դեռ իւր մահից առաջ ազգի նահապետական կառավարութիւնը յանձնեց իւր անդրանիկ Արմենակ որդուն: Արմենակը, ինչպէս և նորա յաջորդները, Հայկայ աշխարհակալութեան հեռակելով՝ Հարք գաւառը և նորա սահմանակից երկիրները յանձնեց իւր Խոռ և Մանաւազ եղբարցն, որոնցից սերեցան Խոռխոռունիք և Մանաւազնեանք, ինչպէս Մանաւազի որդի Բազից՝ Բզնունիք, և ինքն զնաց յարեւելս հիւսիսոյ՝ Արարատայ աշխարհը: Այս տեղ Արարատայ հիւսիսային լեռանց մէկի ստորոտումը սկսեց զանազան շինութիւններ և կարգադրութիւններ անել: Մօտակայ լեռու իւր անուամբը կոչեց Արագած, իսկ երկիրն Արագածոտն: Արմենակը շատ տարիներ մեր աշխարհը կառավարելուց յետոյ մեռաւ, առաջուց ազգի կառավարութիւնը յանձնելով իւր Արամայիս անդրանիկ որդուն: Արամայիսն իւր հօր նման թողում է հայրական երկիրը և գնում է դէպի հարաւ. այս տեղ Բէհօվն

գետի ամերուումը շինում է կոփածու քարերից մէկ քաղաք, որ Հայկազանց մայրաքաղաքն էր, և իւր անուամբը կոչում էր Արմաւիր, իսկ գետն իւր Երաստ թոռան անուամբն՝ Երասխ: Երեւելի էր և սորա Շարայ որդին, որոյ շատակերութիւնը վերջին ժամանակներն առասպել դարձաւ, և որին իրան հօրիցը տրվեցաւ Ախուրեան գետի մօտ մէկ արգաւանդ երկիր, որ այժմ ասում են Շիրակ կամ Շօրագետալ: Արամայիսին յաջորդում է նորա Ամասիա անդրանիկ որդին, որ Արմաւիր քաղաքը յանձնելով իւր անդրանիկ Գեղամ որդուն, միւս երկու որդկերանցովն՝ — արի Փառոխովը և կայտառ Յոլակովը — գնում է արեւելս հարաւոյ: Այն տեղ մէկ մեծ լեռան ստորոտումը շինում է երկու քաղաք՝ միմեանցից մէկ օրուայ ճանապարհ հեռի, տալիս է իրան երկու որդւոցն, որոց անուամբն ասվում են Փառոխոտ և Յոլակերտ. իսկ ինքն գալով Արմաւիր մեռնում է, յանձնելով ազգի կառավարութիւնը Գեղամին: Գեղամն իրան նախորդներին հետեւելով՝ թողնում է Արմաւիր քաղաքն իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն, և ինքն միւս Սիսակ որդւովն գնում է դէպի արեւելք, այս տեղ մէկ ծովակի ամոււմը շինում է զանազան բնակութիւններ, որոց միջին երեւելի էր իւր անուամբ Գեղամ կամ թոռան անուամբը Գառնի քաղաքն, որ շինած էր իւր անուամբ Գեղամայ լեռաների մէկի վերայ՝ Ազատ գետի տիերոււմը: Սա շատ շինութիւններ և կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, և ծովն, ինչպէս

և երկիրն, իւր անուամբ Գեղամայ անուանելով՝ դառնում է Արմաւիր և մեռնելուց առաջ մեր աշխարհի վերայ նահապետ է կարդում իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն: Սիսակը մնալով Գեղամայ կամ Գեղաբքունի աշխարհումը, Հայաստանի համար լինում է հրեշտակ պահապան թշնամեաց արշաւանքներից հիւսիսումն և արեւելքումն, ինչպէս Կադմեանք հարաւումը: Սիսակն իրան յանձնած աշխարհը ընդարձակում է մինչև Կուր և Երասխ գետերը և տիրում է արեւելքում բոլոր երկիրների, սկսեալ Գեղամայ ծովակիցը մինչև Կուր և Երասխ գետերն, և իւր անուամբը կոչում է՝ Սիւնիք կամ Սիսականք: Անց է կենում Կուր գետն, իրան ձեռի սակն է առնում բոլոր երկիրները մինչև Կասպից ծովը և անուանում է իրան երկրորդ անունովն՝ Աղուանք, որ յետոյ Հայոց տէրութիւնիցը բաժանուելով՝ առանձին տէրութիւն դարձաւ:

Այս կերպով Հայիր և նորա յաջորդները ըսկսում են հարաւիցը գալ դէպի հիւսիս և Հայաստանի հին ժողովուրդներին իրանց հովանաւորութեան տակն առնել. ամեն տեղ, ուր որ յարմար էր և յաջող բնակելոյ և սպաս տանելոյ լցնել զանազան շինութիւններով և իրանց իշխանութիւնը, ինչպէս և տիրապետութիւնը, ընդարձակել այն ամենայն երկիրների վերայ, որոց բնութիւնը սահմանել էր, արեւմուտքից Եփրատ գետը, հարաւից Կորդուաց լեռաները և Ասորեստանը, արեւելքից

Մարաստանը և հիւսիսից Կուր գետը: Այդ սահմանի մէջ փակուած աշխարհն է, որ ասում ենք Մեծ կամ Բուն Հայաստան, որ մեր առաջին նահապետների հոյակապ շինութիւններով և անջնջելի յիշատակարաններով Հայաստանի որդկերանց համար մէկ սրբազան ժառանգութիւն է աւանդած:

Հայկիցը սկսեալ մինչև Հարմայն, մեր նահապետների ջանքն այն է լինում, որ տիրեն և շինութիւններով, ինչպէս և բնակիչներով լցնեն այն երկիրները՝ որոնք մասն էին Հայոց նոր տէրութեան: Տեսնում ենք, որ նահապետներն իրանց անդրանիկ որդկերանցը թողում են իրանց հօրական շինութիւններումը և իրանք միւս որդկերանցովը գնում են միւս կողմերը՝ շինութիւններ, կարգադրութիւններ անելու: Վերջապէս տեսնում ենք, ինչպէս անդրանիկ որդին հօրին առնում է անմիջապէս նահապետութիւնը և ազդի գլխաւոր վերատեսչութիւնը բայց այս վերատեսչութիւնը՝ աւելի լոկ անուամբ էր, քան թէ գործով, որովհետև միւս որդիքը ամէնքն էլ իրանց յանձնած աշխարհումը՝ իշխանութիւն են անում, ինչպէս և կամեսում են. այս պատճառաւ էլ մեր մատաղ և նոր տէրութիւնը զօրկ լինելով իրան քաջ և տարածուած որդկերանց միութիւնիցը, շուտով Հարմայ օրերումը վայելում է այդ անմիութեան դաւը պրտուղը: Չորս կողմիցը վեր են կենում բազմաթիւ թշնամիք և Հայոց ձեռիցը խլում են մեր երկիրները և սպառնում են, մինչև անգամ, նրանցից խլել մեր

քաղցր լեզուն և աւանդութեամբ ժառանգած ճշմարիտ հաւասար:

Հայաստանը, Հայոց լեզուն և կրօնը այս վերանգաւոր հեղեղիցն ազատելու համար պէտք էր միութիւն, պէտք էր մէկի հրամանին լսել և մէկի խօսքով գնալ: Ժամանակը փոխուել էր, մեր հարեան երկիրները թշնամի ազգերով լցվել էին և սպառնում էին մեզ գլխովին կրանել: Հայաստանի ոգին կարծես հասկացաւ իրան կարիքը, զգաց իրան տառապանքը և մէկ փրկչի էր սպասում: Այո՛, փրկիչը դուրս եկաւ, ազատեց մեր աշխարհը և լեզուն թշնամեաց սպառնալիքիցն. բայց կրօնը անդառնալի կորաւ, որովհետև այն ժամանակից յետոյ Հայաստանումը կռապաշտութիւնը սկսում է իրան սև գլուխը բարձրացնել: Այս փրկիչն էր մեր քաջ Արամ՝ նահապետը:

Արամ 18-4 դարումը:

Արմենակիցը սկսեալ մինչև Հարմայ նահապետը՝ արդէն, Հայաստանը լցուել էր Հայերով, բայց նոցա մէջը չըկար կառավարութեան միութիւն. իւրաքանչիւր նահապետ կառավարում էր իրան տոհմը: Այս պատճառաւ շրջակայ թշնամի ազգերը սկսել էին ոտք դնել Հայաստանի մէջ և նորան ոտնակոխ առնել, և չըկար այն միութիւնը, որով նա կարող էր ապահով մնալ: Արամայ ժամանակը տեսնում ենք այս բողոքալի միութիւնը, Հայաստանի առանձին նահապետների զօրութիւնը իրան թևի տակը հուսա-

քելով՝ Արամը կարողանում է մեր թշնամեացը յաղթել, մինչև անգամ ուրիշ երկիրներ էլ խլել թշնամեաց ձեռքիցը. Հայաստանը ապահովացնել և հասցնել ինչպէս և մեր մայր լեզուն, առաջ տանել:

Արևելքիցը, հարաւիցը և արևմուտքիցը Հայաստանը ոտնակոխ էր եղել օտարաճին զաւակներից: Արամը սկսեց. արևելքից 50,000 քաջ զինուորներ իրան թեւի տակը հաւաքելով ընկաւ Մարաց Նիւֆարի վերայ՝ ջարդեց նորա զօրութիւնը, զուրքէն Հայաստանիցը և Մարաց ազգի մէկ մասն հարկատու արաւ, իսկ Նիւֆարին սպանեց և նորա դիակը բերեց Արմաւիր քաղաքը: Հարաւային կողմից մեր աշխարհն ապականում էր Բարշամ Ասորին: Արամը Մարաց յաղթելուց յետոյ նոյն զօրքով գնում է դէպի հարաւ. յաղթում է Ասորոց ամբոխին և Բարշամին սպանում: Այս յաղթութիւններից յետոյ Սիւսականց պահապան կարգելով Հայաստանի հիւսիսային և արևելեան կողմերումը, իսկ Արգամոսեանց հարաւումը, ինքն իրան քաջ զինուորներովը գնում է արևմտեան կողմերն՝ որտեղ արդէն մէկ Պայապիս անուամբ իշխան տիրել էր Հայաստանի արևմտեան կողմերին: Պայապիսը չկարողանալով դէմ կենալ Հայոց զօրութեանը՝ թողում է մինչև անգամ իրան երկիրն էլ և իրան անձը ազատելու համար ընկնում է Միջերկրական ծովն մէկ կղզու վերայ: Արամը Հայաստանի արևմուտքը մաքրելով՝ այս կերպ ամբարտաւան հարևաններից, առնում է նրանցից Աս-

պագովկիոյ և Պոնտոսի միջի երկիրները: Այս նոր երկիրն ասվում է Փոքր Հայք, և բաժանվում է երեք նահանգներ կամ աշխարհներ, որք են՝ Առաջին Հայք, Նրկորդ Հայք և Նրորդ Հայք: Այդ կողմի Հայերը արդէն ընկնելով ուրիշ ազգերի ձեռի տակ, մոռացել էին իրանց մայրենի լեզուն: Արամը կարգում է մէկ կուսակալ Մշակ անուամբ, որ պէտք է այն տեղը բնակիչներին հայերէն խօսել ստիպէս: Այս Մշակ կուսակալը գտնվում էր Առաջին Հայքումն, որտեղ շինեց Մշակ քաղաքը՝ որ ասվում էր Մաժակ, որովհետև բնակիչները չէին կարողանում արտասանել, ինչպէս հարկն էր:

Արամայ կառավարութեան վերջին օրերումն Ասորեստանեայց Նինոս թագաւորը, որ իւր տէրութիւնը մինչև Բակտրիացուց և Հնդկաց աշխարհներն էր տարածել կամենում էր և Հայաստանը նուաճել, բայց նորա նպատակը չէ կատարվում և մեր Արամ նահապետը մաքրելով Հայաստանը զանազան թշնամիներից, միացնելով իրան ձեռում Հայաստանի բոլոր զօրութիւնը, կառավարում էր մեր աշխարհը միապետութեամբ, իրան զխին մարգարտեայ վարսակալ ունենալով՝ որ այն ժամանակները միայն թագաւորները կարող էին կրել:

Արայ գեղեցկէն մինչև Պարոյր թագաւորը կամ մինչև 600 թիւը Քրիստոսից առաջ:

Արամ նահապետին յաջորդեց նորա որդի Արայ գեղեցիկը, որոյ մահիցը յետոյ մեր աշխարհը ընկ-

նում է Ասորեստանի թագաւորութեան ներքոյ։ Արայ նահապեան արգէն տամներկու տարի ամուսնութեան սիրով և գթով կոպուած էր իրան նուարդ ամուսնոյ հետ։ Նոյն ժամանակներումն Ասորեստանումը թագաւորում էր Շամիրամը, որ սպանելով իւր ամուսին Նինոսին՝ յաջորդել էր նորան։ Այս վավաշոտ կինը լսելով մեր Արայի գեղեցկութիւնը՝ կամենում էր ամուսնանալ նորա հետ. բայց երբոր ջանքն և խոստումները ունայն դուրս եկան, այն ժամանակ Շամիրամը կամեցաւ պատերազմով հասնել իւր նպատակին։ Շուտով երկու կողմերը հանդիպում են միմեանց Արարատեան աշխարհումը՝ Նրասխ գետիցը դէպի հարաւ։ Արայ գեղեցիկը չըսպասելով պատերազմի վերջին, ընկնում է իւր քաջ զինուորացի հետ թրշնամեաց գնդի մէջը և մեծ ջարդ է տալի նոցա։ Շամիրամը հրամայում է իւր զինուորներին, որ Արային կենդանի բռնեն, բայց չը նայելով ամենակերպ նախազգուշութիւններին՝ Արայ գեղեցիկը վեր է ընկնում պատերազմի դաշտումը և թագուհու յոյսը զուր է անցանում։ Ասորեստանի թագուհին, հմուտ լինելով կախարդութեան արհեստի մէջ, կամենում է դիւթութեամբ կենդանացնել նահատակեալ Արային և այնպէս հասնել իւր բաղձանքին, բայց այս տեղ էլ չէ յաջողում նրան, երեք օրից յետոյ, երբ հոտում է դիակը, հրամայում է լուսղել նորա մարմինը։ Հայոց զօրքը կորցնելով իւր նահապետին, ոտի է կանգնում և մեծ նեղութեան մէջ

է ձգում Ասորեստանեայց թագուհուն։ Սա կամենալով նրայ հանդարտացնել իւր մօտ զանուած մարդկերանցից մէկին, որ շաա նման է լինում Արային, հաղցնում է նորա հանդերձները և ասում է. «Թէպէտ Արայն մեռաւ, բայց աստուածները լիզելով կենդանացրին և նա զանվում է իւր մօտ»։ Շամիրամը տեսնելով Հայաստանի ականակիտ աղբիւրներն և օդի բարեխառնութիւնը, Բիւնունեայ ծովի արևելեան ափումը շինում է Շամիրամակերտ քաղաքը, ամառը այն տեղ անցկացնելու համար. (այս քաղաքը Վան թագաւորը նորոգելով իւր անուամբ կոչեց Վան)։ Այնուհետև Հայոց աշխարհը Ասորեստանի ընդարձակ թագաւորութեան մէկ նահանգ է դառնում և հարկ է տալիս նրան։ Միայն ներքին կառավարութիւնը երկրի մնում է հայ նահապետների ձեռքումը, Հայկազանց հարստութիւնից։

Արայ գեղեցիկէն յետոյ Հայաստանը կառավարում է նորա որդի Վարդուր կամ Արայ Արայեանը, որ միևնոյն ժամանակ կախումն ունէր Ասորեստանի թագաւորից, և ինչպէս որ մեր հարազատ պատմաբաններն ասում են, Շամիրամին օգնութիւն է տալի նորա որդի Նինուասայ դէմ և սպանվում է մէկ յանդուգն պատերազմի մէջ։ Արայ Արայեանի որդի Անուշաւանը գերի է ընկնում Նինուասայ ձեռքը։ Սա ծնուել էր իւր հօր պայազատութեան ժամանակը և նուիրուած էր Արմաւիր քաղաքի մօտի սօսիներին, ուր որ հայերը հմայութիւն էին անում, և որոց

նուիրեալը սուրբ և դիւցազն էր համարվում: Անուշաւանը իւր խոհեմութեամբն և համեստութեամբը Նինուասի, ինչպէս և նորա շրջապատողների, սէրը վայելելով, ազատվում է գերութիւնից. ընդունում է Հայաստանի վերաօրհնութիւնը և վերադառնում է իւր հայրենիքը:

Մինչև Անուշաւանը, Հայոց նահապետները Հայկից սկսեալ որդեց որդի էին կառավարում մեր աշխարհը, բայց Անուշաւանը չունենալով որդի, Հայաստանի կառավարութիւնը ուրիշ քաջ և երևելի Հայերի ձեռքն է անցանում, որոնք ինչպէս իրանց նախորդները՝ Վարդան և Անուշաւանն Սօսանուէր կախուած էին Ասորեստանի թագաւորներիցը: Սրանց վերայ երևելի բան չկայ պատմելու և մեր պատմաբանները միայն նրանց անուններն են յիշատակում, որոց թիւը հասնում է մինչև 27-ի, որոնցից երևելի էին Պարէտր, որ առաջինն էր Սօսանուէրից յետոյ, Փառնաս՝ որոյ ժամանակները Սեղոսարիս Նդիպտացոց թագաւորը, ինչպէս պատմում են, մննում է Հայաստան. Սուր՝ որին Քրիզոր Մագիստրոսը Սուսեր հաստու է ասում, սորա օրերումը Իսրայէլացիք մննում են Պաղեստինէ, և շատ Քանանացիք Քանանիդաս իշխանի առաջնորդութեամբը գալիս են Հայաստան, որոնցից Գնթունեաց կամ Քանանիդացոց նախարարութիւնն է սերվում. Շաւարշ, որ շինեց Արտազ դաւուռի Շաւարշան քաղաքը. Զարմայր, որոյ ժամանակը սկսել էր Տրոյացոց պատերազմը, Պրիամոս

թագաւորի ինչրանօքը Ասորեստանի Տեւտամոս թագաւորի զօրքն և մեր առանձին գունդը առնում է իւր հրամանատարութեան ներքոյ և գնում է Տրոյացոց օգնութիւն ընդդէմ Հելլենացոց: Այս տեղ Զարմայրը շառ քաջութիւն անելուց յետոյ սպանվում է Հելլենացոց քաջերիցը, և մենք Մովսէս Խորենացոյ հետ պէտք է ասենք որ՝ Զարմայրը վերաւորուեցաւ Աքիլէսից և ոչ թէ ուրիշներից:

Մեր թագաւորները Մարաց ժամանակները կամ 610—535 թիւը Քրիստոսից առաջ:

Մեր աշխարհը Արայի մահից յետոյ կախված էր Ասորեստանի թագաւորներիցը, թէպէտ մեր քաջ և խոհեմ նահապետաց, ինչպէս և Ասորեստանի վեղիւ և շայլ թագաւորաց ժամանակները, երբեմն երբեմն մեր աշխարհը կառավարվում էր ինքնօրէն. բայց Աստուած չափել էր Նինուէի թագաւորութեան օրերը: Մարաց ազգը Գիովկի ժամանակից սկսեալ անդադար պատերազմի մէջ էր Նինուէի թագաւորաց հետ: 610 թուականին Քրիստոսից առաջ մեր Պարոյր նահապետը միացաւ Մարաց Վիաքսարի հետ Սարգանաբաղի դէմ, նրանից խոստումն առնելով որ մեր աշխարհի վերայ թագաւորէ: Այս կերպով Նինուէի թագաւորութիւնը կործանելուց յետոյ, Հայաստանը անկախ թագաւորութիւն դարձաւ և առաջին պսակաւոր թագաւորն էր Պարոյր Սկայորդեանը: Սը-

րան յաջորդում են՝ Հրաշեայ, Փսունաւազ՝ Պաճոյճ, Կոունակ, Փաւոս, Հայկակ ք. Երուանդ Սահաւակեաց: Սրանցից երեւելի էին՝ Հրաշեայ՝ որ մեծ Նարուզորտնոսրի հետ 590 թուին գնաց Հրէաստան և այն տեղեց գերիներ բերեց Հայաստան, որոնց միջին էր Շամբաթ անուն Հրէայն՝ որից սերեցան Բագրատունիք և Վաղարշակայ Բագրատ իշխանը, որ Արշակունեաց թագաւորների թագապիրն էր: Երուանդ Սահաւակեացի օրերումն էր Վարդգէս մանուկը, որ ամուսնացաւ նորա քրոջ վերայ և որնոր Քասախ գետի և Շրէշ բլրի մօտ շինեց Վարդգէսի աւանը:

Տիգրան առաջին:

Երուանդայ որդի Տիգրանայ ժամանակները Հայոց տերութիւնը ընդարձակվում է մինչև Գամիրք և Նուղացւոց և Յունաց գաղթականութեանց մէկ քանիսները մինչև անգամ ընկնում են Հայոց ձեռքի տակ և հարկ են տալի մեր թագաւորներին: Այս կերպով Հայոց մէջ արհեստը և քաղաքականութիւնը առաջ են գնում: Իրնէ Հայերը ընդունակ էին վաճառականութեան և այդ ժամանակները շատ ազգերի հետ վաճառականութիւն էին անում: Երասխ գետովը, Կասպից ծովով և Օքսոս գետովն՝ որ այն ժամանակը մէկ ճիւղով մտնում էր Կասպից ծովը, Հայերը գնում էին, ինչպէս Յոյն Ստրաբօնն է պատմում, Բակարիացւոց և մինչև անգամ Հնդկաց աշխարհները, և Նփրատ գետովն, ինչպէս Հերոդոտոսն է պատմում, հա-

մնում էին Բաբելոն: Կարաւանով գնում էին Կասպս-դովկիա և մինչև անգամ Ասորոց աշխարհովն՝ Փիւնիկէ: Տիրոսացիք Հայերից ստանում էին լաւ տեսակ ջորի և ձիաններ և Հայաստանի ուրիշ բերքեր, իսկ նոցա փոխադէնն տալիս էին՝ ոսկի, արծաթ, պատուական քարեր և զանազան անկուածներ: Նաւադնացութիւնը նոցա ստիպեց նաւեր շինել, որոնք աւելի դանձում էին Կասպից ծովումն և Նփրատ գետի վերայ: Ահի քանի արհեստներ, որոնք հարկաւոր էին կենցաղավարութեանը բաւական առաջացած էին, մշակուած էր նմանապէս ոստայնանկութիւնը ինչպէս և նարոս գործելը, ինչպէս Մովսէս Խորենացին է ասում: Տիգրանոց ժամանակները զինուորական արհեստները առաւել կատարելագործուեցան, հետեւակ զօրքի մօտ դանձում էին հեծելազօրք, լոկ շերտաւորների տեղը հիւնայ երևում են՝ սուսերաւորները և տիղաւորները, թեթև հաղնուած դօրաց տեղը վահանաւորներ, պառազէններ և զրահակիրներ, իսկ մեր աղեղնաւորները և սարսաւորները, որոնք հեռուից պէտք է կռուէին, առհասարակ զովում էին ուրիշ ազգերից: Զինուորական արհեստը կապում լինելով խիստ դարբնութեան հետ, պէտք է ասենք, որ այս արհեստն էլ մեր մէջ բաւականին առաջ էր գնացել:

Առաւել երեւելի էին Տիգրանայ ժամանակուայ Հայոց պատերազմական զորքերը. Երեմիայ մարդարէն Հայոց է վրէժխնդիր կանչում Բաբելացւոց զին-

Թագաւորաց դէմ, որոնք գերի էին տարել Հրէից ժողովրդեան և նոցա սրբազան անօթները: Կիւրօսը, որ այս ժամանակներումը սկսել էր հիմնել Պարսից ընդարձակ տէրութիւնը, նուաճել Մարաց և Լիւպացոց թագաւորներին, մեր խոհեմ և քաջ Տիգրանի հետ է բռնում իւր ամեն առաջարկութիւնները: Մարաց Աժդահակ թագաւորը տեսնելով դրանց սէրը և միաբանութիւնը մտածմանց մէջ էր ընկնում և երազել մէջ տեսնում է Հայոց բարձր լեռաների մէկի վերայ մէկ կին, որ ծնում է երեք գիւցազունք. առաջինը առիւծի վերայ նստած գաւլիս էր դէպի արեւմուտք. երկրորդ գիւցազն ընծու վերայ՝ դէպի հիւսիս և երրորդը մէկ անարի վիշապ ասնձելով գալիս է իւր տէրութեան վերայ: Այս վերջինը հասնելով նորա պալատի մօտ՝ ուր Աժդահակը զոհ էր մատուցանում կուոց, կամենում է խորտակել նոցա, բայց Աժդահակը մէջն է ընկնում և սպանւում է նրանից: Աժդահակը սարսափելով՝ զարթնում է քնիցը և կանչում է խորհրդականաց և մոզերին, որոնք մեկնութիւն են տալիս՝ թէ՛ դէպի արեւմուտք եկողն է Կիւրոսն, դէպի հիւսիս Բարեւացոց թագաւորը, իսկ վիշապին ասնձողն է Հայոց քաջ Տիգրանը, ուրեմն և պէտք է շուտով զօրք ժողովել և նոցա առաջը կտրել: Բայց Աժդահակը կամենում է խորամանկութեամբ բանը վերջացնել, այն է բարեկամութիւն տանել Տիգրանայ հետ՝ նորա քոյրը կին առնել և այնպէս սպանել նրան, բայց ինքն խաբւում

է և իւր կորստեանը առիթ է լինում: Պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանայ մօտ նորա քոյր Տիգրանուհուն կին խնդրելով: Ամուսնանալուց յետոյ ասում է նրան՝ թէ՛ քո եղբայր Տիգրանը իւր Զարուհեայ կնոջ խօսքովն կամենում է մեզ և մեր թագաւորութիւնը ոչնչացնել. որովհետեւ Զարուհին նախանձուել է քո տիկնաց տիկին լինելուց համար: Տիգրանուհին չխարուելով՝ այսպիսի պատրուական խօսքերիցը՝ շուտով հաւատարիմ մարդկանց միջնորդութեամբ յայտնում է եղբորը:

Աժդահակը հրաւիրում է Տիգրանին առանձին խօսելու, բայց սա յայտնում է, թէ՛ շուտով կը տեսնեն միմեանց պատերազմի դաշտումը: Սրանից յետոյ զօրք է ժողովում և հասնում է Մարաց սահմանը: Այս տեղ պատերազմը ուշանում է առժամանակ, մինչև Տիգրանուհին փախչում է եղբոր մօտ, Կիւրոսն էլ վրայ է հասնում 535 թուականին. Տիգրանը անձամբ ընկնում է Աժդահակայ վերայ և նրան սպանում է: Այսպիսով պատերազմը վերջանում է և 10,000 մարդ գերելով՝ իրանց Անուշ թագուհու հետ միասին բնակեցնում է Մասիս սարիցը դէպի արեւելք՝ Երասիս գետի ափերումը, որտեղից յետոյ ծաղեցան Վիշապազունք: Իսկ իւր Տիգրանուհի քրոջ համար Երնջակ գաւառումը Տիգրանակերտ քաղաքն է շինում և նրան, ինչպէս և նորա սերնդոց, այնտեղ է բնակեցնում:

530—330 թ. Ինչ ժամանակ Հայաստանի մէկ մասը Պարսից Թագաւորութեան նահանգ դարձաւ:

Թէպէտ Մարիբասը և Մովսէս Խորենացին յայտնի չեն պատմում՝ թէ Հայաստանը ինչ գրութեան մէջ էր այս միջոցումը, այսու ամենայնիւ Սախոյ այդ ժամանակուայ գրութեան վերայ, ինչպէս և այդ ժամանակուայ պատմաբանների խօսքին նայելով՝ Հայաստանը, եթէ ոչ բոլորովին, գոնեայ նորա հարաւային և արևմտեան մասերը, Պարսից ձեռին էր և Հայաստանի այդ մասը սոցա սատրապներն էին կառավարում, որ Գարեհ Վշտասպեանիցը բաժանուած՝ 20 սատրապութիւններէցն 11 երորդն էր: Հայոց սատրապների բնակութիւնը գտնվում էր Նփրատ գետի մոտերքումը և կենցաղավարութիւնները այնպէս ճոխ էին, ինչպէս Պարսից միւս սատրապներինը. և իրանց զօրքը ժողովում էին ըստ մեծի մասին Սաղաեացւոց, Տայոց, Կորդուաց աշխարհներէցը և Արարատայ Բասեան դաւառիցը: Այդ կողմի հայերը հնազանդ լինելով՝ Պարսից իշխանութեան ներքոյ անդորր կեանք էին վարում 200 տարու չափ:

Տիգրանայ յոջորդները՝ որոնց միայն անուեններն է յիշում Մովսէս Խորենացին, թագաւորում էին հիւսիսային Հայաստանումը: Տիգրանին յաջորդեց իւր որդի Վահագն, որ մեր կռապաշտութեան ժամանակը Հայերից և Վրացիներից պաշտվում էր իբրև Աստուած, և սա մեր նախնեաց համար միւնեոյն

նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ Յունաց համար Հերակլէսը, որովհետև նա էլ պատերազմել էր վելշապների և զանազան հրէշից հետ: Վահագնի մահից յետոյ աստուածացրին նրան և առանձին քրմաց դաս կարգեցին, որոնց զլիաւոր պարտաւորութիւնն էր պաշտօն տանել իրանց ազգային զիւցազնին: Վահագնին յաջորդեցին որդէց որդի Առաւան, Ներսէհ, Զարեհ, Արմոզ, Բայգամ և Վան: Վանին յաջորդեց իւր որդի Վահէն, որ առաջ Գարեհին օգնութիւն ուղարկեց 40,000 հեռակ և 7,000 հեծելազօր Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ դէմ և յետոյ, երբ Գարեհ Կողմաննուր յաղթուեցաւ, ինքն անձամբ դուրս դնաց նորա առաջն և շատ քաջութիւն անելուց յետոյ մեռաւ մօտ 330 թուին:

Վահէի մահից յետոյ բոլոր Հայաստանը ընկաւ Մակեդոնացւոյ իշխանութեան ներքոյ:

Հայոց Հեթանոսական կրօնը: (*)

Արայի ժամանակները սկսում են հեթանոսական մտքերը Հայոց մէջը մտնել: Ինչպէս Պեղասագւոց համար Կողմնայ քաղաքը, նոյնպէս էլ Հայոց համար Արմաւիրը նուիրական էր՝ Արմենակիցը տնկուած սօսիներովը, որոնցով Հայկազանց ժամանակները հմա-

*) Հայոց հեթանոսական կրօնը կարելի է երեք շրջան բաժանել այն են. 1 ժամանակ բնութեան պաշտաման. 2 Գրադաշտականութիւն և 3 բազմաստուածութիւն, ըստ յունականին:

յութիւն էին անում: Հայոց ազգը իսկզբանէ մեծ կապակցութիւն ունէր Արեաց անուանեալ ազգաց հետ, ինչպէս ցոյց են տալի մեր գետերի շտտերի անունները, մեր նախնեաց միաբանական զործ բռնելը նոցա հետ, աշխարհազրական զրութիւնը, որով Հայաստանի արեւելեան մասերը հաւասար մակերևոյթով միանում է նոցա աշխարհների հետ, և մինչև անգամ մեր աշխարհի արեւելեան մասերը լցուած էին Պարսիկներով և Մարաց ազգով: Այս պատճառաւ Հայոց հին հեթանոսական կրօնը մեծ մասով նման էր նրանց Զրադաշտական կրօնին: Բարձրագոյն էակին մենք Արամազդ էինք ասում, իսկ նրանք Աուրամաստա: Մեր կրօնովը, ինչպէս և նոցա՝ հոգեղէն էութիւններն երկու էին՝ բարի և չար կամ հրեշտակ և դև: Զրադաշտի ուսման համեմատ Հայերը մեհեաններ չունէին, որովհետև արգելուած էր աստուածութիւնը փակել մեհեանների մէջ. բայց յետոյ քիչ քիչ ուրիշ խառն պաշտամունքներ էլ մտան այդ առաջուայ պարզ վարդապետութեան մէջ: Առաջ Փոքր Ասիոյ կողմերից մեր մէջը մտաւ Անասիա չաստուածուհու պաշտամունքը, որ այն տեղ փառաւոր պաշտամունքներ և հոյակապ մեհեաններ ունէր: Յետոյ Արշակունի թագաւորների պաշտամունքները և ամենից վերջը Յունաց դիւցաբանութիւնը բոլորովին խառնակեցին մեր նախնեաց պարզ կրօնը, երբ որ մեր Արշակունի թագաւորները նրանց չաստուածների պատկերները և քրմերը բերին Հայաս-

տան: Ամենից առաջ Աշտիշատը, յետոյ Թիլը, Անի ամրոցը, Երիզը, Բապայառիձը և Բաղաւան կամ Ղիւցաւանը՝ նուիրական տեղերն էին համարվում, ունէին փառաւոր մեհեաններ և քրմաց դասեր: Քրմապետութեան պատիւը՝ մինչև Տիգրան Բ-ի օրերը Վահագնի սերունդներն ունէին ժառանգութեամբ, բայց երբ նրանք զրկուեցան այդ պատուիցը, ուրիշներն էին կատարում միւլնոյն պաշտօնը և շատ անգամ թագաւորների որդիքները և թոռներն էին առնում այդ պատիւը մեր թագաւորներից: Շատ անգամ ուխտ էին զնում երեւելի բազմութիւն և չաստուածներին, զոհ էին մատուցանում՝ ցուլ, նուխալ, ձի, ջորի, որոնք պէտք է լինէին սպիտակ և ոսկւով և արծաթով զարդարած, նուիրում էին նոյնպէս ոսկեայ սրակ, ականակապ անօթներ, և երբեմն ծաղկանց պսակներ կամ ծառերի ճիւղեր:

Հայոց գլխաւոր չաստուածները:

Չաստուածոց հայրը համարվում էր Արամազդը, որոյ հոյակապ պատկերը դանվում էր Անի ամրոցումն, ուր որ նստում էին քրմապետներն և ուր թաղվում էին Արշակունի թագաւորները, իսկ քրմապետները թաղվում էին Բաղաւանումը: Արամազդայ միւս պատկերը դանվում էր Բաղաւանումն, ուր թաղուած էր Տիգրան Գ-ի եղբայր Մաժան քրմապետը: Իւր եղբոր մահից յետոյ Տիգրան Գ. նորա գերեզմանի վերայ կանգնեցրեց Արամազդոյ պատ-

կերը, ուր հիւրերը նորա զոհերով և նուէրներով բաւականանում էին: Այս պատճառաւ այդ պատկերը կոչվում էր Արամազդ Վանատրի: Վաղարշ թագաւորը՝ նաւասարդ ամսեան մուտքերումը, որով մեր նոր տարին էր սկսվում, այդտեղ հիմնեց ամանտրաբեր տօնը: Երկրորդն էր Անահիտ շատուածուհին, որ ծնունդ էր Արամազդայ, մայր ամենայն զգաստութեանց, փառք աղջին Հայոց, կեցուցիչ շունչ և կենդանութիւն աշխարհին Հայոց: Սորա պատկերը գտնվում էր Եկեղեցաց Երկդ աւանումը և շատ ջերմեռանդութեամբ էին գնում ուխտ սորա բազինին: Հայոց թագաւորների հիւանդութեան ժամանակն առողջութիւն էին խնդրում նրանից և շնորհակալութիւն էին մատուցանում յաղթութեանց ժամանակը: Սորա միւս պատկերը գտնվում էր Տարօն դաւառի Աշտիշատ գիւղումը: Այս պատկերը ստվում էր ոսկեծին, ոսկիամայր զիք կամ ոսկիահատ, որովհետև ոսկեզօծ պղինձ էր Երրորդն էր Վահագն, որոյ պատկերը և մեհեանը գտնվում էր Աշտիշատումը, նորա պատկերն ստվում էր Վիշապաբադն Վահագնի, իսկ մեհեանը Վահագնեանեան, որ էլն ստվում էր Հաշտից տեղը: Վահագն միւսնոյն նշանակութիւնն ունէր Հայոց համար, ինչ որ Հերակլէսը Յունաց համար: Բացի վերոյիշեալ զլիաւոր շատուածներից՝ Հայերն էլն պաշտում էին Տիւր անուամբ շատուածոյն, որ երազներ մեկնողն էր, զպրութեանց և ուսմանց պաշտպան. սորա մեհեանը գտնվում էր Աշտիշատ

քաղաքի մօտ, ճանապարհի վերայ, որոյ անունն էր Երազմոյն, որ էլն ստվում էր Գիվան դրչի Արամազդայ կամ ուսման ճարտարութեան մեհեան: Մհրական դիք, որոյ առաջին կրակն անշէջ էին պահում. սորա մեհեանը գտնվում էր Բաղաւանումը կամ Բագայուրիձումը: Նանկտիան դիք՝ որ միւսնոյնն էր Հայոց համար, ինչ որ Յունաց համար Աթէնասը. սորա մեհեանը թիլ աւանումն էր: Աստղեկ՝ որ համեմատէ Յունաց Ափրոտիդէին. սորա մեհեանը Աշտիշատումն էր: Բարշապեան դիք, որ էլն ստվում էր Սպիտակափառ դիք, որովհետև շինած էր փղոսկրից, բիւրեղից և արծաթից, և այս կուռքը Տիգրան բ. հրամայեց Միջագետից Թորգան տանել: Մեր Աբգար թագաւորը Թարսթա անուամբ մէկ շատուած էր պաշտում:

Հայաստանը 330—150 թիւը Քրիստոսից առաջ:

Վահէի մայիցը յետոյ Հայաստանը ընկաւ Մակեդոնացոց ձեռքի տակն և կառավարվում էր նրանցից ուղարկուած կուսակալներովն: Առաջին կուսակալն էր Միհրանը, բայց երբ որ Աղեքսանդր մեռաւ և նորա տեղը նորա Պերդիկկաս զօրավարը սկսեց կառավարել Մակեդոնացոց ընդարձակ տէրութիւնը, այն ժամանակը Միհրանի տեղն եկաւ Նէոպոլոմէոս կուսակալն, որ Հայերին շատ էր նեղացնում: Այս ժամանակներումը Վասպուրկիոյ աշխարհը զըլուելով իրան թագաւորիցն և նորա որդի Արթէոսը իւր

անձը մահից ազատելու համար փախաւ Հայաստան, ուր սիրով ընդունուեցաւ մերոնցից (Հայերից): Սա գրգռեց Հայերին՝ ամբարտաւան Նէոպտղոմէոսի դէմ: Այս ժամանակը Սիւնեաց Արտուարդ Հայ նախարարը Հայոց զօրքին առաջնորդելով՝ ընկաւ Նէոպտղոմէոսի վերայ, նրան դուրս արաւ Հայաստանիցը 317 թուին և նշկահելով Մակեդոնացւոց տէրութիւնը, սկսեց ինքնագլուխ պայազատել Հայոց ազգը: Պերդիկկասը լսելով այս բանս՝ հրամայեց Վապագովիիոյ կուսակալ Նւմէնէսին զինու զօրութեամբ հաստատել դարձեալ Նէոպտղոմէոսին իւր նախկին տեղը, բայց նա տեսնելով Հայոց զօրութիւնը, քաջ Արտուարդ պայազատին յորդորեց բանը խաղաղութեամբ վերջացնել: Այս պատճառաւ Նէոպտղոմէոսը կրկին անգամ եկաւ Հայաստան և համարվում էր երկրորդն Արտուարդի:

Նէոպտղոմէոսը արդէն վաղուց ոխ ունէր Նւմէնէոսի դէմ, Հայաստանի մէջ մտնելով այդ կերպ ցած պայմաններով՝ որ յառաջացած էր Նւմէնէսի անփութ թութիւնից կամ թուրութիւնից. ի հարկէ նորա համար մեծ ցաւ էր: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ դուրս գալով պատերազմաւ Նւմէնէսի դէմ Նէոպտղոմէոսը սպանվում է նրանից: Այնուհետև Հայաստանը մնում է միայն Սիւնեաց իշխանի ձեռքին: Սա Նւմէնէսի մահից յետոյ Արիթէոս թագաւորին շատ զօրքով ուղարկում է Վապագովիիա: Սա Հայոց զօրաց օգնութեամբը հաստատուելով իւր պապերի դահլի վերայ՝

առաւ պարզէներով և ընծաներով յետ է ուղարկում նոցա:

Արտուարդ Հայկազն իշխանից յետոյ, Հայաստանի կառավարութիւնը 284 թուին տեսնում ենք Հրանտ կուսակալի ձեռքին, որ ուղարկուած էր Սելեւկացւոց թագաւորիցը: 239 թուին Հրանտ կուսակալի մահից յետոյ տեսնում ենք Արտաւազ Հայկազն իշխանին՝ որ պայազատում է մեր աշխարհը: Սելեւկացւոց թագաւոր Անտիոքոս մեծն 189 թուին կարդում է Հայաստանի կուսակալ երկու Հայկազն իշխաններին — Արտաշասին՝ Վերին Հայաստանի վերայ, իսկ Գարեհին կամ Զարեհին՝ հարաւային Հայաստանի: Արտաշասը Արարատայ նահանգումն էր նստում, իսկ երկրորդը Ծովաց աշխարհումը: Այս ժամանակներումը Վարքեդոնացւոց զօրավար Աննիբազն եկաւ Հայաստան Արտաշասի մօտ, և սա նորա խորհրդին նրախ գետի վերայ շինեց Արտաշատ քաղաքը: Արտաշասը և Զարեհը տեսնելով Սելեւկացւոց նուազին և Հռովմայեցւոց օրէց օր զօրանալը, յետ կանգնեցին նրանից և Հռովմայեցւոց հետ դաշն կապեցին: Այնուհետև մեր երկու կուսակալները սկսեցին ինքնագլուխ կառավարել մեր աշխարհը: Սելեւկացւոց Անտիոքոս Նպիւիան թագաւորը լսելով Հայոց նահանջին և առաւել Արտաշասի վերայ բարկանալով՝ մեծ զօրութեամբ գնաց նորա վերայ: Բայց սա չկարողանալով նորա դէմը կենալ՝ հաշտութիւն խօսեց և շատ զանձ ուղարկեց, խոստանալով նշանակեալ հարկն

միշտ իւր ժամանակին հասուցանել: Արտաշատը կարծելով թէ այս զրգուութեան պատճառը Չարեհն է եղել, կամենում էր նրանից վրէժխնդիր լինել: Սա իւր հաւատարմութիւնը և խոնարհութիւնը ցոյց տալու համար իւր Գորոն որդուն կամ Գարանին պատանդ է ուղարկում նորա մօտ: Չարեհի մահից յետոյ նորա տեղը յաջորդում է Մորփիւլիկէան՝ որ նորա որդին էր: Արտաշատը կամենում է նրանից խլել հարաւային կամ Փոքր Հայաստանը, այն ժամանակը նա ապահովում է Կապադովկացւոց Արէթ թագաւորի մօտ: Արտաշատը խորհուրդ է տալիս Կապադովկացւոց թագաւորին՝ սպանել Չարեհի երկու որդւոցն, որոնք իրան մօտ էին գտնվում— Գորոնին և Մորփիւլիկէսին, և այնպէս նրանց երկիրներն իրանց մէջը բաժանել, բայց Արէթը չէ ընում նորա չար խորհուրդին, այլ ընդհակառակն ձեռնառու է լինում Մորփիւլիկէսին թագաւորել իւր հայրական երկրի վերայ: Արտաշատը թէպէտ կամենում էր Մորփիւլիկէսիցն խլել նորա երկիրները, բայց մահուան օրը շուտով վրայ է հասնում և նորա տեղը՝ 159 թուին Քրիստոսից առաջ՝ նստում է նորա որդի Արտաւազդը, որոյ օրերումը Պարթևացիք տիրում են Հայաստանին:

Մովսէս Խորենացին այս միջոցի համար, այսինքն Վահէի մահիցը մինչև Վաղարշակ թագաւորը կամ 330—150 թիւն Քրիստոսից առաջ, այսպէս է պատմում Սահակ Բագրատունւոյն «Յայտ հետէ (յետ մահուանն Վահէի) մինչև ցթագաւորութիւն Վա-

ղարշակայ ի Հայս՝ ոչինչ ճշմարտագոյն ունիմ քեզ պատմել, քանզի շփոթ իմն ամբօխց լեալ, այր զարանք ելանէին տիրել աշխարհիս և վասն այտօրիկ դիւրամուտ ՚ի Հայս լեալ Արշակ մեծ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց:

... րոյ Եկեղեցւոյ միջոցաւ անձնական զանազան արարած զանազան
... արարած զանազան արարած զանազան արարած զանազան
... արարած զանազան արարած զանազան արարած զանազան
... արարած զանազան արարած զանազան արարած զանազան

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երկրորդ

Արշակունի վաղարշակ 150 թուականին Քրիստոսից
առաջ:

Հայկաց ցեղի թագաւորութեան անկմանէն յետոյ Հայաստանը ընկաւ անդադար խռովութեանց, թագաւորաց փոփոխմանքի, քաղաքական կառավարութեան այլայլութեանց, ներքին խռովութեան և արտաքին պատերազմաց, շատ անգամ էլ բարբարոսաց փորձանքի, թագաւորական աթոռոյ յափրշտակութեան և շատ զանազան չարութեանց ներքոյ, որ գործելին այս աշխարհի հրամայողներն և բնակիչների մեծ մասն էլ եղել են արիւնարբու, չարութիւն սերմանողք, ապստամբք և աւելի պատրաստք խռովութեան, քանթէ հնազանդուելու իրանց օրինաւոր իշխանութեանը:

Չարութիւնը այն աստիճան հասաւ, որ չէր կարելի Հայաստանումը հնարք գտնել նրան ոչնչացնելու: Ուստի փրկութեան դուռն բացուեց նորա հա-

մար այն ժամանակ, երբոր իշխանութեան սանձը տրուեցաւ Արշակունեաց երևելի հարստութեան ձեռքը: Ամենայն թագաւորական հարստութեանց մէջ, որ արևելքում տիրում էին, երևելին Արշակունեացն էր, որ իրան բարձրանալու օրէն աւելի ցոյց տուեց՝ քաջութեան, արիւթեան, քաղաքական խաղաղութեան փորձեր, և այն հազուադիւս յատկութիւններն, որով պէտք է իրան առնէր երևելի տէր աշխարհի և բաղկացնէր թագաւորութեան երջանկութիւնը: Այս տէրութեան բարերար ներգործութիւնը շատ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայոց մտաց և բնաւորութեան վերայ: Նորա սկզբնական ծագմանէն յառաջ եկան շատ բարի յառաջադիմութիւնք: Ինչ ժամանակ Մեծն Արշակ իւր եղբայր Վաղարշակի հետ մտաւ Հայաստան, այն ժամանակ ժողովուրդն անբաւական լինելով Արտաւազդի վատթար արարմունքից, շտապեց գնալ նոր թագաւորի առաջն և իրան համար փառք համարեց հրատարակել նրան փրկիչ հայրենեաց, տալ նրան մեծ պատիւ և նրան հնազանդ մնալ: Արտաւազդը իմանալով այս համբաները և նախատեսելով իւր դժնդակ վիճակը իւր աչքի առջև, թողեց իւր հարձերը, թողեց իւր անառակութիւնքն և դուրս դալով իւր պալատիցը, կամենում էր հրաման տալ, բայց նորա երևելն առաւել զրգուեց ժողովրդեան բարկութիւնը՝ ողք հայհոյում էին նրան: Իւր նախարարները խորհուրդ տուին նրան յետ մտնել պալատն, իսկ զօրավարները

իրանց կողմից՝ հաւատացնում էին թէ ամեն բանն էլ կը շինուի առանց նրան և իրանց անձն փորձութեան ներքոյ կը ձգեն նորա համար՝ և թէ նա յոյս կ'ունենայ նրանց վերայ թագաւորութեան ազատութեան համար, և ճշմարիտ որ Արտաւազդը տալով գործոց կառավարութիւնը իւր սիրելեացն, ընկաւ իւր առաջին անստակութեանց մէջ, թմրած մնալով կարծեցեալ աներկիւղութեան մէջ: Այս ժամանակն Արշակի և Վաղարշակի զօրութիւնքը մեծանում էին մտնելով թագաւորութեան ներքո: Այլ և այլ գաւառների գլխաւորները ստացան ծածուկ հրամաններ միանալ Պարթևաց զօրաց հետ և վերջապէս այն ամենայն զօրքը միացած եկան Արտաշատ մայրաքաղաքի դռների մօտ՝ մտան քաղաքն առանց պատերազմի: Արտաւազդը տեսնելով թէ ամենքն էլ թողնն իրանց զղջացաւ իւր անցեալ գործքերի վերայ, բայց չգտաւ ուրիշ հնարք ազատվելու, բացի ինքն իրան սպանելուց, ուստի գնաց Նրասի գետի ափը, կոխեց սուրբ սրտի մէջ և ընկաւ գետն: Այսպէս վերջացաւ Արտաւազդի իշխանութիւնը:

Մեծն Արշակ իւր եղբօրը նստացրեց Հայոց գահի վերայ 152 թուականին Քրիստոսից առաջ: Պարթևները քաջալերուած տիրեցին՝ Պարսից, Հայոց, Հնդկաց և Մաքթաց թագաւորութիւններին. առաջին ճիւղն նոցա Պարթևական անուամբ Պարսից վերայ, երկրորդը Արշակունի՝ Հայոց վերայ, երրորդը Հնդկաստանի, և չորրորդը Մաքթաց):

Վաղարշակ Հայաստանի իշխողն և Հայոց սիրտըն՝ աշխատում էր ազգել իւր ժողովրդեան մէջ աշխարհակալութեան ցանկութիւնն և պատերազմական հոգին: Նա էր հեղ մարդասէր, բանի վերահասու, և խօսում էր սիրով իւր հպատակների հետ առանց զանազանութեան:

Սա (Վաղարշակ) ժողովելով իւր թագաւորութեան երեւելի անձանցը և քաջ զօրավարներին, որք էին երեւելի և հին ցեղերից, մանաւանդ նրանց՝ որք Հայկայ ցեղիցն էին, նմանապէս Վաղմեանց, Քեղամեանց, Խոռխոռունեաց, Գուգարաց, Սիսակեանց, Սմբատեանց, Քանանիդեանց և ուրիշ իշխաններուն, հրամայեց որ ամեն մէկը իւր իշխանութեան մէջ զօրք ժողովէ. նոյնպէս ուղարկեց յատուկ զօրաւոր մարդիկ միւլնոյն բանի համար՝ Ատրպատական, Արաստան և Հայոց Միջագետք: Ժամանակ չանցած ժողովեցաւ Վաղարշակի մօտ մեծ զօրք: Հաւատարմութիւնը, որ ունէին այս թագաւորի վերայ անսահման էր և ուրախութիւնն ամեն տեղ, ինչպէս որ պատմիչներն գրում են՝ թէ քիչ մնաց որ Հայաստանի կէսը փառք համարէր զէնք բարձրացնելը և մտնելը այս քաջ երիտասարդի դրօշակի ներքոյ: Վաղարշակը ժողովեց այս բոլոր զօրքը դաշտ տեղ, Նրասի ափը, Արմաւիր քաղաքի մօտ, որ բլուր էր ասվում, և շատ օր կենալով այնտեղ՝ աշխատում էր սովորցնել նրանց պատերազմական կարգը, որովհետև ոչինչ կարգ չ'ը գիտէին, բաժանելով նրանց մէկ քանի դաս, հնա-

զանդացրեց պատերազմական սաստիկ կարգերին և տալով բոլոր զօրագլուխներին հարկաւոր հրամաններ պատերազմի մասին, ճանապարհ ընկաւ Փոքր Հայաստանի կողմը: Մորփիւլիկէսը, որ այս կողմի թագաւորն էր, աշխատեց ձգել իւր կողմն՝ Փռիւզիոյ, Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի և մէկ քանի ուրիշ աշխարհների բնակչանցն, և ունեցաւ յաջողութիւն, քանզի կարճ ժամանակում ժողովեց մեծ զօրք և դիմեց Վաղարշակի վերայ և երկու թշնամիքը կանգնեցան միմեանց հանդէպ մէկ բլրի մօտ: Նախ Վաղարշակը յարձակեցաւ մեծ ուժգնութեամբ. Մորփիւլիկէսը մէկ քանի օր յաջողութեամբ ընդդիմանում էր այնպէս, որ իրան կողմից շատ քիչ մարդ կորցրեց, իսկ թշնամոյն նեղացնում էր: Յետոյ Մորփիւլիկէսը գտնելով յաջող ժամանակ յարձակուեցաւ բոլոր զօրքով և ինքն իւր յատուկ զնդով խփեց թշնամու մէջ տեղը: Ամրացած սաղաւարտով ու երկաթի զրահով վազեց Վաղարշակի վերայ և վերաւորելով շատ զինուորաց՝ որք խափան են լինում նորա ճանապարհին, զցեց թագաւորի վրայ նիզակն ինչպէս երեք թևանի նեոտ: Այս վայրկենում քաջ մարդիկ Հայկայ և Սենեքերիմայ ազգից, որ Վաղարշակայ չորս կողմը պատած էին, յարձակեցան Մորփիւլիկէսի վերայ, ձիուց վայր ձգեցին և սպանեցին, նորա զօրաց հետ նմանապէս վարուեցան շատ անողորմ, նրանց մեծ մասը ջարդուեցան, ոմանք փախան, իսկ մնացածները զերի ընկան: Սրանից յետոյ

Վաղարշակը տիրելով բոլոր ազգաց, որք բնակվում էին Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի, Խաղտեաց և Եդերացուոց սահմաններումը, նրանց վերայ իշխաններ դրաւ և տուեց ժամանակաւոր օրէնքներ քաղաքական և զինուորական: Վաղարշակը յետ դառնալիս առժամանակ մնաց Տայոց նահանգումը, վտանգները վերջացնելու համար, որ քաշել էր այս երկիրը, և հաստատելու նորա մէջ առատութիւն և երջանկութիւն: Այս կողմի բնակիչներն, ևս առաւել Պարխարայ լերան շրջակայ տեղերումն և երկու եզերքին Փազայ գետի դարձել էին յախշտակողներ, մարդասպաններ և աւազակներ՝ նման իրանց դրացիներին, Քաղդեաց և Լազաց: Նրանք հող չունէին ոչ վարուցանի մշակութեան, ոչ բարձր հողերը հաւասարելու, ոչ ավիները պահելու, այնպէս որ ջրերի անդադար հեղեղներն դաշտերի վերայ բարձրացել և լայնատարած տեղերը ճահճուտ դարձել էին: Վաղարշակն իմանալով իւր նախարարներից այս բոլոր անկարգութիւնները, միտ դրաւ շուտով ուղղելու այս ամենը: Նա հրամայեց ուղարկել այնտեղ 30 հազարից աւելի մշակ, ճանապարհներն և հողաբլուրներն ուղղելու. ճահճուտ տեղերը ցամաքացնելու և սկսելու վարուցանք: Նա (Վաղարշակ) հրամայեց ջրանցքներ փորել ջրի հեշտ գնալու համար Փազ գետը: Կտրել տուաւ թանձր անտառներն, որոնք աւազակաց որջեր էին, նրանց մէջ բացուեցան մեծ ճանապարհներ, բարձր տեղերից հողը վայր էր առած

և ցածր տեղերը հողով բարձրացած՝ հեղեղներն արգելելու համար, և վերջապէս Վաղարշակն այնքան աշխատեց այն երկիրը լաւացնելու համար, որ կարճ ժամանակում դարձաւ զուարճալի երկիր: Այս թագաւորն այնտեղ շինեց զուարճալի ամարանոց, սահմանեց տեղեր գազանների՝ որսի համար, երկու տեղ էլ առանձին՝ ձիաների բազմացնելու համար շինեց պարտէզներ ու այգիք Կող քաղաքի մօտ, որ Հայաստանի քաղաքներից մինն էր, բայց մէկ քանի ժամանակ առաջ կորցրել էր իւր բնակիչներին: Վաղարշակը բնակեցրուց այս նահանգումը բոլոր գերիներին և օտարներին՝ բերած Կովկաս լեռաների կողմից: Նա հարկադրեց նորա բնակիչներին թողուլ աւազակութիւնն և մարդսպանութիւնը, կենալ ինչպէս կարգն է լուսաւորեալ ազգի, աշխատել և պարապել օգտակար արհեստներով, տէրութեանը տալ հարկ, շուտ շուտ ասելով նրանց՝ թէ իրան շատ հաճոյ կը լինի, երբ որ միւս անգամ յետ կը դառնայ հէպի այն կողմը և կը գտնէ նրանց հեզ, մարդասէր և ընդունակ ծառայութեան և երեւելի պաշտօններ գտանալու: Վաղարշակը կարգաւորելով այս երկրի գործերը՝ մօտեցաւ Արտաշատին և իւր զօրքերը կարգաւորեց բանակով այս քաղաքի շրջապատը, Մեծամօր (Չանգի) գետի ափերուն: Այս թագաւորը ծնել էր աւելի մեղմ կլիմայում քան ինչպիսի էր Արտաշատինը: Մծբին քաղաքն իւր օրի բարեխառնութեամբը նրան աւելի հաճոյ գտնուեցաւ:

Վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը:

Հայոց ազգը մեծ խոհեմութեամբ ընտրեց Վաղարշակին, որ էր լի մարդավարութեամբ, պատուով և թագաւորական փառքով, օրինակ թագաւորաց և զարդ. իբրև օրէնսդիր արժանաւորութիւն է ցոյց տալի այն բարբարոս ժամանակներն: Մծբին քաղաքումն մեծ ժողովք արեց մեծամեծներից և ամեն հասարակութիւնից, խելօք մարդկանցից, քննեց Հայոց աշխարհի սովորութիւնները, կամեցաւ իմանալ ազգերն և տներն, որոնք պատուելի էին ամեն գաւառներում, առաւել ևս տներին, որոնք ընդունակ էին կառավարելու հասարակութեան գործերն, կամեցաւ իմանալ անցեալ կեանքի պատմութիւնն և նորա վերայ հիմնել թագաւորական տան, ազնուականաց, հասարակ քաղաքացեաց, արհեստաւորաց, գիւղականաց, գաւառների կառավարութիւնը՝ զինուորական կրթութեան, գատաստանի և ուրիշ բաների մասին օրէնքներ շինեց և կարգադրութիւններ:

Կարգադրութիւնները.

Հայաստան աշխարհը բաժանվում էր մէկ քանի հարիւր նախարարութիւններ, իւրաքանչիւր նախարարութիւնը պէտք է ունեցել էր մէկ տանուաէր կամ նահապետ, որոյ ձեռքի տակը պէտք է գտնուել էին նախարարութեան ժողովուրդները, և պէտք է

որ նշանակեալ թուով զօրք պահէր և միշտ պատ-
 րաստ լինէր իւր գնդով՝ թագաւորի կոչելու ժամա-
 նակն: Այս նախարարութիւններից մէկ քանիսներին,
 որոնք իրան ծառայութիւն էին արել, աւելի արժա-
 նաւորութիւն տուաւ. Ա. Բագրատունեաց նախարա-
 րութեանը տուաւ իրաւունք Արշակունի թագաւորաց
 թագ դնելոյ, նոցա նահապետն իրաւունք ունէր երեք
 տակէն վարսակալ դնել: Բագրատ իշխանը՝ որ սերել
 էր Հրէից Շամբաթիցն, առաջինն էր որ Վաղարշա-
 կայ օրերումն այսպիսի պատիւ ստացաւ. Բ. Գնթու-
 նեաց նախարարութեանն, որ սերել էր Քանանիդա
 Տրէիցը, տուաւ իշխանութիւն թագաւորին Տանդերձ
 զգեցուցանելոյ. Գ. Թիկնապահներն ընտրվում էին
 Խոռխոռունեաց նախարարութիւնից, որոնք սերել
 էին Հայկայ Խոռ որդուցն. սոցա նախարարութեան
 նահապետը Վաղարշակայ օրերումը Մալխազն էր.
 այս պատճառաւ թիկնապահութեան պատիւը մեզ
 մօտ ասվում էր և Մալխազութիւն. Կ. Արքունական
 որսերի վերայ կարգուած էր Վարաժնունեաց նախա-
 րարութիւնը: Վաղարշակայ օրերումը դրանց առա-
 ջին նահապետն էր Դատը. Ե. Սպասաւորութեան և
 զահաւորութեան պատիւը տուաւ Աբեղեանց նահա-
 պետ՝ Աբեղ իշխանին: Գաբեղին կարգեց արքունի
 ապարանների վերայ, որ Գաբեղեանց նահապետն էր.
 Գնունեաց Գին իշխանը տակառապետ էր, իսկ Սպան-
 զունիքն՝ որ սերել էին Վահագնիցն, ըստ իւրեանց
 ցանկութեան, ընկալան քրմապետութեան պատիւը

և պաշտօնը. Է. Թագաւորների երկրորդը ընտրվում
 էր Աժգահակայ սերունդներիցն, որոնց անունն էր
 Մուրացան Տէր:

Չինուրութեան մէջն էլ փոփոխութիւններ և
 բարելաւութիւններ էր տեսնվում: Թագաւորի թիկ-
 նապահները բաժանվում էին չորս գունդ. իսկ միւս-
 ները միմեանցից որոշվում էին՝ առաջին, երկրորդ,
 երրորդ և այլն աստիճաններով: Հայաստանի բազմա-
 թիւ նախարարութիւններից՝ որոնք արդէն յայտնի
 էին իրանց քաջութեամբն և մտերմութեամբը, վեց
 կամ եօթը կարգուած էին մեր աշխարհի սահման-
 ների վերայ և նոցա տանուտէրներն ասվում էին կու-
 սակալք կամ սահմանակալք: Սրանցից չորսն ասվում
 էին Բդեշև և իւրաքանչիւրն ունէր իրան ձեռքին
 տասն հազար զինուոր: Ա. Գուգարաց բդեշխութիւնը
 հիւսիսային կողմն էր. Բ. Սիւնեաց բդեշխութիւնը՝ յա-
 րևելք հիւսիսոյ, այստեղ առաջին բդեշխն էր Առանը.
 Գ. յարևմուտս հարաւոյ գտնվում էր Աղձնեաց բդեշ-
 խութիւնը, որոց նահապետն էր Շարաշանը. Կ. հա-
 րաւումն էր Աղձնեաց աշխարհի նոր Շիրական գա-
 ւառումը. Միւս կուսակալներն էին Վաղմեանք յարե-
 ւելք հարաւոյ իսկ արևմուտքումն Անդեղտան նախա-
 րարութիւնը, որ սերվում էր Անդեղ—Տորքիցն, որին
 Վաղարշակը կարգեց նահապետ այս նախարարութեան:
 Արաւ և ուրիշ բարոյական կարգադրութիւններ. նշա-
 նակեց երկու մարդ, որոնցից մէկն իրան միտքն բե-
 ղէր բարերարութիւնը անիրաւ հրամանի ժամանակը.

իսկ միւսը պատուհասն, եթէ անիրոյթ լինի շարագործներին պատժելու: Սահմանեց որ թագաւորի անբարանիկ որդին Մծբին մնայ, իսկ միւսները գնան Հաշտենից գաւառը:

Արշակ առաջին 124 թուականին:

Վաղարշակայ հետքովն դնում է նորա որդի Արշակը: Սա մեր աշխարհքը վարդարում է զանազան կարգադրութիւններով: Սորա ժամանակը Պոնտացիք նահանջում են, բայց սա շուտով հնազանդեցնում է նրանց և Սև ծովի մօտ կանդնեցնում է մէկ արձան, որին երկար ժամանակ Պոնտացիք պաշտօն էին մատուցանում: Առհասարակ մեր առաջին երկու մեծամեծ Արշակունի թագաւորները հեռու էին աշխարհակալութեան հոգուցը իրանց նպատակն այն է լինում, որ աշխարհաօգուտ կարգադրութիւններով Հայաստան աշխարհը վարդարեն: Բայց զրանց յաջորդները իրանց քաղաքական հայեցողութիւնը փոխում են և չեն թողնում կամ ժամանակ չեն տալիս, որ այդ կարգերը մեր ազգի կենաց և վարուց մէջ արմատանան և հաստատուին:

Արտաշէս առաջին 111—86 թուականը ն. ք.

գՔրիստոս:

Սա դեռ իւր մանկութեան ժամանակը գտնուելով Մծբին քաղաքումը սիրելի էր Վաղարշակին իւր

կայսառութեան և քաջութեան պատճառաւ: Հայոց մեծամեծները զուշակում էին նորա ապառնի քաջութեանց մասին: Եւ իրաւի իւր հայր Արշակի տեղը նստելով՝ իւր մեծագործութեամբը և վստահ աշխարհակալութեամբը գերազանցում է իւր նախորդներից: Հայոց Արշակունի թագաւորներն, որ մինչև այն ժամանակն երկրորդ էին համարվում Պարթևաց, այնուհետև առաջինն են, և պարթևաց Արշակաւան կամ Արշակը յօժար կամօք տալիս է նախագահութիւնը մեր Արտաշէսին: Մինչև այդ ժամանակները Պարթևաց թագաւորներն էին զրամ կտրում, այնուհետև Արտաշէսն է առնում այդ իրաւունքն՝ իւր անունը և պատկերը փորագրել տալով նորա վերայ: Հայաստանի արևելքն իւր ձեռքի տակը հնազանդացնելուց յետոյ, միանում է Պոնտացուց Միհրդատ Եւպատոր թագաւորի հետ, որին տալիս է իւր Արտաշամ աղջկը՝ ի կնութիւն:

Հայաստանի արևելեան և հիւսիսային ազգաց զօրութիւնները Հայոց զօրութիւնների հետ միացնելով՝ Պոնտացուց թագաւորի հետ մտնում է Փոքր Ասիա (այժմ Անատոլիա) և այնտեղի փոքր տէրութիւններն իւր ձեռքի տակն է առնում: Յունաստանը այդ ժամանակները Հռովմայեցուց հասարակապետութեան նահանգն էր: Մեր Արտաշէսը և Պոնտացի Միհրդատը Փոքր Ասիան նուաճելուց յետոյ, Արշակեղազոսը նաւատորմիղներով լքնում են, նուաճում են Թրակիան և հեշտու-

Թեամբ մտնում են Ելլադա կամ Միջին Յունաստան 88 Թուականին: Հռովմայեցիք դաշնակցաց անուանեալ կռիւներն էին վերջացնում և զբաղուած էին Մարիոսի և Սուղղայի կամ Սիղղայի կռիւներովը: Նոքա լսելով Յունաստանի նուաճիլը՝ Հայոց և Պոնտացւոց զօրութիւնից, Սուղղային իրանց լեգէոններովն նրանց դէմ են ուղարկում: Մեր դաշնակից զօրութիւններն արդէն ամրացել էին Աթէնքում, բայց պաշարուելով Սիղղայից՝ սկսան թողուլ քաղաքը, որովհետեւ սովը նեղում էր նրանց: Սրանից յետոյ մեր դաշնակից զօրքը և Հռովմայեցիք Քաղքիս և Արքոմէն քաղաքաց մօտ պատերազմելով, Հայերը և Պոնտացիք ստիպուեցան թողուլ Յունաստանը և դալ Փոքր Ասիա: Այս նահանջելու ժամանակը Հայոց զօրաց մէջ շփոթութիւն ընկնելով, Արտաշէսը սպանվում է նրանցից և Միհրդատը ստիպվում է 86 Թուականին Սուղղայի հետ խաղաղութեան դաշն կապել, յետ տալով Փոքր Ասիոյ բոլոր նուաճած երկիրները: Արտաշէսը նախ քան իւր մահը Փոքր Ասիայից և Յունաստանից մեծ աւարներ ուղարկեց Հայաստան: Երևելի էին Աթենասայ, Հերակլէսի կամ Հերքիւլէսի, Ապոլոնի, Հեփեստոսի, Գիոսի կամ Եուպիտէրի, Արտեմիդայ, Ափրոդիտեայ արձաններն իրանց քրմերովը:

Տիգրան երկրորդ 86 — 36 Թուականը Քրիստոսից առաջ:

Սա մանկութեան ժամանակը տուած էր Վա-

րաժնունեաց Վարաժ իշխանին, որ նրան վարժում էր զինուորական արհեստի մէջ և Արտաշէսի արշաւանքներինն առաջ կարգուած էր Հայոց Թագաւոր: Արտաշէսի մահից յետոյ տիրասպան զօրքը գալով Հայաստան՝ Փոքր Ասիայիցն ասպատակութիւններ ուղեցին անել Հայոց երկրումը, կարծելով թէ Հայերն անզուխ են մնացած: Մեր Տիգրանը՝ որ իւր խոհեմութեամբն և քաղաքականութեամբը մեծ էր իւր հօրից, դուրս է գնում նրանց առաջը, ջնջում է նրանց և Փոքր Հայաստանը իւր իրաւասութեան տակն է առնում: Այնուհետեւ սկսում է Հայաստանը կարգադրել: Յունաց քրմերի կամեցողութեամբը Գիոսի բազինը կանգնեցնում է Անի ամրոցումը կամ Կամախբումն, Աթենասայ բազինը՝ Քիլ աւանումն, Արտեմիսինը՝ Նրիգայումը, Հեփեստոսինը՝ Բագայառիճումն, Ափրոդիտէինը՝ որ մենք Աստղիկ ենք ասում, և Հերակլէսինը թողում է Տարոնի Աշտիշատ գիւղումը: Վահագնի քրմերը կարծելով թէ Հերակլի արձանը իրանց նախնի Վահագնինն է, ինքնազուխ առանց Թագաւորի հրամանի, տարել էին իրանց սեփհական Տարօն կամ Մարդաղե գաւառները: Տիգրանը այս բանիս վերայ բարկանալով զըզում է նրանց քրմապետութեան իշխանութիւնից: Կնչպէս վերջիշեալ, նմանապէս և Հայաստանի այլ և այլ քաղաքներումը, Տիգրանը հրամայում է փառաւոր մեհեաններ շինել և բազիններ կանգնել: Նախարարութիւններին հրաման է դուրս գալիս Թագաւորիցը, զոհ և եր-

կրրպագութիւն մատուցանել. այս կերպով Բագրատունեաց նախարարութիւնը մեծ վտանգի մէջ է ընկնում, որովհետեւ Վաղարշակը Բագրատ իշխանին ստիպեց թողուլ իւր հայրենաւանդ կրօնը, բայց տեսնելով որ հաստատ է մնում իւր հաւատին, թողեց նրան իւր կամքին: Արշակայ օրերում Բագրատունեաց ցեղից երկուսը նահատակեցան իրանց հաւատի համար և միւսները խօսք տուին շաբաթ օրը որս և պատերազմը գնալ և երեխայոց անթլփատ թողուլ: Իսկ հիւնայ Տիգրանը ստիպում է նրանց թողուլ բոլորովին իրանց հաւատը: Ասուդ իշխանի լեզուն կտրեց, որ չար էր խօսում կոոց վերայ. միւս Բագրատունիքը տեսնելով այս սպառնալիքները՝ սկսան խոզի միս և զոհերիցն ուտել, միայն պաշտօն չէին մատուցանում կոոց: Արովհետեւ կիսով չափ թողին նրանք (Բագրատունիք) իրանց հայրենի կրօնը, ուստի Տիգրանն էլ խլեց նրանցից զօրավարութեան իշխանութիւնը, միայն թագադրութեան արտօնութիւնը նրանց թողնելով:

Արշամայ ժամանակները, ինչպէս երևում է, Բագրատունիքը բոլորովին հեթանոս են դառնում, և այս բանիս բաւականին սպաջոյց կարող է լինել՝ Ննանոսի կամ Անանիայի վերայ եղած անցքը: Արովհետեւ ստ իրան հայրենակից Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետին, որին գերել էր Տիգրանը, ծածուկ փախցնում է Հրէաստան, Արշամ թագաւորն իմանալով այս բանս բոլորովին աչքից ձգում է: Այն ժամանակը

Գնթունեաց Զօրայ նահապետը յայտնում է թագաւորին՝ թէ Ննանոսը կամենում է ապստամբել թագաւոր Արշամը հրամայում է Ննանոսին կամ թողուլ բոլորովին հրէութիւնը կամ թէ ոչ իւր տունը կըջնջի բոլորովին: Շատ տանջանքներից և իւր որդւոյ մահից յետոյ Հրէան իւր ընտանեօք ընդունում է հեթանոսութիւն:

Տիգրանայ օրերումը Սելեւացւոյ տանը մեծ աղմուկներ և երկպառակութիւններ էին լինում թագաւորանդութեան մասին: Ասորոյ ազգը, երկար մտածելուց յետոյ, լաւ համարեյ Հայոց իրաւասութեան տակը մտնել: Տիգրանին հրաւիրում են, և սամոնելով նրանց աշխարհը՝ հալածում է ամբարիշտ թագաւորներուն, ինչպէս էին Անտիոքոս Պիոսը և նորա եղբայր Փիլիպպոսը. խաղաղացնում է նրանց բոլոր աշխարհը և 85 թուականին Քրիստոսից առաջ Սելեւացւոյ թագաւորաց թագն իւր գլխին է գնում: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն է 79 թուականին, Անտիոքոս Պիոսի կին Սեղինէն կամ Աղէոպատրէն գնալով Փիւնիկէ, ոտքի է կանգնեցնում Փիւնիկեցւոյ և նրանց հարեւան ազգացն՝ ընդդէմ Հայոց: Տիգրանը շուտով վրայ է հասնում, պաշարում է Պաղոմայիս քաղաքը, ուր էր նրանց գրւխաւոր զօրութիւնը. յազթում է նրանց, Սեղինէին սպանում է և բոլոր երկիրները մինչև Պաղեստինէ Հայոց ձեռքն են անցնում: Հրէայքը լսելով Հայոց քաջութիւններն, իրանց Աղէքսանդրայ թագուհու

խօսքովը, Տիգրանայ առաջ գեսպաններ են ուղարկում մեծ ընծաներով, և խնդրում են նրանից պաշտպան և հովանաւոր լինել իրանց աշխարհին:

Միհրդատայ երկրորդ պատերազմը Հայոց օգնութեամբն:

Այն ժամանակներն, երբոր Տիգրանը վերադառնալով Ասորոց երկրիցն՝ իւր ուշքն դարձրել էր Վայկուն աւազակի ասպատակութեան վերայ. Միհրդատը, որ ռիւերիմ թշնամի էր Հռովմայեցւոց, կամենում էր երկրորդ անգամ պատերազմել նրանց հետ: Սուղղայի գաշիցն յետոյ, որ եղաւ 86 թուականին, Միհրդատն աշխատում էր իւր ծովային և ցամաքային զօրութիւնները շատացնել: Միկենոյն ժամանակը Բոսփոր աշխարհն իւր ձեռքն է ստնում և Կողքիսացւոց վերայ թագաւորացնում է իւր որդուն: 75 թուականին Քրիստոսից առաջ միանում է Հռովմայեցի Սերաորիոսի հետ, որ գանվում էր Սպանիայումն և անդադար սրտերազմում էր իւր հայրենակիցների հետ, և ընկնում է Բիւթանացւոց Նիկոմիդոս թագաւորի աշխարհի վերայ, որ իւր մահիցն առաջ կտակաւ թողել էր Հռովմայեցւոց Հասարակապետութեանը: Իսկ Տիգրանը նորա խորհուրդովը մտնում է Կապադովկիայ և այնտեղից 30,000 հոգի գերի է բերում Տիգրանակերտ: Այս ժամանակներումը Պրուպոնաիս և Բիւթանեայ ուշխարհները յանձնած էին Կոտտա գօրավարին, իսկ Ասիա ան-

ուամբ նահանգը, Կիլիկիէն և Կապադովկիէն՝ Ղուկուղոսին: Միհրդատը մեր Բասենեան գնդովն ընկնում է Քաղկեդոն քաղաքի վերայ և նրանց օգնականութեամբը Հռովմայեցւոց ջարդում է՝ թէ ծով և թէ ցամաքի վերայ, ուր նրանց կողմից վեր են ընկնում 18,000 հոգի և այրվում են 60 նաւեր: Սրանից յետոյ Պոնտացւոց թագաւորը պաշարում է Կիւզնիոն քաղաքը: Առկուղոսը լսելով Քաղկեդոնի կոտորածը և Կիւզնիոնի պաշարուելը, շուտով վրայ է հասնում և Գրանիկ գետի մօտ ջարդում է Միհրդատի ցամաքային զօրքն, այն ինչ նաւատորմիղներն օճնանում են Հռովմայեցւոց զօրքիցը՝ Հելլեսպոնտումը և Լիմնոս ու Տենեդոս կղզիների մօտ: Այնուհետև Միհրդատը լաւ համարեց մնացած նաւերովն և զօրքերովը վերադառնալ Պոնտոս: Առկուղոսն էլ Բիւթանիան և Պափղակոնիան նուաճելուց յետոյ մտաւ Պոնտացւոց աշխարհը: Այս տեղ Պոնտացիք մէկ քանի յաջող պատերազմներից յետոյ Ամիսոս քաղաքի մօտ բոլորովին ջարդուեցան և Միհրդատն այն ժամանակը Հռովմայեցւոց ձեռքիցն ազատուելու համար՝ փախաւ Հայաստան: Առկուղոսը պատգամաւոր ուղարկեց Տիգրանայ մօտ՝ Միհրդատին իրան ձեռքը տալու, բայց նա նորա խօսքին չը լսեց, ընդհակառակը Պոնտացւոց թագաւորին բաւականին զօրք տուաւ և ուղարկեց Պոնտոս: Առկուղոսն այն ժամանակն անցաւ Նիրաս գետն և պաշարեց Տիգրանակերտ քաղաքը: Այն միջոցին Տիգ-

րանը գտնվում էր Աերին Հայաստանումը և լսելով իւր աթոռանիստ քաղաքի պաշարուելը մեծ զօրքով օգնութիւն եկաւ, բայց երբ տեսաւ Հռովմայեցւոց սակաւութիւնը, անհոգ մնաց, մինչև որ խորամանկ Ղուկուղըսը յանկարծ նորա վերայ յարձակուելով փախստական արաւ և Տիգրանակերտ քաղաքի յոյն բնակիչների մատնութեամբը՝ քաղաքը հեշտութեամբ անաւ և միջի գանձերը կողրպտեց: Սրանից յետոյ Հռովմայեցւոց զօրութիւնը սկսում է տկարանալ, որովհետև Միհրդատը Հայոց զօրքովը կրկին անգամ առնում է Պոնտացւոց աշխարհը, այնինչ Տիգրանը նոր զօրութեամբ Ղուկուղըսին հալածում է Հայաստանիցը: Հռովմայեցիք լսելով Հայոց և Պոնտացւոց կրկին զօրանալը, Ղուկուղըսի տեղը նշանակում են Պոմպէոս զօրավարին: Սա նոր զօրութեամբ մտնում է Փոքր Հայաստան և 67 թուականին Երկրորդ Հայքումն, Նիւրատ գետի մօտ, հանդիպելով Միհրդատին՝ յաղթում է նրան: Այնուհետև Միհրդատը գնում է Բոսփոր (Արիւմ): Այս տեղ Միհրդատը Սկիւթացւոց ազգիցը բազմութիւզօրք է ժողովում և կամենում է Նւքսինեան Պոնտոսի հիւսիսային կողմերովը և Պանոնիայովը մտնել Իտալիա, իսկ Քաղիացւոց և այլոց յորդորում է ապստամբուել Հռովմայեցւոց դէմ: Զօրքը չէ լրսում իւր տիրոջը և հարազատ որդին, Փանակէս, կաշառուած լինելով Հռովմայեցիներից՝ վեր է կենում իւր հօր դէմ, և Միհրդատը տեսնելով իւր որդ-

ւոյ ապստամբութիւնը՝ անձարացած ինքն իրան սպանում է 64 թուականին: Իսկ Պոմպէոսը Տիգրանայ ապստամբեալ որդի Տիրանիցն առաջնորդուելով՝ մտնում է Հայաստան, Տիգրանն էլ անձարացած հաշտութիւն է խօսում Պոմպէոսի հետ, տալով նրան շատ քանքար արծաթոյ և հրաժարուելով այն աշխարհներից, որոնք Հայաստանիցը դուրս էին: Այսուամենայնիւ Տիգրանը սպասում էր ժամանակի, որ իրանից խլած երկիրները ձեռք ձգի: Քարիանոս գօլավարից յետոյ Հռովմայեցւոց արևելեան նահանգների վերայ կարգվում է ընչաքաղց և սնափառ Արասոսը: Սա արգէն Հռովմում մտքումը դրել էր, որ Հայոց և Պարթևաց թագաւորութիւնները նուաճէ: Երուսաղէմայ տաճարի գանձերը յափշտակելուց յետոյ, անց է կենում Նիւրատ գետը 40,000 զինուորներով: Այն ժամանակը Հայոց և Պարթևաց թագաւորների զօրքերը Սուրէն զօրավարի առաջնորդութեամբն, որ Պարթևաց ասպետ թագադիրն էր, ջարդում են նախ և առաջ Արասոսի որդուն, որ յաղթուելուց ինքն իրան սպանում է, և յետոյ Խառանի մօտերքում Արասոսին, որ և ընկնում է սպառնալի Իսապատի իւր զինուորաց հետ: Այսպէս կատորածք Հռովմայեցիք շատ քիչ էին տեսել և իրանց արծուէնշան զբօշակները գերի են ընկնում Պարթևաց ձեռքն, որ միայն 30 տարից յետոյ Սդոասոս կայսեր ժամանակներն են յետ դարձնում: Տիգրանի գանձատները կրկին անգամ լրուեցան այդ աւարներ-

րիցն, որ ըստ մեծի մասին Երուսաղէմայ տաճարի
և ուրիշ մեհտանների հարստութիւններն էին:

Միջագետի յաղթութիւնից յետոյ երկու դաշ-
նակից թագաւորներն առանձին զօրք են տալիս Ռըշ-
տունեաց Բարզափրան նահապետին և Պարթեւաց
արքայորդի Բակուրին, որ կրկին անգամ ձեռք բե-
րեն Ասորոց և Փիւնիկեցւոց աշխարհներն: Արդէն
Արասոսից յետոյ Ասորոց վերայ գտնվում էր նորա
տեղակալ Կասիոս զօրավարը: Մեր զաշնակից զօր-
քերը 40 թուականին Բարզափրանի և Բակուրի ա-
ռաջնորդութեամբը հալածում են Հռովմայեցւոց, և
տիրում են մինչև Պաղեստինացւոց աշխարհին: Այս
ժամակներումը Մակաբայեցի Հիւրկանոս և Անտի-
գոնոս եղբարքը վիճում էին քահանայապետութեան
և թագաւորութեան համար: Անտիգոնոսը Բարզա-
փրանին արծաթով իւր կողմն գրասեց, և սա Հայոց
զօրավար Գնէլ Գնունեոյ ձեռամբը Հիւրկանոսին կան-
չելով Պողոմայիս՝ մասնեց իւր եղբօր ձեռքը: Հե-
րովդէան՝ որ Հիւրկանոսի տեղը մնացած էր Երու-
սաղէմում, հալածվում է Հայոց զօրքից և Անտիգո-
նոսը թագաւորում է Երուսաղէմացւոց վերայ: Այ-
նուհետև Հայոց զօրքը մեծ աւարներով և Հրէից
գերիներով՝ որոց միջին երեւելի էր Հիւրկանոս քա-
հանայապետը, յետ են դառնում Հայաստան, Ասո-
րոց և Փիւնիկեցւոց աշխարհներն յանձնելով Բա-
կուրին: Տիգրանը, որ շունչ և հոգի էր այսքան քա-
ջութիւններին, մեռնում է 36 թուականին:

Արասազդ 36—33 թուականը Քրիստոսից առաջ:

Տիգրանայ տեղը նստում է նորա որդի Արաս-
ազդը, որին արդէն թագաւոր էր դրել իւր հայրը
Վերին Հայաստանի վերայ. Հռովմայեցւոց արևելեան
նահանգներն այս ժամանակները տուած էին Անտո-
նինոսին: Սա լսելով Տիգրանայ մահը, յանդուգն յար-
ձակմամբ՝ Ասորոց երկիրը նուաճելուց յետոյ մրա-
նում է Հայոց աշխարհը, կամենալով Արասոսի մա-
հուան վրէժը Պարթեւներից՝ և Հայերից առնել: Ար-
սաւազդը, որին մեր պատմաբանները վատ որսա-
սէր են անում, իսկ օտարները՝ ուսումնասէր և շատ
գէթերի հեղինակ, հաշտութիւն է խօսում Հռովմա-
յիցոց հետ, խոտտանալով նրանց օգնական լինել
ընդէմ Պարթեւաց, բայց ծածուկ Արշակ կամ
Փրատո թագաւորի կողմն լինելով: Հռովմայեցիք
խաղախ ճանապարհ յոյց տուողներից մելորուելով
Պարից աշխարհումն և միանդամայն յոյս չունենա-
լով յաղթութեան վերայ՝ դեպքան են ուղարկում
Փրատոի մօտ և սրահանջում են Հռովմայեցւոց գե-
րեալներն և արծուէնչան գրօշակն: Այս ժամա-
նակները Պարթեւացիք սկսում են զանազան կողմե-
րից յորձակուել Հռովմայեցւոց վերայ և նրանց շատ
տեղ ջարդել այնպէս որ Անտոնինոսը հաղիւ ա-
զատվում է նրանց ձեռքից և Երասխ գետը անցկե-
նալով մանում է Հայաստան և Միջագետն իրան
ձեռքը նգելով գնում է Նդիպոսս, բայց կարճ ժա-

մանակից յետոյ կրկին անգամ Անտոնինոսը մտնում է Հայաստան: Հայերը չէին կամենում Միջագետքը նրանց ձեռքը տալ, ուստի ոտքի էին կանգնել նրանց դէմ Արտաւազդայ առաջնորդութեամբ, իսկ Հռովմայեցոց զօրավարը զրգռուած լինելով Կղէ- ոպատրայիցը, կամենում է Անտիոքոս Պիոսի կին Կղէ- ոպատրի կամ Սեղինէի վրէժը Արտաւազդիցը հանել: Հայերը յայլթվում են, և Արտաւազդը շղթա- յակապ տանվում է Եղիպտոս 33 թուականին, որ տեղ էլ պխատվում է:

Արտաւազդից յետոյ, Հայոց թագաւորների գահի վերայ Արշամին ենք տեսնում, որ Տիգրանայ եղբոր Արտաշէսի որդին էր: Սա թէպէտ կամենում է Միջագետքը բոլորովին ազատել Հռովմայեցոց ձեռքից, բայց միջոց չէ ունենում և Պարթևացիք էլ չեն պահում, ուստի լաւ է համարում Միջագետի հանար առաջին անգամ հարկ տալ Հռովմայեցոց:

Սորա տեղը նստում է իւր որդի Արգարը որ Հայոց բոլոր աշխարհի համար հարկ է տալի Հռովմայեցոց և սրանց գործակալները տիեզերական աշխարհագրի ժամանակն Օդոտոս կայսեր պատկերը բերում են, որ Հայոց մեհեաններումը կանգնեցնեն:

34 թուականիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 80

թուականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգային մատենագրաց:

Արտաւազդայ և նորա որդւոց գերութիւնից յե-

տոյ Միջագետի Հայոց վերայ թագաւորում է Արշամը, որ Տիգրանայ եղբայր Արտաշէսի որդին էր: Ինչպէս իրան նախորդներինը, սորա նիստը լինում էր Մծբին քաղաքումն: Այս ժամանակներումն եփրատ գետի արևելեան ափումը գտնվում էր Առհայ- յեցոց վոքքը տէրութիւնը, որոյ ժողովուրդը, ըստ մեծի մասին, Ասորի էին և Յոյն: Սրանք իրանց թագաւորներն ընտրում էին միշտ ուրիշ ազգաց իշխան- ներից, որոնք ընդհանուր անուամբ ասվում էին՝ Արգար կամ Մանու: Այն ժամանակներն, երբոր Արտաւազդայ որդի Արտաշէսը աղատուեցաւ Անտոնի- նոսի ձեռքից, Պարթևաց օգնականութեամբը թագաւորում էր Վերին Հայաստանումն: Արշամը Առհայեցոց կամեցողութեամբ՝ նրանց թագաւոր ընտրուեցաւ և տիրում էր բոլոր Միջագետին, որոյ հիւսիսային կողմից պատած էին՝ Մասիսը և Երզնաց լեաները, արևմուտքիցն՝ Եփրատ գետը, և արևելքից՝ Ասորեստան: Սորան յաջորդում է Միջագետումը, նորա որդի Արգարը: Սա իրան աթոռը դրնում է բոլորովին Առհայ կամ Եդեսիայ, իրան դեւանովն և կուռքերովն: Արշամայ ժամանակները Հռովմայեցիք միայն Միջագետիցն էին հարկ առնում, իսկ Արգարայ ժամանակները բոլոր Հայաստանիցն: Օդոտոս կայսեր գործակալները զայլս են Հայաստան և Արգարը հրամայում է նորա պատկերը մեհեաններումը կանգնեցնել: Հերովդէս թագաւորն, որ այր ժամանակները թագաւորում էր Երուսաղէմումը,

կամենում է իրան պատկերն էլ բազմեցնել Հայոց մեհեաններումը, բայց Աբգարն յաճնառու չէ լինում: Հերովդէսը բարկանալով հրամայում է իրան Յովսէփ եղբօրն՝ որ Պարթևաց գէմ գնալու ժամանակը Հայոց երկրովն անցկենայ: Աբգարն էլ, 'ի հարկ է, իմանալով Հերովդէսի իւր եղբօր ուղարկելը Հայաստան՝ միանում է Պարթևաց հետ և ջարդում է Հերովդէսից ուղարկած ամբօխին և սպանում է Յովսէփ զօրավարին: Հերովդէսը կամենում էր վրէժխլն գիր լինել Աբգարիցը, բայց մահուան օրը շուտով վրայ է հասնում և նորա տեղը յաջորդում է Հերովդէս Չորրորդապետը, որ նաննապէս թշնամի էր Աբգարին, ոչ միայն իրանց ընկալեալ հարուածի համար, այլ որովհետև Աբգարը օգնութիւն էր տուել Արաբացւոց Արիգաս թագաւորին՝ ընդդէմ Հրէից: Աբգարը տեսնելով՝ որ իրան թշնամիքը շատացել են, մէկ կողմից Հռովմայեցիք, որոնք իրան գեպաններին անարգութեամբ էին ընդունել, միւս կողմից Հերովդէս Չորրորդապետը, ուստի Ասորոց վերակացու Մարինոս Սոորգեանի մօտ ուղարկում է Աղձնեաց բռնի Մարիհաբին, Ապահոնեաց նահապետ Շահազարամին և իրան հաւատարիմ Անանին՝ դաշը կուելու նորա հետ: Մարինոսը ընդունում է սիրով և նրանք այնտեղից գնում են Նրուսաղէմ, ուր տեսնում են Փրկչի և նորա հրաշագործութիւններն: Արդէն եօթը տարի հիւանդութեան մէջ էր Աբգարը, երբոր լսում է Փրկչի հրաշագործութիւն-

ները, հրաւիրում է նրան իրան փոքրիկ քաղաքը՝ Հրէից ձեռքիցն ազատվելու և իրան բժշկելու: Պատասխան է գրում Փրկչին Քոմաց առաքելոյ ձեռամբն, այսպէս. «Նրանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս, իբր ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս, զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւատասցեն, և որք ոչն տեսանեն, նոքա հաւատասցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցիր դու առ իս զալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ աստ կատարել զամենայն ինչ. վասնորոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձայց առ նա, որ առաքեացն զիս և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զյաւս քո բժշկեացէ և կեսնս քեզ և որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեացէ:»

Քրիստոսի համբանելուց յետոյ 72 աշակերտներից մէկը Քոմաց առաքելոյ ընտրողութեամբը զալիս է Հայաստան, բժշկում է Աբգարին և թագաւորին, ինչպէս և Եղեասացւոց, դարձնում է 'ի Քրիստոսնեութիւն: Թագաւորի խոյրարար Ազդէին Նպխիւնպոս է կարգում հաւատացելոց վերայ, իսկ ինքն գրնում է Վերին Հայաստան: Այնուհետև Աբգարը ջատագով է կանգնում Քրիստոսի անուան համար, թուղթ է գրում Տիրերիոս կայսեր, Պարթևաց Արտաշէս և Ասորոց Ներսէհ թագաւորների վերայ, բայց դեռ պատասխան չըստացած մեանում է առաջին Քրիստոսեայ թագաւորն ՅԵ թուականին Քրիստոսից յետոյ: Աբգարին յաջորդում է Առհայ-

եստանում նորա որդի Անանունը, որ Եդեսիոյ մե-
 Տեանների փակած դռները բաց անել տուաւ և նա-
 Տատակեց Ազդէ Եպիսկոպոսին, որ չէր կամենում հե-
 թանոս թագաւորի համար խոյր շինել: Այնուհե-
 տե սկսում է վերանորոգել արքունական պալատը,
 և նոյն միջոցին մեռնում է կճեայ քարիցն, որ վեր-
 ընկաւ նորա վերայ: Ուստի Անանի կենդանութեան
 ժամանակն ապստամբել էր Աբղարի Ազդէ քրոջ որ-
 դի Սանատրուկն, որ վերակացու էր Միջագետի վե-
 րին մասերումն և որ Բաղրատունեաց և Արծրու-
 նեաց օգնութեամբը թագ էր կապել և կամենում էր
 տիրել բոլոր Միջագետին: Թէպէտ Անանունի կեն-
 դանութեան ժամանակն չկարողացաւ, բայց նորա
 մահից յետոյ Եդեսացիք ինքեանք նորա մօտ դեռ-
 պան ուղարկեցին և ըստ իւրեանց սովորութեան
 հրախրեցին նրան Ուռհայի թագաւորական գահը
 նստելու: Սանատրուկը, գրաւելով արքունի բոլոր
 կայքը և գանձը, հրամայեց Աբղարու տան գաւակ-
 ներուն ՚ի սուր սուսերի մահել: Հրամայում է վերա-
 նորոգել Մծբին քաղաքը, որ խախտուել էր երկրա-
 շարժութիւնից. այն քաղաքի հրապարակումը կանգ-
 նեցնում է մէկ անգրի, ձեռքին բռնած մի դրամ,
 նշանակելով թէ արքունի գանձերը սպառել են:
 Սանատրուկը Հայոց նախարարների աչքին հաճոյ ե-
 րևալոյ համար, հալածում էր Քրիստոնէից, սպանեց
 Քաղէոս առաքեալին Արտաղու դաշտումը և նահա-
 տակեց իւր քոյր Ասնդուխտին, որ շատ ջերմեամբ

քրիստոնէայ էր: Այս կերպով թէպէտ Վերին Հայ-
 աստանում Քրիստոնէութիւնը շատ յառաջադիմու-
 թիւն չունէր, այսուամենայնիւ Եդեսիայումն հաս-
 տատ արմատ էր բռնել և ունէր առանձին Քրիս-
 տոնէից եկեղեցի:

Սանատրուկի մահից յետոյ, որ սպանուեցաւ
 որսի ժամանակը, թագաւորում է Ուռհայեցոց վերայ
 Երուանդը՝ որ մօր կողմանէ Արշակունի էր: Բազ-
 րատունիքը չեն համաձայնում այս բանիս և անց
 են կենում Սանատրուկի որդւոց կողմն: Երուանդը
 հրամայում է կոտորել Սանատրուկի որդւոցը, որոն-
 ցից մէկը, Արտաշէս անուամբ, ազատվում է և տան-
 վում է Պարսկահայոց Հեր գաւառը, գնում է այն
 տեղ և Ամբատ Բաղրատունին, որ շատ վտանգներից
 ազատուելոց յետոյ Արտաշէս մանուկին տանում է
 Պարթևաց Գարէհ թագաւորի մօտ: Այնուհետև
 Երուանդը կասկած ունենալով Պարթևաց կողմից,
 Հռովմայեցոց վերայ է յոյս դնում, թողնում է Ե-
 դեսացոց գահը, գալիս է Վերին Հայաստան և նըս-
 տում է Հայկազանց թագաւորանիստ Արմաւիր քա-
 ղաքումն: Երուանդը նախատեսնում էր զարոյ պատե-
 թողնում է խախտեալ Արմաւիրը, և Որ-
 ձաքար բլրի վերայ, Երասխ գետի ափերումը, շինում
 է Երուանդաշատ քաղաքը իրան բարձրապարիսպ
 միջնաբերդովն և պղնձէ դռներովն. ձեռնեկօք եր-
 կաթեօք որդայթաւորօք, մէկը ցերեկի համար,

որ արքունի սպասաւորներն ել ու մուտ առնեն, իսկ միւսը գիշերուայ համար, որ դաւաճանները բռնուին:

Արտաշէս Բ. 80—135 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

Այն ինչ երուանդն, որ մօրով միայն Արշակունի էր, բռնութեամբ թագաւորում էր Հայոց վերայ. Արտաշէսը՝ որ Սանաարուկի որդին և ժառանգն էր, իրան դայեակ Սմբատի հետ սնվում էր և մեծամեծ գործքերով իւր անունը փառաւորում էր, իրան արխանակից Արշակունի թագաւորաց մօտ՝ Արեաց աշխարհումը և բնակվում էր Մարաստանում: Այն ինչ Սմբատը շատ քաջութիւններ էր անում Արուանից և Ալանաց դէմ, Արեաց թագաւորը նախարարաց իրատուն յօժարանու էր նորա սխրագործութեանց հասուցումն ապ: Այս հասուցումն այն էր, որ Աարգասականից և Ատրեստանից գունդ առաւ Սմբատը, որ զնայ Հայաստան և այն տեղ Արտաշէսին թագաւորացնէ: Գարնան ժամանակն Սրմբատը մտաւ իւր զօրքով Ուտեսցուց աշխարհը և այն տեղից սխաւ գնալ դէպի Քեղամայ ծովակը: Ամենայն կողմից Հայոց նախարարներն իրանց զօրքերովն անցանում էին Սմբատայ կողմն, որ աշխատում էր շուտով յարձակիլ երուանդի բանակի վերայ, որն որ գանվում էր Ախուրեան (Արփաշայ) դետի մօտ: Երուանդայ զօրքը բաղկացած էր Հայոց և Վրաց ազգերիցը և Փոքր Հայաստանի Գամիրներիցը: Բայց որովհետև Հռովմայեցոց լեզեհներն ուշանում էին,

այն պատճառաւ էլ նախարարացն և զօրացը հապիւ էր կարողանում արծաթով և ուրիշ պարգևներով իրան կողմը պահել. ինչպէս արել էր Մուրացան նախարարութեան Արզամ տանուախրոջն, սայրով նրան երկրորդական գահն, որ նրանցից խել էր Տիգրան Բ-ը: Բայց ամեն բանն էլ զուր էր: Արովհետև, երբոր Արտաշէսի զօրքն երեցաւ, Արզամն ուրիշ նախարարաց նման իւր հետեակ զօրքովն նորա կողմն անցկացաւ, Արտաշէսիցը խոստումն առնելով՝ որ առաջուան իւր պատիւը պահէ: Երբոր պատերազմը սխտեցաւ, երուանդայ բանակի աջակողմեան և ձախակողմեան նախարարներն էլ անցկացան Սմբատի կողմը, միայն մեջտեղի գունդը, որ բաղկացած էր Վրաց ազգիցն և Գամիրների վարձկան զօրքերիցն, որոնք սաստիկ կռվում էին, հաւատարիմ մնացին երուանդին և մէկ քանի ճաւրացի մարդիկ պայման էին կապել նորա հետ, որ սպանեն Արտաշէսին: Բայց Գիսակն, որ Արտաշէսի ստնաուի (ծծմօր) որդին էր, ազատեց նրան, իսկ ինքն զրկուելով իրան զինաց կիսիցն մեռաւ: Երուանդը տեսնելով իրան զօրաց անհնարին կոտորածը, փախաւ դէպի երուանդաշատ: Սմբատը զնայ նորա ետեից քիչ զօրքով և քաղաքի մօտ սպասում էր Արտաշէսին և մնացած զօրքին: Սրանք գիշերը այն տեղ մնալով և առաւօտեան մեռեալներին թաղելուց յետոյ, կէս օրին հասան քաղաքի մօտ, և քիչ պատերազմելուց յետոյ քաղաքացիք անձնասուր եղան: Զօրքը սկսեց մեծ զօրութեամբ դիմել դէպի պա-

լատը, ուր նրանցից մէկը սրով տալով Երուանդաց
 գլուխը ջախջախեց: Արտաշէսը հրամայեց պատուով
 թաղել նորա մարմինը և մահարձան կանգնացնել
 վրան, որովհետեւ Արշակունի արիւն ունէր: Իսկ Արմէ
 բատը գանձատանումն գտնելով Սանապրուկի թա-
 զըն, ըստ իւր ասպետութեան իրաւանց, դրաւ Ար-
 տաշէսի գլխին 80 թուին: Այնուհետեւ Մարաց և
 Պարթևաց զօրքերը մեծ պարզեցնելով յետ դար-
 ձան: Արգամը պատուեցաւ երկրորդութեան պատ-
 ուովն, յակնթակապ պսակով, գինեկերով, կարմիր
 սունապանօք (կօշիկներով), ոսկեղէն պատառաքա-
 ղով և դրգալով: Սմբատը բացի թագակապութեան
 ասպետութիւնիցն, իշխան է կարգվում արևմտեան զօ-
 րաց վերայ և գլխաւոր հրամանատար Հայոց բոլոր զօրաց,
 զորձակալաց և նահանգաց վերայ: Գիսակայ որդի
 Ներսէսը նահապետ է կարգվում Գիմաքսեան նախարա-
 րութեան: Արտաշէսի հրամանովը Սմբատը սպանում
 է Երուազին Բագաւանումն և նորա տեղը քրմապետ
 է կարգում Մոզպաշտէ անուենով մէկին: Արտաշէսը
 վերանորոգելով Արտաշատ քաղաքը, Բագարանից բո-
 լոր կուռքերը բերել է տալիս այն տեղ: Իսկ մե-
 հանների և Երուազի զանձերը Սմբատայ ձեռքով
 ուղարկում է Արեւաց թագաւորին, որ իրան այնքան
 բարերարութիւն էր արել:

Հռովմայեցիք, որ մինչև այն ժամանակները
 լուռ էին կացել, սկսեցին մեծ զօրքով Փոքր Հայ-
 աստանին մօտենալ և զորձակալներին ուղարկել Ար-

տաշէսի մօտ հարկ ուղերու: Արտաշէսը լաւ համա-
 րեց բանը խաղաղութեամբ վերջացնել. այս պատ-
 ճառաւ խոստացաւ հարկը տալ և դաշը կռել Հռով-
 մայեցեաց կայսերութեան հետ: Այս ժամանակ-
 ներումը Ալանաց ազգը, ըստ իւրեանց սովորութեան,
 ուրիշ լեռնական ազգերի հետ արշաւեցին Հայաս-
 տանի վերայ, անպկացան Կուր գետը և ասպատա-
 կում էին Հայաստանը: Արտաշէսը մեծ բազմութեամբ
 դուրս եկաւ նրանց առաջը՝ գերեց նրանց թագաւո-
 րի որդուն և ստիպեց Կուր գետի միւս կողմն անց-
 կենալ: Մինչև որ թշնամեաց բանակը գետի աջ կողմն
 էր և մերը ձախ կողմը, նրանց թագաւորի բարենշան
 Սաթենիկ աղջկը կանգնեց մէկ բարձր տեղ և թարգ-
 մանի միջնորդութեամբ այսպէս ասաց Արտաշէսին.
 «Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցիր
 քաջ ազգին Ալանաց, եկ հաւանեաց աջադեղոյ դըս-
 տերս Ալանաց՝ տալ զպատանիրդ»: Արտաշէսը յետ
 դարձրեց թագաւորի որդուն, և Սմբատայ խորհր-
 դովն ամուսնացաւ Սաթենիկայ հետ:

Արտաշէսը իրան բոլոր թագաւորութեան ժա-
 մանակը մեծ հոգս էր անում մեր աշխարհի շինու-
 թեան վերայ: Հայաստանը լըրեց բազմաթիւ գաղ-
 թականութիւններով. ինչպէս էին Ալանացն, որ Արմէ
 բատը գնալով նրանց աշխարհը, Արտազ անուամբ
 տեղեցը շատ բնակիչներ բերեց և բնակեցրեց Շա-
 ւարշան դաւառումն, որ էլի ասվում էր նրանց ա-
 նունիցն՝ Արտազ: Միւսներն էին՝ Կասպից և Առաւե-

ղեանց գաղթականութիւններն, ինչպէս և Ամատու-
նիքը: Առաւելեանք Սաթենկայ ազգականներն էին՝
որոնք նորա հետ էին եկել: Իսկ Ամատունիքը Մա-
նու Հրէի սերունդներն էին, որոնք առաջ Արեաց աշ-
խարհումն էին և ապա Արտաշէսի օրերումն եկան Հայ-
աստան: Իւրաքանչիւր գիւղի և ագարակի սահմաններն
որոշուեցան՝ քառանկիւնի կոփածու քարերով. երկի-
ւրը և լեռաները մշակվում էին, գետերը և ծովակները
լցուեցան նաւերով, շինուեցան շատ կամուրջներ: Աւ-
սումն առաջ էր գնում, և շաբաթները, ամիսները, ինչ-
պէս և տարիքը աւելի ճիշդ սկսեցան համարուիլ: Ար-
տաշէսը թէպէտ բարեբախտ էր իրան գործքերումը,
այսու ամենայնիւ իւր տանը անբախտ էր: Արտաւազ-
դը, որ Սաթենկայ առաջին որդին էր, անձնահամար
և բարքով մոլի էր: Արտաշէսի և Մուրացան տէր Ար-
գամի մէջը խառնակութիւն ձգեց. խլեց նրանից
երկրորդական պատիւը, և Արգամին ինչպէս և նորա
ազգականներին սրի ձարակ արաւ: Երկրորդակա-
նութեան պատուովն չբաւականանալով՝ խլեց Սրմ-
բատից սպարապետութիւնը, որ այնուհետեւ ինքնա-
յօժար կամօք գնաց Կորդուաց աշխարհը և բնակ-
վում էր Տնօրիք գաւառումն: Արտաւազդը բոլոր
պատիւները և իշխանութիւնները իրան ձեռքը հա-
ւաքելով՝ իրան եղբարցը նախանձելի դարձաւ: Այս
պատճառաւ Արտաշէսը քրմնապետութեան պատիւը
տուեց Մաժանին և ուղարկեց Անի ամրոցը Արամազ-
դայ պաշտօնատարութեան համար: Իրան նախորդ-

ների նման զօրքը չորս բաժանեց. արևելքը տուեց
Արտաւազդին, արևմուտքը Տիրանին և հիւսիսը Չա-
րեհին, իսկ հարաւը Մաքատին: Արտաշէսը տեսնե-
լով մեր աշխարհի բարեկարգութիւնը և իրան որդ-
ւոց համանձայնութիւնը, ինչպէս և քաջութիւնը,
մտքումը դրեց նշկահել Հռովմայեցւոց, Այս լսելով
Հռովմայեցիք Տրայխանոսի առաջնորդութեամբ մտան
Փոքր Հայաստան, ջարդեցին Տիրանի զօրքին և
հասան մինչև Բասեանք: Այն ժամանակին արևել-
եան և հիւսիսային գունդերը Արտաւազդի և Չա-
րեհի առաջնորդութեամբ վրայ հասան, բայց նրանք
էլ ոչինչ չկարողացան անել, մինչև որ ալեոր և
քաջ Մաքատը հարաւային գնդովն օգնութիւն դա-
լով նրանց՝ Հայաստանիցը դուրս քշեց Տրայխանոսին
և մտաւ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ եղող
երկիրները: Այսպիսով, մէկ քանի ժամանակ, Հայե-
ւրը հարկ չը տուին Հռովմայեցւոց, բայց մէկ քանի
տարից յետոյ նոր զօրքով Հռովմայեցիք դարձեալ
Տրայխանոսի առաջնորդութեամբ եկան Պարթևաց
վերայ. Արտաշէսը լաւ համարեց շատ ընծաներով
հաշտեցնել Տրայխանոս կայսերը, խոստանալով տալ
նշանակեալ հարկը: Այնուհետեւ Արտաշէսը հաւա-
տարիմ մնաց Հռովմայեցւոց: 135 թուին Քրիստո-
սից յետոյ Հռովմայեցւոց օգնութիւն տուլու ժա-
մանակն ընդդէմ Պարթևաց Մարանդ դաւառի Բա-
կուրանակերտ աւանումն հիւանդանալով մեռաւ,
մինչև որ Աբեղինից Աբեղայ նահապետը յետ չէր

դարձել Նրիզա քաղաքիցն, ուր գնացել էր Անահիտ Ոսկիամայր դիքից կենդանութիւն խնդրելու Հայոց թագաւորի համար.

Արտաւազդ 135 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

Արտաշէսի տեղը նստեց նորա անդրանիկ որդի Արտաւազդը, որ ինչպէս թագաւորական գահի վերայ նստեց, իրան եղբայրներին և քոյրերին Այրարատիցն ուղարկեց Աղևովեա և Առբերանի գաւառները: Մէկ անգամ որս գնալով Մասիս լեւան վերայ, իրան ձիովն մէկ փոսի մէջ ընկաւ և անհետացաւ: Այս արկածքի վերայ Գողթան երգիչները և Հայոց պառուները շատ բաներ էին պատմում:

Տիրան 435—156 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

Արտաւազդին յաջորդեց նորա եղբայր Տիրանը, որ Այրարատումը մնացել էր նորա մօտ իբրև ժառանգ. որովհետև Արտաւազդը որդի չունէր: Նրկորդական պատիւը, ինչպէս և արևելեան զօրաց զօրավարութիւնը, Տիրանը տուեց Անձևացեաց զգաստ և քաջ Նրախնաու իշխանին, որ Արաւազդայ մահիցը յետոյ նորա կնոջներիցը մէկին առել էր իրան կնութիւն: Իսկ ինքը Տիրանը լինելով թոյլ և փափկասէր մարդ՝ գնացել էր Նկեղեաց Զրմէս աւանը և այնտեղ զբօսանքով էր պարսպում: Մէկ օր, ինչպէս Մովսէս Խորենացին է պատմում, հիւսոյ տակն ընկնելով մե-

նաւ այն ժամանակն, երբոր Տրդատ Բագրատունին իրան Նրանեակ քրոջը սպանել էր և փախչում էր Մարաստան:

Տիգրան գ. 156—195 թիւը:

Սա յաջորդելով իրան եղբայր Տիրանին՝ չկամեցաւ իրան հօր և եղբարց պէս հնազանդ լինել Հռովմայեցոյ: Միացաւ Պարսից Պերոզ ա. թագաւորի հետ և զիմեց Փոքր Ասիոյ վերայ, այն տեղ բռնակելով մէկ աղջկանից՝ որ այն կողմերին տիրում էր, ազատուեց Ղուկիոս կայսերիցն՝ որ եկել էր Հռովմայեցոյ լեզէոններովն Հայոց արշաւանքի առաջն առնելու: Այնուհետև կայսեր ազգական Ռոփի աղջկն իւր կին առնելով՝ Տիգրանը դարձաւ Հայաստան և սկսեց զանազան կարգադրութիւններով զբաղել: Իրան եղբայր Մաթան քրմնպետի գերեզմանի վերայ մէկ բազին շինել տուաւ, որոյ զոհերովը պէտք է կերակրուել էին անցաւորներն և օտարականները:

Վաղարշ 195—210 թիւը:

Տիգրանի որդի Վաղարշը մեր քաջ և աշխարհաշէն թագաւորներիցը մէկն էր: Բասեան գաւառի Մուրց գետի Նրասիի հետ խառնվելու տեղումը, որ իւր ծննդեան տեղն էր, շինել է տալիս Վաղարշական քաղաքը, ամուր պարսպով պատում է Վարդգէսի աւանը, իւր տնուամբը կոչում է Վաղար-

շապատ և այժուր այն տեղ է բերում: Շինել է տալիս նմանապէս և Յաղկոտն գաւառի Վաղարշակերտ քաղաքը, որ այժմ ասում ենք Ալաշկերտ: Սա հաստատեց, որ Բագաւանունն Մաժան քրմապետի բազնի մօտ, Հայերը նաւասարդ ամենան մտին ժողովին և կատարեն փառաւոր ամանորաբեր կամ ամենաբեղ պողոյ տօնը: Նորա ժամանակները Հայաստանը երկու կողմից պաշարուած էր թշնամիներէրից. — Արևմտեան կողմից Հռովմայեցւոյ լեզէոնները կամենում էին Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսեր առաջնորդութեամբ Հայաստան մտնել: Իսկ հիւսիսային կողմից Խազնները և Բայները ձորայ դուռն անցկենալով՝ Հռովմայեցւոյ արշաւանքից փաքր ինչ յետոյ՝ ասպտասկում էին Հայաստանը: Հռովմայեցւոյ հետ առանց պատերազմի իրան բանը յաջող վերջացնելով, իրան զօրութիւնն ուղղում է Վաղարշը Հիւսիսահանայ վերայ, որոնք Կուր գետն անց էին կացել ջարդում է և փախստական է առնում նրանց մինչև ձորայ դուռը, որտեղ կրկին պատերազմելով՝ նրանց հետ շարաշար յաղթում է նրանց, բայց ինքն զոհ է լինում այն յաղթութեանը, որովհետև նետով վերաւորված սպանվում է:

Խոսքով 210—253 թիւը.

Խոսքովն իւր հօր վրէժն առնելու համար, անցկացաւ Կովկասու լեռաների հիւսիսային կողմն և

այն տեղից ձորայ կամ Արանայ դուռը, շարաշար յաղթեց և սրտօժեց Սկիւթական ցեղերին. յոյն զրով արձան կանգնացրեց իբրև նշան իւր ընդարձակ տէրութեան, և յետոյ հարիւրիցը մէկ հոգի առնելով՝ նուաճեալ ազգերից՝ դարձաւ Հայաստան: Թէոկրիստոս Հռովմայեցւոց զօրավարին յաղթելով՝ որ կամենում էր Վարակալայ կայսեր հրամանաւ բռնորովին նուաճել Հայոց, առ ժամանակ Հայաստանը խաղաղացրեց, որովհետև Հայոց թագաւորը չէր խառնվում այն պատերազմներին մէջ, որ Պարսիկները և Հռովմայեցիք ունէին: Բայց երբոր, 226 թուականին Քրիստոսից յետոյ, Սասանեան Արտաշէր Պարսից իշխանը ասպտամբեցաւ Պարթևական Արտաւան թագաւորից և նրան սպանելով ինքն թագաւորեց Պարթևաց թագաւորի տեղն, այն ժամանակը մեր Խոսրով թագաւորը, երկար ժամանակ, Հռովմայեցւոց և Սկիւթացւոց օգնութեամբը, պատերազմ բացեց Արտաշի դէմ, մտաւ Ասորեստան և այն տեղից թագաւորական Տիգրոն քաղաքը և այնպէս նեղեց նրան, որ մինչև Հնդկաստան հալածեց: Արտաշիւրը չկարողանալով Խոսրովի դէմ կենալ, յորդորեց իրան իշխաններին և աւելի Պահլաւներին, որոնք Պարթևաց թագաւորական ցեղիցն էին, որ եթէ մէկ խորամանկութեամբ սպանեն Խոսրովին և ինքն կրկին անգամ տիրէ Պարսկաստանին, նրան կտայ երկրորդական պատիւը Քուշանաց աշխարհի Անակը՝ որ Սուրէնեան Պահլաւներիցն էր, յանձն ա-

ուս այս չար պաշտօնը և իբրև թէ փախելով Արտաշրի ձեռքիցն՝ եկաւ Հայաստան: Խոսրովը՝ որ արդէն մեծ աւարներով յետ էր դարձել իրան ձմեւանոց Խաղխաղ քաղաքն՝ սիրով ընդունեց Անակին: Գարնան նորա այն տեղից իմիասին զնացին Վաղարշապատ, որ տեղ ճնուեցաւ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորին: Այն ինչ Խոսրովը մտքումը զրել էր կրկին պատերազմ սկսել և Պարսկաստանի վերայ Պարթևական ցեղիցը մէկ ուրիշն թաղաւոր զնել, Անակը զխլող ժամ գտնելով սպանեց Խոսրովին և կամեցաւ փախել Պարսկաստան, բայց Հայերը վրայ հասնելով Արտաշատ քաղաքի մօտ Տարբերական կամրջիցը նրան և նորա եղբորը ջուրը ձգելով խեղդեցին, այն ինչ թագաւորի հրամանաւը, մինչև որ նա կենդանի էր, սրի ձարակ տուին նորա բոլոր գերդաստանը, որոնցից միայն Գրիգոր Լուսաւորիչն ազատուեցաւ: 253 թ. Արտաշիրը իրան բաղձանքին հասնելով՝ մտաւ Պարսկաստան և այնտեղից կամենում էր ախրել և Հայաստանին. բայց Հայերը՝ մեր քաջ նախարարների միաբանական հողումն՝ երկար ժամանակ զէմ կոցան Արտաշրի գորութեանը, մինչև որ 260 թ. անձարացած հնազանդեցան նրան: Այնուհետև Հայաստանը, մինչև 280 թիւը, Պարսից մարզպանութիւն դարձաւ: Արտաշիրը հրամայեց Բազաւանումն, ըստ մոզութեան օրինաց, անչէջ պահել կրակն. Արտաշէսի անուամբ սահմանազուլիս քարերն իւր անուամբ փոխել տուեց:

Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւորութեան սկիզբն:

Ինչ ժամանակ Արտաշիրը տիրեց Հայաստանին, Մանդակունեաց Արտաւազդ իշխանը Տրդատին փախցրեց Հոովմ, ուր նա պահվում էր Լիկինիոս Կոմնի մօտ: Նորա միտքը պարարվում էր յունական փիլիսոփայութեամբ, իսկ մարմինը կազդուրվում էր զանազան մարզերով. զանուեցաւ Աղոյանեական մրցմունքների միջին և երկու անգամ մէկ ձեռքով խորտակեց վայրենացեալ ցոյլերի եղջիւրները: Մէկ անգամ Հոովմումը, երբ որ նորա ոտխը կառքիցը նրան վայր ձգեց, նա բռնեց կառքիցը և արգելեց ընթացքը: 283 թուին, երբոր Կարոս կայսրը Արտաշրի զէմ պատերազմ եկաւ, Տրդատը նորա հետ միասին էր: Հոովմայեցոց զօրքը ջարդուելոց յետոյ նորա ձին էլ վերաւորուեցաւ, այն ժամոնակն առնելով իրան ձիու ասպազնները և լող տալով Եփրատ գետի վերայ եկաւ Միջագետ Լիկինիոսի մօտ: Տրդատի քաջութիւնների վերջինն էր Գոթացոց թագաւորի զէմ մենամարտութիւնը, որ արաւ Գիոկղետիանոս կայսեր փոխանակ 286 թուին: Կայսրը իրան երախտագիտութիւնը ցուցանելու համար պսակեց Տրդատին թագաւորական թագով և լեզէոններով ուղարկեց Հայաստան աշխարհը՝ իրան հայրական աթոռը ժառանգելու: Երբոր Տրդատը Աեսարիա հասաւ, Հայոց նա-

խարարներիցը շատերն առաջ գնացին, որոնց հետ էր
և Սմբատ Բագրատունին, որ պսակեց նրան իբրև
Թագադիր Արշակունի Թագաւորաց: Այս կերպով
կրկին անգամ Հայաստանումը կանգնեցաւ Արշա-
կունեաց հարստութիւնը, երեսուն տարի անաէր
մնալուց յետոյ: Օտայ Ամատունեաց իշխանին, որ
իրան քոյր Խորովադուխտին պահել էր Անի ամրո-
ցումը, Հայոց աշխարհի հազարապետ կարգեց. Ար-
տաւազդ Մանգակունուն՝ որ իրան դայեակն էր եղել՝
սպարապետ. իսկ Տաճատին, որ Արտաւազդայ քրոջն
ազատել էր Արտաշէի դահիճների ձեռքիցն և փախ-
ցրել էր Կեսարիա Աշոցայ նահապետ: Սորանից յե-
տոյ սկսում է մտնել Հայաստան և իրան մօտ ժո-
ղոված Հայոց զօրքովն, ինչպէս և Հռովմայեցւոյ
ընդէններովն, հալածում է Պարսից մեր աշխարհից,
որոց Թագաւորն այն ժամանակն էր Արտաշէի որդի
Շապուհն, և մինչև անգամ Ասորեստանի և Պար-
սից նահանգներից շատերին տիրապետում է: Այս
կռիւների ժամանակը Տրդատը շատ քաջութիւն-
ներ ցոյց տուեց, որ Հայոց միջին երկար ժամանակ
առած կար. «Իբրև զԱէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն
աւերեաց զԹումբս գետոյ, և ցամաքեցոյց իսկ ՚ի սի-
գալն իւրում զհորձանս ծովուց»: Այս պատերազմ-
ներից յետոյ Սմբատ Բագրատունին Աշխադար Ա-
լանաց Թագաւորի Աշխէն աղջկանը բերում է Տրդ-
դատին կնութիւն:

Հայոց քաղաքականութեան նոր հանգամանքները, Սըղ-
կունեաց Սղուկ իշխանի աստատութիւնը, Սկիւթաց-
ւոյ դէմ պատերազմն և զօրավարութեան բաժանումն:

Քանի որ Արեաց աշխարհումը Թագաւորում
էին Արշակունիքն և քանի որ Հայերը Հեթանոսա-
կան կրօն ունէին, Հայոց աշխարհն աւելի կապու-
ած էր Պարսից հետ. բայց երբոր Արշակունեաց տե-
ղն Արեաց աշխարհումը Թագաւորեցին Սասա-
նեանք, և երբ որ Հայաստանումը հեթանոսական
խաւարի տեղն Աւետարանի լոյսը տարածուեցաւ Տրդ-
դատ Թագաւորի ջերմեանդութեամբն, այն ժա-
մանակը մեր աշխարհի յարաբերութիւններն փո-
խուեցան: Տրդատն որ Արշակունի Թագաւորների
միջին Տիգրանից յետոյ առաջինն է, իբան աշխար-
հակալութեամբն և խնաստութեամբը մեծ ներգոր-
ծութիւն գործեց մեր աշխարհի վերայ երկար ժա-
մանակ. մեծանալով արեւմուտքումը՝ լինելով Արշա-
կունի իրան խոհեմութեամբը տարածելով Քրիս-
տոնեական լոյսը մեր աշխարհի վերայ՝ Հայոց ազ-
գին ջոկեց արևելեաններից և առաւել Պարսից ներ-
գործութիւնից և այնպէս մօտացրեց արեւմտեան
քրիստոնեայ ազգաց հետ: Քրիստոնէութիւն ընդու-
նելուց յետոյ, մինչև անգամ, ինքն անձամբ անձին
գնում է Հռովմ և Կոստանդիանոսի հետ նոր սերտ
դաշն է կապում 319 թուին: Պարսից Շապուհ Թա-
գաւորն անհանդիստ աչքով էր մտիկ տալիս այս ա-

մենայն յեղտիտութիւններէ վերայ, և մինչդեռ Տրդատը Հռովմ էր գտնվում, յորդորում է Սղուհնեաց Սղուկ նահապետին, որ գտնվում էր Տարօնում, ապստամբուիլ թագաւորից. միւննոյն ժամանակը Սկիւթացւոց խառնիճադանճ՝ ազգերին ճանապարհ էր ցոյց տալիս դէպի Հայաստան: Տրդատը վրայ է հասնում, ժողովում է զօրքն և Կարգարացւոց աշխարհումը կտրում է Սկիւթացւոց առաջնայս տեղ կոր ՚ի գլուխ ջարդում է Սկիւթական Բասլաց ազգին և սպանում է Վեդրեհոն թագաւորին: Բոլորովին յաղթում է Սկիւթացւոց, բայց այս յաղթութիւնը թանկ գնեցաւ, որովհետեւ սպանած երեւելի իշխանների միջին գտնվում էր և Արտաւազդ Մանգակունին՝ Հայոց աշխարհի ընդհանուր սպարապետը: Այն ինչ թագաւորը քշում էր մնացեալ Սկիւթականաց մինչև Հոնաց աշխարհն և վերագառնում էր այն տեղից շատ պատանդներով. լսում է և Սղկայի մահուան աւետիքը: Որովհետեւ այն ապստամբ նահապետը սպանելով Օտոյ իշխանին և վախենալով թագաւորի արգար պատժիցն իւր ապրտամբութեան համար ամրացել էր Տարօնոյ Սըղկայ ամրոցում, և թագաւորի դէմ ոռքի էր կանգնացրել Սիմ լերան բոլոր բնակիչներին: Իսկ թագաւորն, որովհետեւ զբաղուած էր հիւսիսականաց դէմ, խոստացաւ Տարօնոյ դաստակերաներն և զիւղերն նրան տալ, ով որ Սղուկին ձերբակալ կ'առնի: Չենաց աշխարհիցը գաղթեալ Մամկունը խոստա-

ցաւ կատարել թագաւորի հրամանը, և այս պատճառաւ իբրև թագաւորիցը հալածեալ ապաւինում է Սղուկի մօտ և յաջող ժամանակ գտնելով սպանում է այն ապստամբ իշխանին, տիրապետում է ամրոցին և սրի ճարակ է տալի նորա բոլոր գերդաստանը, որոնցից միայն երկուսն են աղատվում և գնում Ծոփաց աշխարհը: Թագաւորը հրամայում է տալ Մամկունին հրովարտակա՝ ինչ որ խոստացել էր և նորա տոհմը դասել Հայոց նախարարութեանց դասը: Ընդհանուր սպարապետի մահիցը յետ, որ մեռաւ Կարգարացւոց դաշուում, ըստ հին օրինաց զօրավարութիւնը չորս է բաժանում: Հիւսիսային գնդի վերայ կարգում է Վրաց քրիստոնեայ Միհրան թագաւորին, արևելեան գնդի վերայ՝ Ամասունեաց Վահան նահապետին, հարաւայինների վերայ՝ Ռըշտունեաց Մանաճիհր նահապետին. իսկ արևմտեանի վերայ Բագրատ նահապետին: Իսկ ինքն անձամբ անձին դիմում է Պարսից դէմ, իրան հետ առնելով հիւսիսականաց զօրքն, որոնց նաւաճել էր ինքն, բայց որովհետեւ Գարգարայի պատերազմումը կորցրել էր շատ երևելի զօրավարներ, այս պատճառաւ սպասում է մէկ յաջող ժամանակի, մինչև որ Հռովմայեցիք մտնում են Ասորեստան, իսկ ինքն մտնելով Պարսկաստան, իրան ձեռքի տակն է առնում այն տեղի երկիրները և երկրորդ եկրատանում, որ կարծեւ լի է Գաւրէթ, կարգելով վերակացու՝ յետ է դառ-

նում մեր աշխարհը, այն ժամանակն, երբոր Նապուհը հաշտութիւն է խօսում Կոստանդիանոս կայսեր հետ:

Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւններն Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու պատճառն:

Հայոց եկեղեցին, ինչպէս ուրիշ արևմտական եկեղեցիներն, Առաքելական է և Հայաստանումն առաջին անգամն Աւետարանի քաղցր հնչմունքն եղան՝ ի ձեռն Փաղէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց: Հայաստանը հէնց չորրորդ դարի սկիզբներին ընդունում է նոցա քաղցր յիշատակն և Նւսերիոս յոյն պատմադիրն ընդունում է Փաղէոսին Հայոց առաքեալ: Սակայն նոցա քարոզութիւնը այնքան խոր արմատ չբռնեց, և Ոսկեանք՝ որոնք նոցա աշակերտ էին, թէպէտ Արտաշէս Բ. արքունիքը մտան, և Սաթենկան ազգականներից շատերը հաւատացին, այնուամենայնիւ մոլի Արտաւազդիցը, Քրիստոսի հաւատը չուրանալու պատճառաւ, զխտովում են Բազրատունեաց լեռներումն, ուր նոքա ձգնվում էին: Նոյն վիճակն ունեցան և Սուքիասեանք: Այսպիսով Քրիստոնէութիւնը Հայաստանումը հալածվում էր մինչև չորրորդ դարու սկիզբներն, և ուշ մտնելու պատճառը կարելի է ասել նախ՝ զի Հայաստանի Հրէայքը ըստ մեծի մասին հեթանոս էին դարձել, և Աւետարանի վարդապետութիւնը, որ իրանց հայրենակիցների ձեռամբն էր տարածվում, ազատ չէր քա-

րողվում Հայաստանումն, ինչպէս Հռովմայեցոց տէրութենումն: Երկրորդ՝ Հայոց մտաւոր կրթութիւնը պակասել էր և Հայաստանը այդ ժամանակներն անդադար պատերազմների և աղմուկների ասպարէզ էր դարձել:

Հայոց կատարեալ դարձը ի Քրիստոնէութիւն, Լուսաւորչայ մանկութիւնը, նորա տանջանքները, Տրդատայ հրովարտակները ընդդէմ Քրիստոնէից, Հռիփսիմեանք և Աստուծոյ պատիժը:

Հայերը միայն Տրդատայ ժամանակներն են բռնութիւն ընդունում Քրիստոնէութիւնը, բայց որովհետև այն թագաւորը սնուած էր հեթանոսական հողով և հալածում էր Քրիստոնէից, այս պատճառաւ էլ պէտք էր որ մէկ երևելի դէպք էր պատահել նորա հետ, որ նա համոզուել էր ընդունելու այն վարդապետութիւնը, որ առաջ հալածում էր:

Ինչ ժամանակ Սոսրովը սպանուեցաւ և Անակը զետալէժ եղաւ, Եւթաղ անուամբ մէկ մարդ Անակայ տան կոտորածքիցն ազատեց երեք տարեկան մէկ երեխայ իրան սանտու Սոփիայի հետ և զնաց Կեսարիա: Այս տեղ այն մանուկը մեծացաւ քրիստոնէական հողով և անուանեցաւ Գրիգոր, որ մէկ քանի ժամանակից յետոյ ամուսնացաւ Մարիամ անուամբ կնոջ հետ և նորանից ունեցաւ երկու որդի, այն է Վրթանէս և Արիստակէս: Երեք տարուց յետոյ սոքա միահաւան քակեցին իրանց ամուսնական կապն,

Մարիամը փոքր որդւոյը մտաւ կուսանոցն, իսկ Գր-
րիգորին՝ իրան մեծ որդուն թողնելով զայեակի
մօտ, գնաց Հռովմ Տրդատայ մօտ, վասն զնորան ծա-
ռայութիւն անելով՝ կամենում էր վճարել իրան հօր
մնասու փոխարէնը:

Դեռ քանի որ Տրդատը չէր եկել Հայաստան,
նա ստիպում էր Գրիգորին թողուլ իրան հաւատը,
բայց երբ որ մտաւ Հայաստան և իրան յաղթու-
թեանց մասին զոհ էր մատուցանում Անահիտ չաս-
տրճուն Նրիգայ քաղաքումն, և երբ որ Գրիգորը յան-
ձրն շառաւ մասնակից լինելու այն զոհերին, այն
ժամանակը հրամայեց, որ նրան սաստիկ չարչարեն
և շատ տանջանքներից յետոյ, երբ որ լսեց Աշոցայ
Տաճառ նախարարներիցն՝ թէ նա Անակի որդին է, 287
թուին հրամայեց նրան Արտաշատայ մահապարտնե-
րի խորվիրապն գցել: Այնուհետև մէկը միւսից յե-
տոյ երկու հրովարտակ հանեց, որով մահ էր սպառ-
նում նրանց, որոնք կը խոստովանէին Քրիստոնէու-
թիւնը, և միանգամայն հրաման էր տալիս, որ ջեր-
մեռանդութեամբ պաշտօն մատուցանեն՝ արի Արա-
մազդին, զգաստ Անահիտին և քաջ Վահագնին:

Մինչդեռ այս այսպէս էր լինում, 300 կա-
301 թուին Կուսանաց մի գունդ մտաւ Հայաստան,
որոց միջին անուանի էին Հռիփսիմէն և Գայիանէն,
որ նրանց առաջնորդն էին: Սոքա փախել էին Ղիոզ-
ղեփանոս կայսեր հալածանքներից և բնակվում
էին Վաղարշապատայ մօտ մէկ հնձանում: Կայսրն

խմանալով նրանց տեղն, իսկոյն պահանջեց նրանց
Տրդատիցն, իսկ սա՝ որ հաւանել էր Հռիփսիմէին, շատ
աշխատեց նրան համոզել, որ իրան կին դառնայ,
բայց իցուր, սուրբ կոյսը փախաւ թագաւորի սենե-
կիցն և գահիճներն պնդելով նրան քամակից
սպանեցին նրան և նորա ընկերներից շատերին: Պա-
յիանէն, որ պիտի Հռիփսիմէին համոզէր թագաւորի
կամքին, նոյն նահատակութեամբը նահատակուեցաւ:
Հռիփսիմէի մահը թագաւորին սգի և արամութեան
մէջ ձգեց և մէկ քանի օրից յետոյ, երբ որ նա որսի
էր գնացել, Աստծուց պատուհաս ստացաւ, նոյն անց-
քըն անցկացաւ և շատ պալատականների հետ:

Լուսաւորչայ ելն խոր վիրապից, հարուածելոց բժըշ-
կութիւնը, քարոզութիւնը, մեհենաց քանդումն, լուսա-
ւորչայ ձեռնադրութիւնը, նորա կարգադրութիւններն և
Հայաստանի երկու ամենամեծ երախտաւորաց մահն:

Մինչդեռ Տրդատը վայրենի անասունների նման
թափառում էր անտառներումն, երազ տեսաւ նորա
Խոսրովելուխ քոյրը, որ հանել տան Գրիգորին
վերապիցն, և սա միայն կարող կ'լինի անասնացեալ
թագաւորին բժշկել: Առաջին անգամ ուշադրու-
թիւն չըդարձրին երազն վերայ, իսկ երկրորդ ան-
գամին, երբ որ կրկնուեցաւ նոյն երազն, Օտայ Ա-
մատունին գնաց Արտաշատ 301 թուին և հանեց
վերապիցը մեր Գանիէլին: Վաղարշապատայ ճանա-

պարհումն անասնացեալ թագաւորը Գրիգորի առաջն է գալիս, որ ծունկի վերայ ընկնելով խնդրում է Աստուծոց նրան բժշկութիւն, և երբոր թագաւորն և նորա հետ եղած իշխանները բաւական զգաստացան, Գրիգորը նրանց միտքը բերեց այն վերին զօրութիւնը, որով նրանք պէտք է ընդունել էին կատարեալ բժշկութիւն:

Այնուհետև Սուրբն ժողովելով վկայեալ կուսանոց մասունքները, սկսում է իրան երկար քարոզութիւններն՝ սուրբ երրորդութեան՝ Հօր, Արդոյ և Հօգոյն Սրբոյ վերայ: Օրէց օր ճշմարտութեան սերմերը բողբոջում էին մեր աշխարհումն և մեր նոր առաքեալն սկսում էր հիմն ձգել սուրբ Հռիփսիմէի և Գայիանէի վկայարաններին, ամփոփելով իւրաքանչիւրի մէջ նոյն սրբոց նշխարները: Զարմանալի էր թագաւորի և թագաւորազանց ջերմեանդութիւնը. թագաւորը փայտատը ձեռքն առած, հանգիստ էր պատրաստում Սրբոց նշխարների համար. իսկ Աշխէնը և Խոսրովը դուխան իրանց փեշերովը քանդեալ հօղն էին դուրս ածում: Այս տեղ հաւատացեալ թագաւորը չէ բաւականանում և երեք օրեայ ճանապարհ հեռաւորութեամբ Մասիս լեռիցը բերում է մեծ արձաններ, որ կանգնեցնէ Հռիփսիմէի վկայարանի սեամբումն, իբրև նշան նորա յաղթութեան: Երբորդ վկայարան շինուեցաւ նոյն հնձանի տեղն, որտեղ Հռիփսիմեանք բնակվում էին, իսկ շորորդն էր Էջմիածինն, որ տեղ ամենայն օր քա-

րոզութիւններ և մաղթանքներ էին կատարվում և ուր ախտացեալ թագաւորը Սուրբ Լուսաւորչայ աղօթքովը ստացաւ կատարեալ առողջութիւն:

Այնուհետև թագաւորը Սուրբի հետ միասին սկսեց շրջել բազմաթիւ նախարարներով Հայաստանի ամենայն կողմերն և ժողովըգեան շատ տեղ ստիպելով և շատ տեղ յորդորելով թողուլ էր տալիս հեթանոսութիւնը: Միևնոյն ժամանակը այրուեցան բազինները և կործանվեցան կռքերը և նրանց տեղն եկեղեցիների հիմք ձգուեցան և խաչեր կանգնեցան: Այսպիսի վեճակ ունեցան Երիզայի Անահիտն, Քորյանի Բարշամն, Արտաշատի Տիւրը, Բագայաւիճի Մհրախան զիբը, Անիի Արամազդը, Թիլ Աւանի Նանէական զիբն և այլք: Այն ժամանակ թագաւորը և նախարարները միահաւան խորհուրդ արին և ընտրեցին Գրիգորին ընդհանուր հովիւ Հայոց աշխարհի, որ մէկ քանի զիմադարձութիւնից յետոյ, տեսնելով թէ Աստուծոյ կամքն այնպէս է, համոզուեցաւ և տասնուվեց երեւելի նախարարների հետ ուղարկուեցաւ Աեսարիա Աւանդ մետրապոլիտի մօտ և նրանից, ինչպէս և ուրիշներից միասին, ընդհանուր Աթոռակիոս օծուեցաւ Հայոց աշխարհի:

Վերադառնալով Հայաստան և հասնելով Տարօն Լուսաւորիչը քանդել է տալիս՝ Աշտիշատայ, Անահտայ, Վահագնայ և Աստղկայ մեհեաններն, որոց տեղը շինել է տալիս եկեղեցիների և իրան բերած նշխարներն էլ ամփոփում է նրանց մէջը: Տրդատը

լսելով Լուսաւորչայ գալուստն, առաջ է գնում մինչև Քաղաւան՝ իրան ընտանիքովն և զօրքովն: Այն աւել, ամսօրեայ քարոզութիւնից յետոյ, Լուսաւորիչն Յփրատ գետի վերայ մկրտում է հաւատացեալ թաղաւորին, նորա ընտանեացն և չորս միլիոնից աւել մարդկերանց: Քրիստոնէութիւնն աւելի հաստատուլու համար շինեցին շատ վանօրայք, զպրոցներ՝ ուր սովորում էին Հայոց մանուկները և զարգանում էին քրիստոնէական հոգևով և նրանցից յառաջագէմներին ձեռնադրում էին եպիսկոպոս և ուրիշ պաշտօնեաներ Յկեղեցոյ: Եպիսկոպոսների թիւը միայն երկու հարիւրի հասաւ, որոնցից անուանի էին՝ Ալբրիանոս, Մովսէս, Ադապէս և այլն: Այնուհետև կաթողիկոսութեան պաշտօնը սուռուեցաւ Արիստակէսին. իսկ Սուրբն առանձնակեաց կեանք էր անցկացնում:

Տրդատն ու Լուսաւորիչը, որոնք արդէն լուսաւորել էին Քրիստոնէական լուսով Հայոց աշխարհը և մեծ ջատագով էին, լսելով Կոստանդինոս կայսեր գարծը ՚ի Քրիստոնէութիւն, իրանց սրտի ուրախութիւնը յայտնեցին: Այսպէս մեր Լուսաւորիչը ճանաչուեցաւ ընդհանուր Կաթողիկոս ամենայն Հայոց: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ Նիկիայում եղաւ առաջին Տիեզերական ժողովն, ուր հրաւիրուեցաւ և մեր Սուրբ Քրիստոսը, բայց սա յանձնառու չեղաւ և նորա տեղը գնաց նորա որդի Արիստակէսն: Արիստակէսի գարծից յետոյ Լուսաւորիչը չէր երևում մարդկանց և բոլորովին առանձնացել էր Մա-

նեայ այլումն, ուր մնաց մինչև 332 թիւը, երբ որ մեռաւ և թաղուեցաւ հովիւներից: Սուրբ Տրդատն էլ Լուսաւորչն մահից յետոյ, այնտեղ առանձնացաւ, և երբ որ նախարարների կոչմամբը յանձն շառաւ կրկին թաղաւորութիւնն, ասում են՝ թէ թունաւորուեցաւ 342 թուականին Քրիստոսի ծնունդից յետոյ:

Տրդատայ յաջորդների նկարագրութիւնը, նոցա յարաբերութիւնը գէպի նախարարները և հարևան երկու պետութիւնները:

Եթէ աչքներուս տակն առնունք այն բանը՝ թէ կրօնական հասկացողութիւնները մէկ ազգի կեանքի վերայ մեծ ներգործութիւն ունեն. այս բանս կարելի է ասել Հայոց ազգի համար, որ տեղ քրիստոնէութիւնը մտնելուց յետոյ Աստուածաշունչ զիրքը մեծ ներգործութիւն է գործում, ինչպէս մեր թագաւորաց կառավարութեան վերայ, նոյնպէս էլ մեր ազգի քաղաքական կեանքի վերայ:

Թագաւորները չեն ունենում առաջուայ պատերազմական հոգին և ազգը կարծես մոռանալով թաղաւորին և հայրենեայը՝ մէկ ուրիշ թագաւորի և հայրենեաց է ման գալիս: Քրեթէ Տրդատայ բոլոր յաջորդներն ո՛չ նորա քաջութիւնը ունէին և ո՛չ լուսաւորութիւնը, անգաղար պատերազմներ էին լինում, առանց նրանց մասնակցութեան և նրանցից շատերը գեռ ունենալով իրանց

մէջն արևելեան պարթևական չար սովորութիւններ՝ բազմակին էին և ներքինեաց դասերին էլ խաղալիք: Սրանից հետևում է այն բանը, որ թագաւորաց հըրամանը բաւականի զօրութիւն չունէր անձնասէր նախարարաց վերայ, որոնք արդէն վաղուց անկախ իշխանութիւն ունենալով, ամրանում էին իրանց նախարարութիւններումն և բերդերումն, որոնք երբեմն միմեանց հետ էին պատերազմում, երբեմն քառթեամբ միմեանց կործանման պատճառ էին լինում, երբեմն միաբանվում էին իրար հետ թագաւորի դէմ և վերջապէս դաշանց ժամանակն երբեմն Պարսից կողմն էին լինում և երբեմն Յունաց:

Սրանից յայտնի է, որ իւրաքանչիւր թագաւորի մեռնելուց յետոյ կրկնվում էր այն սոսկալի վճռանգն, որ մէկ անգամ պէտք է կործանէր Արշակունեաց տան պայտազատութիւնը՝ որ նախարարներին էր կախեալ: Նշողեալ թագաւորութեան միակ յոյսն և նեցուկը միայն եկեղեցին էր և նորա սուրբ և հաւատարիմ պաշտօնեայքն, եկեղեցին՝ որ հաւատարիմ մնալով իւր առաքելաւանդ, լուսաւորչական և ազգային աւանդութեանցը, խորշում էր Արևմուտքիցն իբրև անհաստատ քրիստոնեաներից, որոնք եկեղեցին անզաղար զանազան փոփոխութեանց և նորութեանց տակ են ձգում, Արևելքիցն՝ իբրև անքրիստոնեաներից և մոխրապաշտներից, և որ իւր ախտացեալ ոչխարը լաւ էր համարում քան օտարի առողջ զագանը: Տրդատից յետոյ նմանապէս փո-

խուեցաւ Հայոց աշխարհի քաղաքականութիւնն երկու դրացի պետութիւնների հետ, որովհետև, մինչև այն ժամանակը, Հայերը երբեմն արևելան կողմին էին և երբեմն արևմտեան, բայց աւելի արևելեան իբրև ազգակից Պարթևների, այլ այնուհետև այնպէս չէր, խորշում էին արևելքից՝ իբրև անհաւատներից, և Պարթևաց ազգի թշնամիներից և մօտենում էին Բիւզանդիոց տէրութեանը, իբրև քրիստոնեաների: Տրդատի յաջորդներից շատերը խնամութիւն էին անում կայսերաց տան հետ և ազգը մինչև անգամ իրան մտաւոր կրթութիւնը քաղում էր արևմուտքիցը, թէպէտ ամենամեծերի, ինչպէս և թագաւորների, ներքին կեանքն աւելի նման էր Պարսից, և մեր ազգը սուր և առութիւն ունէր նրանց հետ: Այսպիսով Պարսիկները Սասանեաց հարստութեան ժամանակն ոգևորուելով հին զրադաշտական ուսումնովն և նորա խաւարասէր պաշտօնեաներովն, ինչպէս էին՝ մոգպեաները և մոգերը, գլխուորվում էին Հայոց ազգութեան, նոցա լոյս կրօնի և Պարթևական թագաւորներու դէմ: Թշնամիները հաւասար չեն լինում: Պարթևական թագաւորութիւնը վերջանում է, երկիրը նուաճվում է, բայց կրօնին, առանց պատժվելու, չեն կարողանում ձեռք տալ:

Խոսքով բ. Մանատրուկ և Բակուր ապստամբեալները, մէկը Փայտակարան և միւսն Աղձնիք, Կոստանդիոս կայսեր մօտ հրեշտակագնացութիւնը, Անտիոքայ գալուստը, չորս զօրավարութեան նորոգութիւնը. Մանաճիհրի եղեռնագործութիւնը, Ալիւթացոց արշաւանքն, Օշականի ճակատը. Տիրան բ. և նորա անիրաւութիւնները 343—364 թուականը:

Տրդատայ մահից յետոյ մեր աշխարհը երկպառակութեան մէջ ընկաւ. Արշակունեաց ցեղէն Սանատրուկն որ սուրբ Թագաւորից Փայտակարանի և Աղուանից վերակացու էր կարգուած՝ Թագ կապեց Փայտակարան քաղաքումն, այսպէս արաւ հարաւումն և Աղձնեաց Բակուր բղէշխը և երկունսն էլ յոյսերն դրել էին Պարսից վերայ, և այս այն պատճառաւ, որ մեր աշխարհը անպիտակ էր մնացել և շատ նախարարութիւններ էլ ինչպէս էին Բզնունիք, Արդունիք և այլք միմեանց հետ անգաղար արիւնահեղ կռիւներ և վէճեր էին անում: Բացի այդ, հեթանոսութեան ջերմ պաշտպաններն ոտքի էին կանգնել և կամենում էին քրիստոնէութիւնն արմատախիլ անել. այսպիսով Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսն որ ուղարկուած էր Հայոց հայրապետիցն, այն տեղ սպանուեցաւ՝ Վասնեան դաշտումն՝ Կասպից ծովի մօտ և նորա հայր Վրթանէսն, որ արդէն յաջորդել էր իրան Արիստակէս եղբօրը, մեծ ներդրութիւններ կրեց մեհնաշատ Տարօն գաւառումն և հազիւ հազ կարողացաւ փախել թիլ աւանը,

ուր եղբօր դերեզմանի վերայ սկսեց ողբալ այս ամենայն թշուառութիւնները: Բայց կային և բարեմիտ նախարարներ էլ, որոնք հաւաքուելով երջանիկ հայրապետի մօտ, խորհուրդ արին և ուղարկեցին Մար և Գագ, Ծովաց և Հաշտենից իշխաններին, Կոստանդ կայսեր մօտ և լնդրեցին նրանից, ըստ Տրդատայ քաղաքական դաշանց, օգնել և Թագաւորացնել Խոսրովին՝ որ Թագաւորի որդին էր:

Կայսրը լսելով նոցա խնդիրը՝ իրան պալատի վերակացու Անտիոքոսին ուղարկում է Հայաստան լեզէոններով, նոյնպէս և Թագաւորական ծիրանի և Թագ. Խոսրովը պսակվում է և իրան հօր կարգած չորս զօրավարներին հաստատում է. Բագրատ Բագրատունին արևմտեան կողմը, Միհրան Գուգարաց բղէշխը հիւսիսային, Վահան Ամասունիին արևելեան, իսկ Մանաճիհր Աշտունին հարաւային: Այնուհետև Հռովմայեցոց զօրավարը, Միհրանի հետ միասին, հարածում է Սանատրուկին Փայտակարանիցն և հարկը ժողովելով՝ դնում է կայսեր մօտ: Այն ինչ Մանաճիհրն էլ իրան զնդերովը դնում է Բակուրի դէմ, սպանում է նրան և Պարսից դուրս է անում Հայաստանիցը: Բայց եղեռնապարծ զօրավարը չէ որոշում անմեղներին յանցաւորներից, ամենին էլ սրի բերան է տալիս և շատ անմեղ շինականների և եկեղեցականների զերութեան է մատնում: Յակովբ Մծբնայ հայրապետն աղաչում է, բայց անագորոյն իշխանը նրան չէ անտում, ընդհակառակն բարկա-

նայով Հրամայում է նորա ութը սարկաւարգներին Աղթամարայ ծովը ձդել. հայրապետը դառը սրտով բարձրանում է մէկ բարձրաւանդակի վերայ, որ տեղից երևում է Ռշտունեաց բոլոր դաւառն, անիծում է նորա երկիրն, որ շուտով ամայի է դառնում: Այն միջոցներումը թագաւորն՝ որ թէպէտ իւր հօր քաջութիւնները չունէր, բայց նորա առաքինութիւնները զուրկ չէր և Մանաճիհի կղերնագործութեան վերայ զայրացել էր, պարապում էր հաւերի և էրէոց որսերով, անկել է տալիս անտառներ, կանգնել տուեց Խոսրովակերտը՝ Ազատ գետի մօտ, և Բուին քաղաքն՝ ուր տեղափոխեց իրան բնակութիւնը:

Մինչ այս մինչ այն Անակը գրգռում է Շապուհ Բ. որ ոտքի է կանգնեցնում Հայոց վերայ հիւսիսական Մազկիթներին՝ իրանց թագաւորի զօրավարութեամբը, նրանց առաջին խորտակում է հիւսիսային գունդը, սպանվում է Միհրսնը և թշնամիքն իրանց ասպատակութիւնը հասցնում են մինչև Վաղարշապատ: Խոսրովը սարսափելով գնում է Ծոփաց աշխարհն, այն ինչ Բագրասն և Վահանն իրանց արևելեան և արևմտեան գնդերով վրայ են հասնում և յետ են քշում Մազկիթներին դէպի Օշականու առապարը՝ թափում են նրանց այն անձուկ ձանապարհն և սաստիկ ջարդում են, իսկ Վահանն իւր հօր ձեռամբը սպանում է նոցա թագաւորին (Սանասարին): Քաջ զօրավարները գնալով Ծոփք՝ յաղթութեան աւետիս են տանում թագա-

ւորին, որ Օշականը Վահանին է շնորհում, Խոսրունեաց Գարջոյլ Մաղխազը կարգվում է Միհրանի տեղն և Խոսրովն իմանալով այս արշաւանքի պատճառն՝ յետ է կանգնում Պարսից հարկ տալուց: Այսպիսով, եթէ մինչև հիմայ Պարսիկները գաղտնի թշնամի էին, այնուհետև յայտնի թշնամի դարձան և սկսեցին արշաւել Հայոց վերայ. բայց Խոսրովը մեռնում է 352 թուին: Արթանէսը նորա Տիրան որդու հետ գնաց Կոստանդնուպօլիս, և Արշաւիր Կամարականը պէտք է Պարսից արշաւանքի առաջն առնէր մինչև նրանց վերադարձը:

Տիրանը՝ որ յաջորդում է հօրը 353 թուին, ունէր նորա մղութիւններն՝ ստանց նորա առաքինութեանց: Սա կամենում էր երկու դրացի պետութեանց հետ էլ խաղաղութեամբ վարուիլ, բայց իրան թագաւորութեան վերջին օրերումը վատացաւ Շապուհ երկրորդի հետ, որովհետև Կոստանդիոսի յաջորդ Յուլիանոսը գալիս է Պարսից վերայ պատերազմ: Տիրանը նրան օգնութիւն է տալիս թէ Եփրատովն անցկենալու ժամանակն և թէ պատերազմի ժամանակը, (*) յաղթութիւնը Պարսից կող-

* Յուլիանոսը, իբրև թշնամի քրիստոնէութեան, իրան պատկերը տալիս է Տիրանին կանգնեցնելու Հայոց եկեղեցիներումն: Արթանէսի որդի Յուսիկ հայրապետը յորդորում է թագաւորին շրկատարել այդ անիրաւութիւնը. թագաւորը չէ լսում նորա խօսքին և սուրբ հայրապետը խորտակում է այն պատկերը: Տիրանը

մին է լինում և Շապուհը կարծիք չառաջարկել թէ իմացել է Տիրանի արարմունքները՝ կանչում է իւր մօտ, երեսուրդ է տալիս նորա ուխտադրուժութիւնն և կուրացնելով ուղարկում է Կուաշ աւանը 364 թուին:

Արշակ երկրորդ 364—382 թիւը

Տիրանից յետոյ Շապուհ երկրորդը կամենալով իւր ներգործութիւնը Հայոց վերայ զօրացնել քան թէ Յունասն, թագաւորացրեց նորա որդի Արշակ Բ: Եւ իրաւի Պարսից թագաւորի իրաւասութիւնն այնքան տարածուեցաւ Հայոց նախարարների վերայ էլ, որ մինչև անգամ Վահան Ամասունաց տեղը կարգեց արևելեան զօրաց վերայ՝ իրան սիրելի Վաղենակ Սիւնեցուն: Այսպիսով Հայոց թագաւորը ճանաչում էր միայն Պարսից ինք-

հրամայում է բրածեծ առնել հայրապետին մինչև վերջին շունչն: Այսպէս վարուեց չար և անիրաւ թագաւորն և Գանիէլ ծերունուց հետ, որ աշակերտ լինելով Լուսաւորչի, նստում է Յուսկան տեղը և նդովում է չար թագաւորին իրան անիրաւութեան համար: Զօրայ Ռշտունին, որ Հայոց օգնական զօրքի զօրավարն էր Յուլիանոսի մօտ, լսելով Տիրանի անկարգութիւնը և Յուլիանոսի ուրացութիւնը, իրան զօրքով գնում է Տմորիք: Յուլիանոսը իմաց է անում Տիրանին և սա իւր մօտ կանչելով բարեպաշտ Ռշտունուն, սպանել է տալիս և նորա տեղը կարգում է Վաղամուտ անզգայ իշխանին:

նակալին, այն ինչ Վաղենախնիանոս կայսրն Արշակի միտը բերեց իրանց առաջուայ դաշն և պահանջում էր սովորական հարկը: Հայոց թագաւորն անպատվութեամբ յետ է դարձնում նորա զեսպաններին: Հռովմայեցոց կայսրը սպանել է տալիս թագաւորի եղբօր որդի Տրգատին, որ Տիրան երկրորդի ժամանակներից պատանդ էր Կոստանդնուպօլսում, և Թէոդոս զօրավարի առաջնորդութեամբը զօրք է ուղարկում Հայոց վերայ: Թագաւորն ուշ է իմանում իրան տկարութիւնը և Յուսիկի թոռան՝ Մեծն Ներսէս կաթողիկոսին միջնորդ է ձգում հաշտութեան և խոստանում է սովորական հարկը տալ: Կայսրը զիջանում է իւր բարկութիւնից. Տրգատայ որդի Գնէլին հիւպատոսութեան պատիւ է շնորհում և սերտ բարեկամութեան համար իրան ազգական Ռղինայիաբային կին է ուղարկում Արշակին: Այնուհետև անխոհեմ թագաւորը, ըստ իւր անկենցաղագիտութեան և անպիտան կրից, ընկնում է զեղբարութեան մէջ և վարում է անկարգ կեանք. շրջապատած լինելով վարձկաններից, արհամարհում է Պարսից և այսպիսով նոր պատճառ է տալիս Պարսից աւերելու Հայաստանը, ինչպէս առաջ Յունաց, և փոխանակ իրան ոյժը զօրացնելու, ինչպէս ինքն կամենում էր, անմտութեամբ սպանում է հօրեղբօր որդի Գնէլին՝ Տիրիթի և Վարդան Մամիկոնեան զինակրի զրգոելովը: Սասանական թագաւորը հիւսիսականաց կռիւր վերջացնելով՝ միան է բերում

Արշակայ արհամարհութիւնը և կամենում է վրէժ-
խնդիր լինել: Թագաւորն արդէն զայրացրել էր շա-
տերին իրան անիրաւութեամբը, զգում է իրան տը-
կարութիւնը և իրան սիրելի Տիրիթին և Վարդան
Մամիկոնեանին է միջնորդ ձգում: Շապուհն ընդու-
նում է, բայց օգնութիւն է ուզում ընդդէմ Յու-
նաց, որ և կատարվում է: Մինչև որ այս այսպէս էր
լինում, Արշակը կրկին անդամ սխում է նեղացնել
Նախարարներին, հիմն է ձգում Արշակաւան քաղա-
քի, որ շուտով լցվում է նորա հրամանաւր զանա-
զան պարտապան և յանցաւոր մարդկերանցով: Իշ-
խանները բողբոմ են, բայց Թագաւորն և ոչ Մե-
ծըն Ներսիսի խօսքին է լսում, որ իրան վերադաւ-
նալուց յետոյ Յունաստանից, արդէն զբաղուած էր
զանազան զբաղմունքներով և այս ողորմելի ժամա-
նակը կարծես միակ մխիթարութիւն էր Հայաստանի:

Մինչ այս մինչ այն Շապուհը վերաբառնում
է Յունաց պատերազմիցն և արդէն սխել էր պաշա-
րել Տիրքանակերան, (որովհետև իրան գնալու ժա-
մանակը պաշար էր տուել), Նախարարները բողբ-
բում են իրանց Թագաւորի արարմունքիցն և Սա-
սանական Թագաւորը Նախարարներին մէկ քանի
գունդ զօրք օգնութիւն է ուղարկում: Անճարացեալ
Թագաւորը փախչում է Վրաստան, Արշակաւանի բը-
նակիչները սրի ճարակ են լինում, բացի կաթնասուն
մանուկները: Անի ամրոցն առնվում է բարբարոս
Պարսիկներին և Արշակունի Թագաւորաց օսկորնե-

րը տեղահան են լինում: Այսպիսով անտէր աշ-
խարհն աւերվում է հիւսիսումն, այն ինչ հարա-
ւումը Շապուհն առնում է Տիրքանակերաւոր՝ յոյն գե-
րելոց ձեռնտուութեամբն, և գնում է մեծ ա-
ւարաւ Պարսկաստան, Հայաստանը իւր զինուորաց
բռնութեանը թողնելով: Այդ բաւական էր, Ար-
շակն է երևում Վրաց օգնականութեամբն և Նա-
խարարքը Ներսէհ Վանարականի առաջնորդութեամ-
բն երկու տարի ժամանակ ընդդիմանում են Թա-
գաւորին և երկու տարի սաստիկ կոտորած է լինում,
Թագաւորը նեղ տեղն է ընկնում: Հայաստանը դո-
ղում է իրան որդոյ սրերի տակին, Պարսիկներն ա-
ւերում են արևելքից և Վաղէսի զօրքերը Թէոդորո-
սի առաջնորդութեամբը քայլ առ քայլ մօտենում
են, որովհետև անխոհեմ Թագաւորն օգնութիւն
էր տուել Շապուհին ընդդէմ Յունաց: Արշակը շուա-
րում է և Մեծ Ներսէսը նորա և Նախարարաց մէջը
խաղաղութիւն է ձգում՝ ուխտ գնելով. «Յայսմ
հետէ Թագաւորն վարեցի ուղղութեամբ և Նախա-
րարքն ճառայեցեն միամտութեամբ»: Այլ այն ինչ
Սուրբ Հայրապետը Պապայ հետ գնում է Կոստանդ-
նուպօլիս՝ կայսեր բարկութիւնը զեծուցանելու և
աքսորվում է մէկ անմարդաբնակ կղզի, Թագաւորը
կրկին անդամ պարսպ ժամ գաննելով առ ոսն է հար-
կանում ուխտը, վրէժխնդիր է լինում Նախարարնե-
րիցն և Վանարականաց ցեղը բողբոմին ջնջել է տա-
լիս, բացի Սպանդարաւան, որ փախչում է Յունաս-

տան. հրամայում է անթաղ թողնել նրանց դիակներն և երկիրն յարքունիա գրաւել. շինականները թագաւորի հրամանաւն իրանց աւերելի ինչքը բերում են Արմաւիր:

Այս միջոցին նախարարներից շատերը փախչում են Շապուհի մօտ, յարգվում են նրանից և Ալանոզան Պահլաւի աւաջնորդութեամբ մտնում են Հայաստան: Թագաւորն անմտութեամբ արշաւում էր Գամարաց երկիրն՝ իբրև վրէժխնդիր Ներսէսի աքսորանաց, բայց երկու կրակի մէջն է ընկնում ու աւելի լաւ է համարում կամայ երթալ Տիզբոնի դուռը: Շապուհը սրանով էլ չբաւականացաւ, բոլոր նախարարների կանանցն և թագաւորի Փառանձեմին էլ է պահանջում, նախարարները չեն կատարում նորա պահանջը, կոտորում են Պարսից զօրութիւնը և իւրաքանչիւրօք, ըստ իւրեանց սովորութեան, ամբանում են իրանց ամրոցներումը: Բայց արդէն նըրանցից շատերը խաբուել էին աշխարհային փառքերից և ընդունել էին Պարսից ազանդն, այսպէս էր ուրացեալ Մեհրուժան Արծրունին և ուրիշներն, որոնք Պարսից թագաւորի հրամանաւը կրկին անգամ մտնում են Հայաստան, սուրն ու հուրը կրկին անգամ տարածվում է ամենայն տեղ և Արտազիրս ամրոցն, ուր ամրացել էր Փառանձեմը՝ թագաւորական գանձովը պաշարվում է. Պապը շատ հեռու էր՝ որ մօր ձայնը և աղաչանքը լսել էր. բերդն առնվում է և թագաւորին միւս գերեզց հետ սպանվում է Ասորես-

տանումն: Արշակն, որ իւր անխոհեմութեամբն այսքան չարեաց և աւերմանց պատճառ էր, անձնասպան է լինում Անոյշ բերդումը Խուժաստանի:

Պապ 382—388 թիւը:

Արշակի մահիցը յետոյ ուրացեալ Մեհրուժանը Շապուհի Որմզդուխտ քրոջ վերայ ամուսնանալով՝ նոր զօրութեամբ մտնում է Հայաստան: Հայաստանը անթագաւոր էր և չար իշխանը կամենում է այն տեղ քրիստոնէութիւնը ոչնչացնել և հաստատել մոխրապաշտութեան ազանդն, որ ինքն ընդունել էր, և ապա գրաւել Արշակունեաց թագն՝ իւր աներոջ օգնականութեամբ, այս էր և Տիզբոնի զրան քաղաքականութիւնը: Մեհրուժանը եպիսկոպոսներին և արժանաւոր հոգևորականներին աքսորում է, զանազան պատճառաւ, Պարսկաստան, այրում է Յունաց և Ասորոց աթիւթայիւք գրեալ սըրբազան զրքերն, և արգելում է միանգամայն Հայերին հաղորդութիւն ունենալ քրիստոնեայ ազգաց հետ: Այսուամենայնիւ նախարարներից շատերը փախչում են Յունաստան, և Ներսէս Կաթողիկոսն, որ արդէն թէ՛ հոգոս կայսեր հրամանաւը զարձեղ էր աքսորանքից՝ մնչվում էր հոգւով այս ամենը լսելով. խնդրում է ուղղափառ կայսրիցը՝ դէժ արևելեան քրիստոնէութիւնը պահպանելու համար, ձեռնտու լինել տառապեալ Հայաստանին: Բարեպաշտ կայսրը թագաւորացնում է Արշակի որդի Պապին և մէկ քանի լե-

Վարազդատ 391—394 թիւը:

Պապի մահից յետոյ Թէոդորը թագաւորացնում է Հայոց վերայ մէկ արշակունի Վարազդատ անունով պատանուն, որ արդէն իրան յաջողակութեամբն և անձնական ուժովը սիրելի էր Բիւզանդացոց կայսեր, բայց մանուկ թագաւորը գալով Հայաստան միտքը փոխում է. հրաժարում է իրան մօտիցն և հեռացնում խորհուրդատուութիւնիցն երևելի և անուանի նախարարներին. իրան անկենցաղազխուութեամբը, մինչև անգամ, դեսպանական կապակցութիւն է առնում Տիգրանի դրան հետ: Վայսրըն իմանալով այս ամենը՝ կանչում է նրան Վոստանդնուպօլիս, Վարազդատը, որ կարծում էր թէ իրան դիտաւորութիւնը խուլ է կայսրիցը, գնում է այն տեղ և իսկոյն աքսորվում է Թուրքի կղզին:

Արշակ երրորդ, Վաղարշակ երկրորդ, Խոսրով երրորդ
394—399 թիւը:

Թէոդոս կայսրը մտածելով՝ եթէ երկու թագաւոր լինի ապստամբութիւնը հեշտութեամբ չի գլուխ գալ, այս պատճառաւ Պապի Արշակ և Վաղարշակ երկու որդոցն է թագաւորացնում, որոնք իբրև պատանդ արդէն Պապի գալու ժամանակը կայսերական քաղաքումն էին մնացել: Երկու թագաւորները հալածում են Պարսից, որոնք արդէն մտել էին Հայաստան: Արշակը տիրում է արևելեան

Հայաստանին և բնակվում է Այրարատումն, այն ինչ Վաղարշակն՝ արևմտեան Հայաստանին և Նկեղեաց գաւառի Նրիզայ քաղաքումն է նստում: Ամենայն ինչ կատարեալ է, առաջին և ծանր հարուածը դիպաւ Արշակունեաց հարստութեանը. Թէոդոս մեծը մեռնում է, Հռովմէական կայսերութիւնը բաժանվում է և կրօնական վէճերն արևելեան կայսերութեան քաղաքականութիւնն է դառնում: Չրապաշտական ուսումն արդէն վաղուց էր զինուորուել քրիստոնէութեան դէմ: Հայոց ազգն իր թուլութիւնն և կործանումն աչօք տեսնելով՝ իրան ազգութիւնը պահպանելու համար պէտք է հաստատ մնար իրան կրօնին և ազգային աւանդութեանցն, որոնք միակ յոյսն էին և են նորա փրկութեան:

Հայաստանը՝ որ իւր աշխարհագրական դրութեամբը, քաղաքական և կրօնական հանգամանքներովն՝ երկու ոտխ և միմեանց հակառակ պետութեանց մէջ խաղալէք էք կռիւների պատճառաւ, Վաղարշակի մահից յետոյ բաժանվում է Արկապէոս կայսեր և Շապուհ Բ. մէջ: Արշակ Գ. չէ կամենում հեթանոս թագաւորի ձեռքի տակը մնալ, Այրարատիցը գնում է Յունաց մասը, նախարարներից շատերը նորա հետ են գնում: Սասանական թագաւորը լաւ է համարում, նախարարներին յետ դարձնելու համար, Խոսրով Գ. Արշակունուն թագաւորացնել իրան մասնումը և յայտնել, որ փախած նախարարների կալուածքն յարքունիս կ'զրաւվին, եթէ նոքա յետ չեն

դառնալ: Արշակ Գ. արդէն իրան անխոհեմութեամբը նախարարներին շատերին զայրացրել էր և ոմանց քսու խօսքերին լսելով՝ քաջ Սմբատ Բագրատունուն հեռացրել էր իրան մօտից. Սուրէն Խոռխոռունին, Վահան Առաւելեան և Աշխադար Կիմնքսեան նախարարները նորա օրինակին են հետևում, հեռանում են Թագաւորից տանելով իրանց հետ և նորա գանձերը: Արևմտեան վերաւորեալ Թագաւորը պահանջում է իրան գանձը, բայց Խոսրովը չէ լսում նորա խօսքերին: Այսպիսով երկու համագլխի Թագաւորներն և զինուորները մեծ պատրաստութեամբ հանդիպում են միմեանց Վանանդայ երևելի գաշտումն, որ Տիգրբոնի և Բիւզանդիոյ զոններին նոր ուրախութեան պատճառ պէտք է լինէր: Արշակը յաղթվում է, դառնում է վերաւորեալ սրտիւ Եկեղեց գաւառն և այնտեղ շուտով մեռնում է: Բիւզանդիոյ զուռն առժամանակ իրան մասումը Թագաւոր չէ կարգում և կառավարում է այն Յոյն կոմսերի ձեռքով:

Խոսրով գ. միայն Թագաւորում է երկու բաժնի վերայ մինչև 400 թիւը:

Արշակի մահից յետոյ Հայոց նախարարները որոնք գանվում էին Յունաց բաժնումն, չը կամենալով առանց Արշակունի Թագաւորի մնալ, միահաւան նամակ ուղարկեցին Այրարատայ Թագաւորի մօտ, որով յայտնում էին նրան իրանց ցանկութիւնը՝ գալ Պարսից բաժինը, միայն այն պայմանաւ, որ անցեալ

բաները մոռացուին, իրանց առաջուայ կալուածները ստանան և Խոսրովը խոստանայ պաշտպանել յոյն կուսակալների դէմ այն նախարարների իրաւունքն, որոնք Յունաց բաժնումը կալուածներ ունէին:

Թագաւորի և նախարարների մէջ հաստատուեցան պայմաններն, եկան և նախարարներն, արուեցան նոցա իրանց կալուածներն. իսկ Գաղաւոն կամ Սարակոնն, որ նրանց առաջնորդն էր և Յունաց բաժնումը նախարարների պատուելի՝ գրուեցաւ Արշակունի: Միայն Սամել Մամիկոնեանը հհետևեց նրանց, այլ զնաց կայսեր մօտ և իրաց եղելութիւնը հասկացրեց նրան: Խոսրովը կամենալով և Յունաց բաժնի Հայաստանը իրան ձեռքի տակն առնուլ, իմացնում է կայսեր, որ նախարարների միտքն արդէն լաւ հասկացած լինելով՝ համաձայնուեցաւ և Խոսրովը բոլոր Հայաստանի Թագաւոր եղաւ, հարկ տալով միայն գրացի երկու պետութիւններին, բայց իրան գրուութիւնը լաւ չճանաչելով՝ իրան կործանման պատճառ եղաւ, որովհետև առանց Տիգրբոնի գրան գիտութեան կաթողիկոսացնում է Մեծն Ներսէսի Սահակ որդուն: Շապուհը յանդիմանում է Խոսրովին, բայց նա արհամարհում է պատասխանում: Հայոց Թագաւորը յոյսը զնում է Յունաց կայսեր վերայ, բայց սխալվում է, որովհետև նա էլ արդէն վաղուց զայրացել էր նրանից: Շապուհի որդի Արտաշէրը մեռնում է Հայաստան մեծ զօրութեամբ. Թագաւորը շուարվում է և ակամայ կամօք Արտաշէրի ձեռքն է ընկնում:

Այնուհետև ոչ միայն Խոսրովն է զրկվում թագաւորութիւնից, այլ նորա կարգած նախարարներն էլ իրանց ունեցած պատուիցը զրկվում են: Խոսրով Գ. Գազաւոն Աամնարականի հետ կապուած տանվում է Տիգրան: Շաւարշ Գազաւոնի եղբայրն և Պարթև Ամաստունին 700 հողով կամենում են ազատել նրանց ճանապարհովը, բայց առաջինը մեռնում է և երկրորդը բռնուելով մորթվում է:

Վառաշապուհ 401—421 թիւը:

Արտաշէրը Խոսրովի տեղը նստացնում է նորա եղբայր Վառաշապուհին, որ իրան խոհեմ կառավարութեամբը մեր աշխարհի համար շատ բարեաց պատճառ և առիթ եղաւ: Սորա ժամանակները չէին լինում այն խռովութիւններն, որոնք երևում էին, ինչպէս վերեր սեւանք, թագաւորների և նախարարների մէջ և որոնք մեծ վնասուց պատճառ էին լինում: Նւ արդարև Հայաստանի ապագայ վիճակը մեծ հարկաւորութիւն ունէր այս խաղաղութեան համար: Հայաստանի դժուար դրութիւնը վեր էր կացնում իրան Սամուէլներին և Նրեմիաներին, որոնք հեռատես աչօք տեսնում էին Հայոց թագաւորութեան անհաստատութիւնը և շատ հանգամանքներ այս բանին վկայութիւն էին տալիս: Ի վերայ այս ամենայնի Հայոց ժողովուրդն իրան ազգութեան և խղճմանքի համար մեծ պատերազմներ պէտք է մղել էր: Ունէր

իւր անկախ հովուապետն ու եկեղեցին, բայց եկեղեցւոյ վարդապետներն և սուրբ Գրիգորը՝ պակաս էին թողել ազգային նշանազիրներ հնարելը, որոնցով ժողովուրդը պէտք է ամրանար իր կրօնի, ուսման և լեզուի կրթութեան մէջ: Ահա այս էր թողել նախասնամութիւնը Վառաշապուհոյ թագաւորութեանը: Թագաւորը խոհեմութեամբ վարուելով երկու դրացի պետութեանց հետ և մինչև անգամ նրանց մէջ Միջագետքումը ծագուած խռովութեանց ժամանակ միջնորդ և հաշտարար լինելով, իր ուշքը դարձնում է մեր աշխարհի բարեբախտութեան վերայ, աշակից ունենալով Սահակ կաթողիկոսին՝ որ կրկին անգամ կաթողիկոսացաւ Արտաշէի կամօքն, որ հօրը յաջորդել էր, և մեծ Ռաբունուն կամ Մաշտոցին: Սահակ Պարթևն՝ որ Խոսրով Գ. ժամանակները կամենում էր իրան փեսայ Համազասպ Մամիկոնեանին սպարապետութեան հասցնել, բայց որ ակն էր ածում Գազաւոնից, հիմայ խնդրում է նոյնը Վառաշապուհից: Նրջահայեաց թագաւորը չէ կամենում ինքն անձամբ անձին կատարել այս առաջարկութիւնն, ուղարկում է սուրբ հայրապետին Սասանական դուռն, որ կատարում է եպիսկոպոսի ցանկութիւնը և թողութիւն է շնորհում Աամնարականաց և Ամաստունեաց տոհմերին յանձնելով Վառաշապուհին յետ դարձնել նրանց յարբունիս գրաւած կալուածները:

Մեսրոպէն՝ որ Հացեկաց Տարօնի գիւղէցն էր,

որ և վարժուած էր հայրենի դպրութեամբ և աշակերտած Մեծին Ներսէսի, Արշակ Գ. ժամանակն արքունի ատենադպիր էր, Խոսրովի ժամանակը թողնում է այն պաշտօնը և իրան անձն տալիս է միայնակեցութեան: Վանական դպրութեամբ կրթուելուց յետոյ՝ ճանապարհորդութիւն է անում Գողթան դաւանն, ուր դեռ հեթանոսութեան խմորը մնացել էր, Սիւնիք, Վրաստան և Աղուանից աշխարհներն աւելի արծարծելու նոցա մէջ քրիստոնէութիւնը: Վռամհապուհ խաղաղասէր թագաւորի ժամանակը Հայոց նշանագիրներն են գտնուում, կանգնուում են դպրոցներ, ուր Հայ պատանեակները սկսում են Հայ դպրութիւնը առաջ տանել: Այնուհետև թարգմանվում են Աստուածաշունչ գիրքը, որ մինչև այն ժամանակը Յունաց և Ասորոց լեզուաւ էին կարդում Հայոց եկեղեցիներումը թարգմանիչ վարդապետաց ձեռամբն: Այսպիսով մեր աշխարհը խոհեմ և հանդարտ Վռամհապուհի ժամանակը հոգի է առնում և մեծ փոփոխութիւններ է տեսնում իրան մէջ քաղաքական և կրօնական առաջնորդների ձեռնառութեամբը:

Խոսրով Գ. միւս անգամ թագաւորում է և յետոյ Շապուհ Յազկերտի որդին մինչև 427 թիւը:

Վռամհապուհը մեռնում է 421 թուին և Խոսրով Գ. որ Անոյշ բերդի կապանքներից ազատուել էր Հայոց ինդըքովը՝ կրկին թագաւորում է Հայոց վերայ:

բայց մէկ տարուց յետոյ մեռնում է. այնուհետև Պարսից Յազկերտ առաջին թագաւորը կամենալով Հայոց դարձնել արևապաշտութիւն՝ ուղարկում է իրան Շապուհ որդուն՝ փոխանակ մէկ Արշակունի թագաւոր կարգելու Հայոց վերայ: Թէպէտ մեր ազգն այն ժամանակը միտք ունէր այն բռնութեանը դէմ կենալ, բայց որովհետև Համազասպ Մամիկոնեանը մեռած էր և մէկ հաւատարիմ առաջնորդ չկար, այն պատճառաւ էլ արքայորդի Շապուհը դիւրութեամբ մտաւ Հայաստան, այսուամենայնիւ նա չկարողացաւ հաճել նախարարների միտքն, որովհետև օրինաց և կրօնից հաւասարութիւն չկար՝ ինչպէս իրանց ժամանակն, նոյնպէս համազգի Արշակունի թագաւորների ժամանակն, և չէր ընդունվում իբրև հարազատ թագաւոր: Այս պատճառաւ Շապուհը լսելով իւր հօր մահը՝ գնում է Տիգրան և հրաման է տալի մնացեալ զօրապետներին Պարսկաստան տանել, բայց բոլորովին ընդհակառակն է լինում, ինքն սպանվում է Տիգրանում և հօր տեղը նստում է Վռամ Ե. այն ինչ Հայոց նախարարները զօրք ժողովելով՝ Ներսէս ձիճրակացուց առաջնորդութեամբը հալածում են Պարսից:

ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. 427—433 ԹԻԻԸ.

Արշակունեաց թագաւորութեան և Լուսաւորչայ տան Հայրապետութեան վերջը:

Յազկերտի յաջորդ Վռամ Ե. նոր զօրք է ուղարկում Հայաստան, ուր նախարարներն իրանց ա-

նառիկ ամրոցներումն ամրանալով՝ շատ վնաս էին
 հասցնում Պարսից զորքերին. թէպէտ և մեր աշ-
 խարհն աւերվում էր, անաէր մնալով երեք կամ չորս
 տարի: Վերջապէս Արեւաց թագաւորը տեսնելով՝ թէ
 առանց նախարարների կամաց չէ կարող տիրել Հայ-
 աստանին և թէ ոչինչ օգուտ չկայ այնպիսի անշահ
 պատերազմներից, Սմբատ Բագրատունւոյ ձեռամբը
 խաղաղութիւն ձգեց: Համաձայնուեցան նախարար-
 ներն, որոց ժողովել էր Սահակ հայրապետը և ի-
 րանց միջեց Սմբատին և Վարդան Մամիկոնեանին
 ուղարկեցին Տիգրանի դուռը: Ընդունեց Վ. Բ. և ու-
 րաց առաջարկութիւնը և Վ. Բ. անհապուհի տանն և
 ութ ամեաց որդի Արտաշէսին թագաւոր ձանաչեցին:
 Արկին անգամ հոգի է առնում Հայաստանը, Սահակը
 և Մեսրոպը կրկին անգամ միջոց են գտնում Հայաս-
 տանը ծաղկեցնելու, Հայաստանի բազմութիւ ուսում
 նարաններից աշակերաններ են ուղարկում Բիւզանդիոն,
 Աղէքսանդրիա, Աթէնք և այլ լուսաւորեալ քաղաք-
 ներ. արծարծվում է ազգի մէջ քրիստոնէական կր-
 թութիւնը: Բայց հասել էր այն ժամանակն, երբ որ
 Հայաստանը պէտք է կորցրել էր իրան անկախու-
 թիւնը, հասել էր այն ժամանակն, երբ որ արևելեան
 քրիստոնէութիւնը մէկ անօգնական ազգի ձեռամբ
 պէտք է իրան վսեմութիւնը ցոյց տար: Մանուկ թա-
 գաւորի զեղը բարբը զայրացրին նախարարներին:
 Հայոց եկեղեցոյ աւանդապահ և կենցաղազէտ ե-
 պիսկոպոսապետն որ պարզ լուսով էր տեսնում մօ-

տակայ սպառնալիքները՝ զգաստացնում է թագաւո-
 րին և աշխատում է համոզել նախարարներին: Ամե-
 նայն բան էլ ի դուր էր, անխոհեմ մեծամեծները, ո-
 րոնք երբ որ թշնամիները մտնում էին Հայաստան,
 բաժանվում էին միմեանցից և ամենայն ոք ամրա-
 նում էր իրան դիւակումը, հիմա էլ միաբանվում են
 և միահաւան խնդրում են Պարսից թագաւորից դա-
 տել և հրաժարեցնել իրանց միջեց իրանց թագաւորին
 և նորա տեղը պարսիկ մարդպան կարգել: Հայոց ե-
 կեղեցոյ արժանաւոր աւանդապահ և ջատագով Սա-
 հակ Պարթևը չէ համաձայնում նոցա խօսքին, «Ինձ
 քաւ լիցի, ասում էր նա, մատնել գայլոյ զիմ մոլո-
 րեալ ոչխար և ոչ պահել զհիւանդացեալն կամ
 զբժշկեալն, այլ դահաւէժ առնել... Զիբարդ լինիցի
 այդ, ասում էր, փոխանակել զիմ օխտացեալ ոչխար
 ընդ առողջ զազանի, որոյ առողջութիւնն է մեծ
 պատուհաս: նախարարները այս բանս խաբեբայու-
 թիւն են համարում և կարծում են՝ թէ հայրապետի
 ջանքն այն է, որ թագաւորին ժամանակ տայ նոցա
 վրէժն առնելու, այս պատճառաւ խորհուրդ են ա-
 նում, որ թագաւորութեան հետ վերջացնեն և Վու-
 սաւորչայ տան հայրապետութեան իրաւունքը: Գնա-
 ցին Վ. Բ. մօտ Արծկէացի Սուրմակ քահանայի
 հետ, չարախօսեցին թագաւորից, իբր թէ նա միա-
 ցել է Հռովմայեցոյ հետ և կամենում է ապստամ-
 բիլ Արեւաց թագաւորից: Կոչվում են Տիգրանի դուռն՝
 Արտաշէս թագաւորն և Հայրապետը. քննութիւն է

բացվում առանց ունին մատուցանելոյ մեղադրեալներ
 րի խօսքին: Զնջվում է Հայոց թագաւորութիւնը, իսկ
 աշխարհն դառնում է Պարսից մարդպանութիւն՝ որ
 Վռամը վաղուց 'ի սրտէ էր ցանկանում, իսկ եպիս-
 կոպոսապետութիւնն ընկնում է անարժան Սուրմակի
 ձեռքը: Այսպիսով վերջանում է Արշակունեաց թա-
 գաւորութիւնը և Հայրապետի տան եպիսկոպոսապե-
 տութիւնն, որոյ անդամներն իրաւամբ ժառանգեցին
 մեծ անուն, Հայրենեաց և եկեղեցուն մեծ ծառայու-
 թիւններ մատուցանելով:

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Դ Ա Ր Ո Ւ

ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ:

Սասանական պետութեան նպատակներն, որ ու-
 նէր երկու հարիւր տարիի չափ, կատարուեցան ինք-
 նազխութիւն սիրող նախարարների ձեռնտուութեամբ.
 նախարարների եւ ասում, որոնք արդէն վաղուց էին
 աշխատում դուրս դալ Արշակունեաց տան բարձրա-
 դոյն իրաւասութիւնից:

Արշակունի թագաւորների տեղը գալիս են Պար-
 սից մարդպաններն, որոնք Պարսից թագաւորի ան-
 ուամբ գլխաւոր վերատեսչութիւն են կատարում մեր
 աշխարհի վերայ, և հարկ ժողովելով ուղարկում են
 Պարսկաստան: Հայոց եկեղեցին՝ որն որ իւր մէջ ամ-
 փոփում էր Հայոց բարոյական կեանքն, այդ մասին
 ընդդիմութիւն է ցոյց տալի: Տիգլանի զուրը կամե-
 նում է քայքայիլ այդ եկեղեցին, որ այդքան ընդ-
 դիմանում էր իրան նպատակներին, և զմնադան հան-
 դամանքներն, յիրաւի, նորա մտադրութեան յաջողու-

Թիւն էին խոստանում: Կային Հայաստանում այնպիսի իշխաններ, որոնք որ Արշակունեաց Թաղն աչքի առաջին ունենալով՝ պատրուստ էին յանձն առնուլ ամենակերպ կեղտոտութիւններ և անիրաւութիւններ. Հռովմայեցւոյ կայսերութիւնը չունէր իրան առաջուայ զօրութիւնը, բաժանուել էր երկու մասն և արևելեան կայսերութիւնը մոռանալով միանգամայն իրան զինուորական փառքն և պարտականութիւնը՝ որ ունէր զէպի արևելեան քրիստոնէութիւնը, ընկել էր կրօնական վէճերի մէջ. և նորա քաղաքականութիւնը բաղկացել էր ներքին կրօնական վէճերից: Անկարգութիւնը վերջին աստիճանին հասցնելու համար, արգէն սկսել էին ազգաց անուանեալ մեծ արշաւանքներն, որոնք գրաւել էին արևելեան կայսերութեան բոլոր զինուորական զօրութիւնը: Ի հարկ է իրաց համագամանաց որպիսութիւնն այսպէս լինելով՝ Սասանական ոյժը Թաղաւորող էր տրւելքումը: Սասանական պետութիւնը չբաւականացաւ սորանով, նա կամենում էր իրան Զրադաշտական ուսումն ևս Թաղաւորացնել արևելքումն: Արևելեան քրիստոնէից մայր համարվում էր Հայոց եկեղեցին. Աղուանք, Վրաց աշխարհը, մասամբ Ասորոց՝ Հայոց եկեղեցւոյ ծնունդք էին: Սասանական բռնութիւնը միանգամայն ընկնում է Հայոց եկեղեցւոյ վերայ, բայց Հայոց եկեղեցին և կրօնը այնպիսի խախուտ հիւմք չունին, ինչպէս քաղաքականութիւնը, նոքա ունին իրանց համար պաշտօնեայք և վարդապետք, կաթողիկոս հարիւրաւոր

եպիսկոպոսներ, հազարաւոր քահանաներ, բիւրաւոր դպիրներն, որոնք սպաս էին տանում նրանց հաւատարմութեամբ և Աւետարանի լցար բորբոքում էին հաւատացեալների սրտերի մէջ:

Թէ Հայոց եկեղեցւոյ հանգամանքներն այդ ժամանակն ի՞նչպէս էին և ի՞նչ հիւմքի վերայ էր շինած, բաւական է, որ միտներս բերենք մէկ քանի Աստուածային անուններն և Աւետարանի վարդապետները. միտներս բերենք Քաղէոս և Բարթոլոմէոս առաքեալներին, Գրիգոր Լուսաւորչին, նորա որդիերանցն և Թոռներին, Մեծն Ներսէսին, Սահակ Պարթևին, Մաշտոց վարդապետին և նոցա եկեղեցական կարգադրութիւնները, նոցա արած ծառայութիւններն՝ Աստուածաշունչ զիրքը Թարգմանելումասին, Հայոց տառերը գտնելով, ուսումնարանները բազմացնելով և բազմաթիւ աշակերտներ ուղարկելով ուսում առնելու համար՝ Աթէնք, Եզրպոսոս, Աղէքսանդրիա և Յունաստանի այլ տեղերը, որոնցից անուանի էին Մովսէս Խորենացի, Եղեղէ վարդապետ, Ղևոնդ երէց, Գիւտ կաթողիկոս, Մամբրէ Վերծանող Մովսէս Խորենացւոյ կրտսեր եղբայրը, Դաւիթ անյաղթ, Խորենացու քեռորդին, որ իւր քաջահմուտ փիլիսոփայութեան համար կոչուեցաւ Անյաղթ փիլիսոփայ, Կորիւն Աբանչելի, Ղազար Փարպեցի, Եղնակ Կողբացի, Յովսէփ Պաղնացի և այլք: Սոքա իրանց ժամանակին սուրբ հարք դարձան Հայոց ազգի համար քրիստոնէական ուսումն արծարծելով և Հայոց

գրականութիւնը ծաղկեցնելով, այնպէս որ հինգերորդ դարը Հայոց գրականութեան համար սրանցով կոչուեցաւ ոսկեղէն դար, և սոքա երևեցան մի այնպիսի ժամանակում, երբ պատած էր մեր աշխարհը կռապաշտութեան և մոխրապաշտութեան փոշովը:

Ի հարկէ մի եկեղեցի, որոյ հիմն այնպիսի ամբուսութիւններ ունէր, պէտք է մեծ դժուարութիւն էր առաջարկել Սասանական թագաւորին, և սա պէտք է որ մեծ ջանք դնէր այն եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը նսեմացնելու և խախտելու համար: Եւ գուցէ հէնց այս պատճառաւ էր, որ նոյն իսկ անօրէն նախարարների ձեռնտուութեամբն՝ եկեղեցւոյ անարժան առաջնորդներ կարգեց Հայաստանումն. ինչպէս էին՝ Սուրմակ, Բրբիշոյ, Շմուել: Բայց մենք ասացինք, որ մեր աշխարհի կրօնական կարգերն այնպէս խախտու չէին, ինչպէս քաղաքական կարգերը: Քաղաքականը շուտով աղաւաղեցաւ, բայց կրօնականը այնպէս չէր. եկեղեցին և հարազատ նախարարները բողոքում են և իրանց հոգևոր գլուխ են ընտրում, 440 թուին, Սահակի և Մեսրոպի մահից յետոյ, Յովսէփ Պաղնացուն, որն որ իրան ընտրութիւնից երկու տարի յետոյ, Շահապիւան քաղաքումն, ուր գտնվում էր Հայոց սպարապետ Վարդանը, մէկ եկեղեցական ժողովք արաւ, որով վերջացրեց այն ամենայն անկարգութիւններն՝ որ իրան անարժան նա-

բայաւ մ իր յիմնադրութեան մտաւս մտնաւ, նախապէս զան

խորհների ժամանակը մտել էին աշխարհականաց և հոգևորականաց մէջ:

Յազկերտ Բ-ի յաջողութիւնները, նորա ղրտաւորութիւնը քրիստոնէական հաւատի մասին, Ատոմեանց նահատակութիւնը. Դենչապուհ ի Հայաստան. Զրադաշտական նամակը. պատասխանը. նախարարաց կոչումն, բանաթարկութիւն, առ երեսու ուրացութիւն, դարձ. Վասակ սրաւնց ուրացեալ, ուխտապահ նախարարաց յաղթութիւնը 440—450 թիւը.

Հայաստանը մուսուլմանական իրան քաղաքական ազատութիւնը, արդէն պատրաստած էր Քրիստոսի արժանաւոր աշակերտ լինելու: Յազկերտ Բ. իրան Վուամ հօր տեղը նստելով՝ գտաւ մէկ այնպիսի յաջող ժամանակ, որ կարծես թէ կարող էր կատարել Սասանական թագաւորաց միւս նպատակը: Ընդհանուր պատմութիւնից զիտենք, որ այն ժամանակները Քիւզանդիոյ կայսերութիւնը ինչ ձախտակ հանգամանքների մէջ էր: Յազկերտը նրանց ձեռքից խլում է արևելեան երկիրներից շատերը և այն մեծ յաղթութեամբ: Այսպէս հպարտացած և արևելեան կայսերութեան թուլութիւնը տեսնելով՝ մտքումը դնում է արևելեան քրիստոնէաներին Զրադաշտական կրօնի դարձնել: Հրամայում է իրան ստորագրեալ քրիստոնէից իշխաններին՝ իրանց զօրքով գնալ օչնութիւն ընդդէմ Հոնաց ազգի, որոնք բնակվում էին Օքսուս և Մաքսարդէս գետերի երկիրներում: Հոնոյ

ազն՝ որ արդէն զրկուել էր իրան մեծ մասիցն, որ այն ժամանակն Ատախայի առաջնորդութեամբը, սարսափեցնում էր Նւրուպան և ահ ու գող էր ձգում նորա վերայ, այժմ տկարացած չի՛ կարողանում Սասանեանց զօրութեանը դէմ կենալ ուրիշ ժամանակուայ նման: Այս պատերազմներումն էր, որ մեր ազգի նախարարներիցն և զօրքերիցը կոտորուեցան պարսկական խորամանկութեամբ, իբրու այն՝ թէ մէկ ազգի և աշխարհի պաշտպանը՝ զօրավարն և զօրքն է, եթէ սոքա ոչնչանան, այնուհետև աշխարհն էլ կըլի բռնակալն անիրաւ հրամանին. դարձեալ այս պատերազմների ժամանակն էր, որ Յազկերտը փորձ էր փորձում Հայերի միտքը որսալու դէպի մոխրապաշտութիւնը: Պատերազմը վերջացաւ, Հոնաց աշխարհը գոռոզ Սասանականի ձեռքն ընկաւ: Յազկերտը հրապարակաւ յայտնեց նախարարներին՝ արեգական երկրպագութիւն տալ, բայց նոքա յանձն չառին: Բռնաւորը փոխանակ շնորհակալութեամբ վարձատրելու նոցա, հրամայեց բանտարկել (Ատովմեան նահատակութիւն):

Մինչ այս այսպէս էր լինում, Յազկերտը Վենչապուհ պարսիկ իշխանին ուղարկում է Հայաստան, որի ձեռամբը Հայաստանը ազմկի և խռովութեան մէջ է ընկնում: Նախարարաց մէջ ատերութիւն է ձգում, արժանաւոր հոգեւորականաց զրկում է, բայց Հայերը ոչինչ ակնկալութիւն չեն ցոյց տալի Տիգրանի դրանը, Միհրներսէհ հազարապետը նամակ է գրում

անարդելով Հայոց կրօնը և Զրադաշտականի ճշմարտութիւնը ցոյց տալ ցանկալով: Հայոց եպիսկոպոսները, Յովսէփի կաթողիկոսի առաջնորդութեամբ, ժողովում են Արտաշատ քաղաքը և իմաստալից բանիք պատասխան են գրում Տիգրանի դրանը, որով զարմանում և շուարկում է Յազկերտը. բայց կատաղեալ Յազկերտը պահանջում է իրան մօտ Հայոց մարդպանին և երևելի նախարարներին: (Վարազվադան և Վասակ մարդպան): Յովսէփի կաթողիկոսը խոստումն առնելով՝ նրանցից՝ օրհնում է և ճանապարհ է ձգում հաւատացեալներին: Վասակ մարդպանը, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, Քազիշոյ, Վահան Ամատունին հասնում են Տիգրան: Բռնաւորը սովորական պատիւը չցոյց տալուց յետոյ, հրամայում է արեգական երկիրպագութիւն տալ. նոքա հրաժարվում են և այս պատճառաւ յանձն են առնում բանտարկութիւնը: Յազկերտը կամենում է բանտարկեալ նախարարներին սքտորել հեռի տեղ և Հայերին անպօրավար և անիշխան թողնելով՝ հեռուութեամբ նպատակին հասնել: Նախարարները Յազկերտի այս մտքերն իմանում են մէկ Պարսկի միջնորդութեամբ, ուստի Յազկերտին առ երեսս խոստանում են և հաւանութիւն են տալի կուսպաշտութիւնն ընդունելու: Վարդանը՝ Սուրբ Սահակի թոռն, ալի արաստունքով պէտք է հաւանութիւն տար ընկերների խօսքերին: Փաղաւորը պատանդ է պահում Վասակի երկու որդոցն և միւսներին մոզերի հետ ճանապարհ է ձգում դէպի Հայաստան: Քահանանե-

րից մէկը՝ որ գտնուում էր նախարարաց մօտ, նրանց դիտաւորութիւնը չիմանալով, շուտով հասնում է Հայաստան և մեր աշխարհը կոծ է առնում, կաթուղիկոսը և միւս հոգեւորականներն ազգին իմացում են տալիս: Բոլորեքեանք արդար բարկութեամբ բարկացած զինուորովում են հաւատափոխ նախարարաց դէմ, ջնայելով՝ ոչ հօր, ոչ մօր, ոչ եղբօր և ոչ ազգականի: Նախարարները մոգերի հետ միաթին հասնում են Ծաղկոտն գաւառի Անգլ զիւլը, և ուր մէկ ամիս հանգստանալուց յետոյ, սկսում են իրանց յանձնարարութիւնը կատարել: Մողպետի գլուխը ջարդվում է կիւրակի օրը, երբ որ Աւստիք քահանայն պատարագ էր մատուցանում: Հայերը վառված և բորբոքուած կրօնի հրով՝ ջարդում են և սպանում են մոգերին, մոգպետը Վասակ մարզպանի վերայ բարկանում է և կամենում իրաց եղելութիւնը յայտնել Արեւաց թագաւորին. Վասակը սարսափում է իւր որդոցը միտ բերելով և զուցէ փառասիրութիւնից շարժեալ, Սիւնեաց գնդով Հայոց դէմն է գնում և զինու զօրութեամբ կռատուններ է շինում և մոգերին պաշտպանում: Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնակատարները տեսնելով այս ամենայն շարութիւնները, վերջին ջանքն ՚ի գործ դրին և շատ նախարարներին իրանց կողմը քաշեցին, որոց զլուին էր Հայոց սպարապետ Վարդանը: Մոքա խաչով և Աւետարանով երգուեցին, հոգեւորականաց առաջին, ուխտեցին չարագործ Վասակի առաջը կտրել. մարզպանը բռնը-

վում է և խօսք է տալի խաչի և Աւետարանի վերայ հաւատարիմ մնալ իրան եկեղեցուն և հաւատին:

Հայոց դեսպանութիւնը առ կայսրն, Պարսից յարձակմունքն Սղուանից վերայ, Հայոց օգնութիւնը. Վասակայ ուխտանենգութիւնը, Վարդանայ դարձն և Այրարատայ գրաւելը 451 թուին, պատերազմի պատրաստութիւնները, Տիգրանի դրան նենգութիւնները, Պարսից զօրքի գալն, Առանձար. Աւարայրի ճակատը և նահատակութիւն Վարդանանց:

Վ տանգը մերձ էր և Հայերը պէտք է պատրաստուել էին. Թէոդոս կայսեր մօտ ուղարկում են դեսպանութեամբ՝ Գնունեայ իշխան Ատոմին և Հրմայեակ Մամիկոնեանին և հայցում են նրանից օգնութիւն հասցնել այն եկեղեցուն, որ յոյս և ննցուկ էր և է քրիստոնէութեանը արևելքում: Իղուր, Պարսիկները, որոնք գտնվում էին Հոնաց աշխարհումը, Սերուխտի առաջնորդութեամբը, մտան Աղուանից աշխարհը: Հայերը կայսեր պատասխանի վերայ չէին կարող յոյսները դնել և սպասել: Աղուանից կալսկոպոսը Հայերից օգնութիւն էր խնդրում, Հայոց զօրքը երեք գունդ է բաժանվում՝ մէկը Վարդանի ստաջնորդութեամբ: Աղուանից է գնում օգնութիւն, միւսը Ներշապուհ Ռմբոստեանի առաջնորդութեամբ: Առըրպատականի սահմանները պէտք է դիտել և երրորդը Վասակ մարզպանի՝ առաջնորդութեամբ Հայաստանը պահպանել: Բայց շարութեան հողին արդէն մտել էր

չար մարդկանի մէջ, և գաղտնապէս յայտնում է իրաց որպիսութիւնը Սեբուխտին: Սեբուխտը սիրա առած Վարդանանց սակաւութիւնից՝ անց է կենում Վուր դետը և Խաղխաղ քաղաքի մօտ հանդիպում է Հայոց խորտակուեցաւ պարսկական գումարտակը՝ Վարդանի, Խորէն Խոսխոռունոյ և Արշաւիր Կամսարականի առաջին, և Հայերը մոնելով Աղուանից աշխարհը, կործանեցին ատրուշանները և կոտորեցին մոզերին. լեռներում թագնված Աղուաններն իջնում են, ստուարացնում են հայկական գունդը, որ արդէն Վարդանի առաջնորդութեամբն անցնում է խրոխտ և բարձրագլուխ Կովկասը, կործանում են ձորաց դուռն և Հոնաց ազգի հետ գաշն են կապում:

Այս միջոցին անիրաւ Վասակը սկսել էր իրան շարագործութիւններն, Այրարատայ երևելի քաղաքներն և աւաններն այրել էր և ատրուշաններ էր շինել աալի իրան հակամիտ նախարարների հետ միասին, ստուար գունդ ունէին և գրէթէ բոլոր Սիւնեաց աշխարհը կրակ էր պաշտում իրան նահապետի անյողգողգ հրամանից ստիպեալ: Սպարապետը (Վարդան) կայծական արագութեամբ հասնում է Հայոց աշխարհը. անօրէն Վասակն, երկչոտ աղուեսի նման, թողնում է Այրարատն և ապաստանում է Սիւնեաց ամրութիւններում: Ձմեռն արդէն վըայ էր հասել և Հայոց քաջ Սպարապետն (Վարդան) զագարեցնում է պատերազմը և արձակում է իւր զօրքը, բացի մէկ քանի հրոսակներից, որոնց արձակում էր անօրէնի երկ-

րի վերայ, արձակեց և իւրաքանչիւր նախարարութեան զօրքը, հրամայելով՝ գարնան սկզբին հաւաքուել: Այն ինչ պարագութեան ժամանակը մի առ մի յայտնում են Հայերն իրաց եղելութիւնը Յագկերտին և անկարգութեանց պատճառը զցում են Վասակի վերայ, Արեաց թագաւորը սկսում է իւր զօրծը խարգատութեամբ և խորաննկութեամբ առաջ տանել: Պարսից տէրութիւնը կասկածում էր Հոնաց կողմից՝ Հայոց գաշնակիցներից, և կայսերութեան ասիական զօրավարներից, ուստի և հրատարակում է կրօնի ազատութիւն: Եւ Վասակի ձեռամբն՝ որին արդէն խօսք էր աուել Հայոց վերայ թագաւորացնելու, տարածում է ամեն տեղ, իբր թէ Հայերը խռովասէր են և ունենալով ազատութիւն իրանց կրօնի և սրաշտամանց մասին, միայն անկախութեան համար են խռովում: Այս հնարքով խորամանկ Պարսիկը հեռացրեց Հայոց օգնութիւն տալուց այն անկեայն անձանց, որոնք մտադիր էին Հայոց եկեղեցին պաշտարանելու: Արեւմտեան Հայերը սասն աչքով են մտիկ տալես, իսկ արևելքինը Վասակի կողմն էր. կայսրն առանց էն էլ զգաղմունքներ ունէր: Այն ինչ պարսկական զօրութիւնը Միհրնիբէհ հազարապետի առաջնորդութեամբ Հայաստանի սահմանին է մտնելում: Միջին Հայաստանը ակներև տեսնում է թէ խարուած է և մտոնուած. Հայոց եկեղեցին տեսնում է՝ որ իրան արևելեան սահմանի որդիքները կռապաշտութեան կողմն են, այն ինչ արեւմտեանը սասն է իրան

Ճնող եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յոյսը միայն իրան հարազատ կեդրոնական որդկերանց վերայ էր: Միհրներսէհը պարսկական գումարտակը ստուերացնելով և լեռնականներով՝ Մուշկան—Նիւսալուուրտ պարսկի առաջնորդութեամբ ուղարկում է Հայաստան, հրամայելով նրան, որ Վասակին և նորա կողմնակիցներին խորհրդակից առնի: Վասակն սրտով ուրացել էր մայրենի աշխարհն ինչն թագի համար: Հայերը տեսնելով, որ վտանգը մօտ է, Վարդան սպարապետի առաջնորդութեամբ ժողովում են նախարարութիւններում ցրուած զօրքերին և ուխտապահ նախարարներին Արտաշատ քաղաքը: Պարսիկներն արդէն հասել էին Հեր և Ջարեանդ գաւառները, սրի և կրակի ճարակ էին տալի ամեն բան. եկեղեցիները կործանում էին և հաւատացեալներին սրի բերան տալի: Հայոց կողմից Առանձայր Սեպուհը նրանց առաջն է գնում, Հայոց մէկ քանի քաջերով, և նրանց փնաս է պատճառում: Այսուամենայնիւ Պարսիկները առաջ են խաղում դէպի Միջին Հայաստան, և հասնում են Արտաղ գաւառը, Հայերը Վարդանի առաջնորդութեամբ, հաւատացեալ զօրքով, կտրում են նրանց առաջը և բռնում են Աւարայրի դաշտը, Տղմուտ գետի միւս ափը: Վասակը և Պարսիկ զօրավարը դեսպանական տուր և առութիւն են անում, բայց Հայերը արդէն հաւատ չեն ընծայում այնքան խարդախութիւններից յետոյ:

Ղևոնդ քահանան և սուրբ Սահակն իրանց ներկայութեամբ խրատուում են Հայոց սակաւթիւ զօրացը, նրանց մատակարարում են Փրկչի փրկարար մարմինն և արիւնը: Մեր նոր Մակարէն հին Մակարէի պատմութեամբն է խրատուում Հայերին. ամենայն ինչ կատարեալ է. քրիստոնէութիւնը պէտք է մաքառի հեթանոսութեան դէմ: 451 թուին Աստուած նշանակել էր իրան ընտրեալների համար, Այետիոսին դրել էր Աստալուսեան դաշտում Աստիղայի դէմ. իսկ Վարդանին անօրէն Յազկերտի գումարտակի դէմ. այն ինչ Բիւզանդական կրօնամոլ կայսերութիւնը զուրկ էր այս ամենայն առաքիտութիւններից և Քաղկեդոնումը քննութիւններ էր անում Աստուածային բնութեան վերայ: Այետիոսին արեւմուտքն էր նշանակած, իսկ Վարդանին արեւելքը. Վարդանը՝ աւագաց խորհուրդով բաժնեց Քրիստոսի զինուորներին երեք գունդ, աւագ ձախ թէն իրան առաջնորդութեամբ, իւր նիզակակից ասնելով Արշաւիր Վամնարականին. աջ կողմն տալով Խորէն Խոսիուսուն՝ Արսէն Անձեւացւոյ նիզակակիցութեամբ և ուրիշներին. իսկ միջնավայրը՝ Ներշապուհ Արծրունուն՝ Արտակ Մոկացւոյ նիզակակիցութեամբն: Առաւօտեան լոյսը բացուելուն պէս, երկու կողմիցն էլ պարսկական կերպիւ սկսվում է նետաձգութիւն. Հայոց զօրքն անց է կենում Տրղմուտը. Պարսկական գունդը դժուարութեան մէջ է ընկնում. Հայոց ձախ թէւը Վարդանի առաջնորդութեամբ նեղն է ձգում Պար-

սից աջ թեկն. բայց հէնց այն ժամանակը Հայոց զնդի մէկ մասը ճակատից դուրս գնաց. Արեաց զօրախալը հոգի առաւ և մասեանս գունդը կարգի բերելով՝ ընկնում է Վարդանանց վերայ և նոցա շրջափակում է: Վարդանանք իրաններէն մասնուած, քաջութեան հրաշքներ են ցոյց տալի: Վարդանը, Հայոց եկեղեցւոյ արժանաւոր զաւակը, քաջութեամբ պատերազմելով՝ ընկնում է շրջապատող թշնամիներէն. ընկնում են պատերազմի դաշտումը նաև Սուրէնը, Արտակը, Տաճմարը, Հմայեակ Գրեմբուսանը, Վահան Գնունին, Ներսէսը, Արսէն Ընձայեացին և Գարեգին Սրուանձտեանը, իսկ մնացեալ զօրքն անտէր անգլուխ մնալով՝ ապաստանվում է դէպի ամուր լեռները: Բայց այս յաղթութիւնը արժան չէ նըստում պարսիկներին. որովհետև նոցա կողմից պատերազմի դաշտումն ընկնում են 9 մեծամեծներ և 2514 զինուոր. իսկ Հայերից նախարարներով միասին 1016 հոգի:

Հայոց խռովութեան սաստկանալը, Յազկերտը միտքը փոխում է. Ատորոսիզդ մարդպան. Ղեռնդեանք կալանաւորվում են, նախարարները բողոքում են. Վասակը գատապարսպում է. նախարարաց կալանաւորութիւնը, Ղեռնդեանց նահատակութիւնը և նախարարաց դարձը.

451—461 թիւը:

Վարդանանց նահատակութիւնը շարժեց, մորմեքեց Հայաստանի հաւատարիմ որդիներանց սիրտը. Հայերը չեն կարողանում արձակ դաշտի վերայ Պարսից զօրութեան գէմ կենալ. ամբանում են անառիկ

բերդերում և իրանց զօրութիւնը հաւաքում են Հայաստանի ազատ լեռների վերայ, և այն տեղից մեր Հայ Վեստոգոթները կայծակի նման շանթում են մոխրապաշտութեան զօրաւիգներին: Վասակը և Սուշկան—Նիւսաբաւուրտը յորդորում են և ազատութեան առաջարկութիւններ են մատուցանում, բայց ի գուր, հաւատացող չըկար նրանց քառ և թիւնաւոր խօսքերին: Քաջ Հայերը Աորդուաց կողմերից ընկնում են Պարսիկների վերայ և նրանց մեր երկրի աւերանաց փոխարէն են հատուցանում: Պարսխարի կողմերից Հմայեակի առաջնորդութեամբն ընկնում են Հայաստանի մէջ գանուած Պարսիկները վերայ և սրախող խող են անում նոցա. Արցախի լեռներիցը Վասակի երկիրները վերայ և այնտեղից Հոնաց ազգի միան են բերում Վարդանայ ժամանակուայ նրանց հետ կապած դաշը: Յազկերտը տարախուսանաց մէջն է ընկնում, ուշ է իմանում թէ մէկ ամբողջ ազգի խղճմանքի գէմ մաքատելն ինչպէս դժուարին բան է: Սուշկանին հրամայում է պատերազմական գործողութիւնները վերջացնել Հայաստանումն և միայն աշխատել, որ Հոնաց առաջը կտրի: Վասակի տեղը մարդպան է կարգում պարսիկ Ատորոսիզդին և հրամայում է ժողովրդեանը, ինչպէս կարելի է, խաղաղ պահել կրօնի ազատութիւնը ճիշտ պահպանելով, և մինչև անգամ ահամայ մոգութիւն ընդունողներին իրանց առաջուայ հաւատի մէջ թողուլ և հաստատել: Հայաստանը խաղաղանում է, բայց իրան արժանաւոր հովիւներն, իրան հոգեւոր հայրերն, որոնք էին Ս. Ղեռնդեանք՝

կալանաւորեալ Պարսկաստան են տանոււմ, իբրև բոլոր չարագործութեանց պատճառ և յորդորող: Ուխտապահ նախարարները բողոքում են և երգմամբ հաստատած խօսք առնելով Յագկերտիցը գնում են Պարսկաստան այնքան չարագործութեանց պատճառն երեւան հանելու. բայց չարագործ Վասակն արդէն վաղուց էր գնացել Պարսկաստան և իրաց եղելութիւնը, ըստ իւր կամաց, յայտնել: Ատեան է բացվում և Վասակը մեղաւոր է դուրս գալի, մահապարտից բանտն է ընկնում, ուր և խղճի տանջելուցը չարաչար վախճան է ընդունում:

Այսպիսով այն մարդն, որ Հայաստան աշխարհի վերայ իշխել էր ցանկանում և լոկ միայն իրան փառաց մասին այնքան անօրէնութեանց պատճառ եղաւ, և ոչ անգամ գերեզման ունեցաւ մեր որբացած և մեր քաջ Վարդանի անմեղ արիւնով ներկուած աշխարհումը: Թորամանկ և խարդախ պարսիկը նախարարներին էլ ուղարկում է Վրկանայ Նիւշապուհ քաղաքն, ուր արդէն բանտարկուած էին Ս. Ղևոնդեանք՝ ինչպէս էին Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երէցը, Սահակ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը և այլն: Նախարարները թուով 35 կամ 37 էին, որոնք առհասարակ Արծրունեաց, Մամիկոնեանց, Ամատունեաց, Քնունեաց և ուրիշ անուանի նախարարութիւններիցն էին: Այս կենդանի նահատակողաց նեղութիւնը մեծ էր և Հայաստանը նրանցով մեծ կորուստներ էր զգում: Ոտի են կանգնում՝ Աղուանները, Քուշանքը,

զուցէ մերազնէից գրգռութեամբ, Պարսից աշխարհը բաւականի ֆեսաններ է կրում և Ս. Ղևոնդեանք նահատակվում են Նիւշապուհի մօտերումը դատապարտուելով 'ի մահ. որովհետև Հայաստանի միջին աստուշանների կործանողները նրանք էին. աստուածները բարկացել էին և Պարսկաստանը այն պատճառաւ վտանգի մէջ էր. այսպէս էին մեկնում մոգերը. բայց նախարարները դեռ տանջվում էին Նիւշապուհի բանտերումը. նրանք վառված էին երկնային աւետարանի խօսքերովն և առ ոչինչ էին համարում տանջանքները. նրանց կանայքը Հայաստանումը նրանցից յետ չէին մնում իրանց ճգնողական կեանքովը. նրանք զրկուած լինելով եկեղեցիներից՝ իրանց անձն եկեղեցի էին շինել և յետ չէին կանգնում խաչեալ Քրիստոսին փառաբանութիւն տալուց: Հայաստանն ունէր իրան հոգւով սրբով լցուած մարգարէներին, ունէր իրան Մակաբաներին, ունէր և Յոբերին. վերջապէս բաւական համարեց Աստուած իրան Յոբերի նեղութիւնը, փորձեց և նոցա հաստատուն հաւատը: Յագկերտը մեղմացաւ և Շողոմ—Շապուհ պարսիկ միջնորդութեամբն և բարեխօսութեամբն արձակեց կապեալ նախարարներին և մտադիր էր Հայաստան ուղարկելու, բայց մահը շուտով վրա հասաւ: Վերջապէս Պերոզն իւր Որմզդատ եղբօրը յաղթելուց և միահեծան թագաւորելուց յետոյ 461 թուին նախարարներին դարձնում է մեր որբացած աշխարհը: Ահա այսպիսով վերջացաւ առաջին անգամն այն յան-

դուզն ձեռնարկութիւնը, որ իրան մտքումն ունէր արևելեան հեթանոսութիւնը ընդդէմ արևելեան քրիստոնէութեան: Հայոց եկեղեցին, և նորա հարազատ որդիքն իրանց զինուց տկարութեամբը ցոյց տուին աշխարհին Աւետարանի բարձր բարոյական զօրութիւնը հակառակ յանդուզն Զրադաշտի ուսմանը՝ որ ցոյց տուեց իրան սարսափելի զէնքերովն էլ իր ամենատկար հոգեկան կարողութիւնը:

Տիղզոնի զրան խորամանկ քաղաքականութիւնը. Գիւտ կաթողիկոսը. Վահան Մամիկոնեան. ուխտապահութիւնը. Յովհան Մանգակոսնի կաթողիկոսը. Պարսիկը հալածեալը. Ատրվչնասպը. Արկոռի. Ատրնեքէ՛. Ներսէհասպատ. Միհրան. Զարմիհր հազարավուխտ. Շապուհ մարդպան. Վահան դուցազն և նորա արտաքոյ կարգի քաջութիւնները. Պարսից զրան քաղաքականութեան փոփոխութիւնը. Վաղարշ. Նիխոր. դաշն խաղաղութեան և Վահան մարդպան. 461—485 թիւը:

Պարսից դժոխային զօրութիւնները և մեքենայքը, ինչպէս վերևը տեսանք, խորտակուեցան Հայոց կրօնական հոգեշնչութեան առաջին. հալածանքն էր՝ որ Հայոց որդուց սիրտն աւելի բորբոքում էր, և եկեղեցին աւելի հաստատ հիման վերայ էր հաստատվում: Պարսիկները կարծես այս բանը հասկացան, և նոր արքայից արքայ Պերոզն իրան քաղաքականութիւնը փոխեց, Հայաստանին կրօնական ազատութիւն տալուց և կապեալ նախարարներին ար-

ձակելուց յետոյ, շատերին առատ ուժիկներ կարգեց, և աւելի բարձր աստիճանի և իշխանութեան հասցրեց այն մարդկերանցն, որոնք հակառակ էին դէպի հաւատափոխութիւնը և որոնք մողութեան մէջ մտում էին հաստատ: Փառքն և մեծութիւնը շատերի աչքերը կուրացնում և Հայերի բարձր կրօնական հոգին կորչում էր. ժողովուրդը թուլանում էր և մեծերը զեղխութեան մէջ վարակվում: Հայոց եկեղեցին կարծես սուգի մէջ էր մտել և նորա աւանդապահ Գիւտ կաթողիկոսն, որ Յովսէփից յետոյ երրորդն էր, սկսաւ ընդդիմանալ այս չար յեղափոխութեանցն և յանդիմանել այն նախարարներին և սեպուհներին՝ որոնք թուլացել էին հաւատիցը: Հսկող տեսուչը պայծառ լաւտվ է տեսնում արքունեաց դան: Պերոզը կաթողիկոսին կանչում է Պարսկաստան. Գիւտը մահը կամ նահատակութիւնն աչքի տակն առած՝ յայտնում է ամենայն անիրաւութիւնները, բայց զըկվում է քահանայապետական աթոռիցը: Տիղզոնի դուռն այսպիսով աշխատում է արժանաւոր հովիւներին Հայաստանից վերցնել և իրան զխաւորութիւնն առաջ տանել: Հայաստանի Վասակները դարձեալ պակաս չէին, որոնք հաւատի ուրացութեամբն արքունեաց աչքն էին մտել և մեր աշխարհի կռաւախարութիւնը ձեռք բերելով՝ աշխատում էին Մամիկոնեանց և ուրիշ քրիստոնեայ նախարարների պատիւը և արժանաւորութիւնը զետին ձգել: Հմայեակի որդի Վահանը ՚ի մանկութենէ մեծ հան-

Ճար և արժանավայել քրիստոնէի վարք էր ցոյց տալիս։ Վարդանանց պատերազմի ժամանակները պատրաստ էին կրկնվելու, պէպէտ և ուրիշ ժամանակ և ուրիշ կերպով։ Հայոց եկեղեցին նրան տեսնելով մխիթարվում էր, իսկ ընդհակառակը Զրադաշտականը կասկածանաց մէջն էր ընկնում։ ուրացեալ Հայերից մէկ քանինները Վահանին զըպարտում են Պերողէ առաջին, իբրև մէկ ապստամբ ոք։ Վահանը սաստիկ դայրանալով և ժամանակի կրօնափոխութեան չար հոգուց յափշտակվելով անձամբ անձին ներկայանում է արքայից արքայի առաջին, և իրան հպատակութիւնը և հաւատարմութիւնը ցոյց տալու համար՝ կրօնափոխութեան չար անունն է յանձն առաւում։ Վահանը վերադառնալով Հայաստան՝ զգում է իրան արած յանցանքը, քաջութեան միջոցներ է որոնում։ Հայաստանը Պարսից անիրաւութեամբ լցուած, Գիւտ արժանաւոր կաթողիկոսն աթոռից զըկուած, Վրաստանը Վարդանանց օրինակովը վառուած (Վաղդենի մահը և Վախթանգի թագաւորելը), Հայոց մտքերը բորբոքվում են և Վահանին շտապեցնում իրան մտադրութեան միջին։ Այս միջոցին Պերողը պատերազմ է բացանում Հեփթաղաց դէմ և Հայոց զօրութիւնը Ատրվշնասպ մարզպանի առաջնորդութեամբ Աղուանից կողմն է պահպանում։

Պարսիկները անյաջող վերջացնելով պատերազմը, Հայերը զայլս են Հայաստան և բանակ են դնում Նիրակ դաւառումը։ Վրաստանը դեռ խռովութեանց

մէջն էր և Պարսից զօրքը մեծ վնաս կրած, Վահանը խորհուրդ է կոչում Հայ հաւատացեալ նախարարներին և Հայաստանի իրաց հանգամանքները նկարագրում է նրանց առաջին. նախարարներն ուխտում են և միաբանվում Վախթանգի հետ։

Յովհան Մանգակունին՝ որ ոսկեդարեան երևւելն աշակերտներից մէկն էր, կաթողիկոս է ընտրվում։ Եկեղեցին մխիթարվում է և հոգի է առնում, և զանազան աղօթքներով և շարականներով զարդարվում։ Նոր Վարդանանք իրանց համար նոր հովիւ կարգեցին Ս. Յովսէփին։ Ամենայն ինչ կատարեալ է. ուխտապահ նախարարները, ինչպիսի են՝ Սահակ Բագրատունին, Վահան Մամիկոնեանը, Վասակ Մամիկոնեանը, Բաբէկն Սիւնին, Ատոմ և Ռոստոմ Գնուներքը, Գարջոյլ Խուխորունին, Ներսէհ և Հրահատ Վանսարականներն և ուրիշները ընկնում են Պարսից զօրութեան վերայ. Ատրվշնասպը և նորա հետ ուրացեալները հազիւ հազ փոխչում են Ատրպատական։ Հայերն ուրախութեամբ մոնելով Գուին 481 թուին Սահակ Բագրատունուն մարզպան են կարգում, իսկ Վահան Մամիկոնեանին ընդհանուր սպարապետ։ Այն ինչ Ատրվշնասպը և ուրացեալները, աւանց ժամանակ կորցնելու, սկսան Հայաստան մտնել։ Մարզպանը և սպարապետը զբաղուած ընկելով քաղաքական կարգերով՝ միւս ուխտապահ նախարարներն են դուրս գալի թշնամեաց դէմ։ Վասակ Մամիկոնեանը թշնամեաց զօրութիւնը դիտելուց յետոյ, նախարարները լաւ են

համարում Ակուռի գիւղի մօտ ճակատել, ուր Պարսիկները շարաշար յաղթվում են և Ասորիչնասպը սպանվում է մէկ քանի հայ ուրացելոց հետ: Սորանով Պարսիկները աւելի զրգուռեցան և Ստրներսէհի առաջնորդութեամբ գարնան սկսուելով՝ արշաւեցին Հայաստանի վերայ. սպարապետի զօրութիւնը քիչ էր և յոյսը Վրաց Վախթանգին էր. Վախթանգը հրաժարվում է. և սպարապետը Հայոց նախարարներին հաւատի և աշխարհի պահպանութեան համար հրաւեր է կարգում, բայց այս կողմնէ էլ անօգնական է մնում, թէպէտ և մէկ երկուսն իրանց զօրքովը գալիս են, բայց աննշան, Վահանը վտանգը իր առաջին է տեսնում, միայն ապաւինելով սուրբ Յովհանն Մանգակունւոյ աղօթքի վերայ, իւր սակաւաթիւ զօրքովն առաջ է գնում և Արտազը Ներսէհապատ գիւղի մօտ թշնամեացը հանդիպում: Սուրբ Խորհուրդը կատարելուց յետոյ, Հայոց սպարապետը, ըստ սովորութեան, զօրքը երեք է բաժանում. կեդրոնը Սահակ Բագրատունի մարզպանին է յանձնում: Հայոց զօրքն առաջին անգամ շփոթվում է Պարսից բազմութիւնից և սկսում է փախչել: Վահանը երեսին խաչ հանելով՝ ընկնում է իւր գնդով բազմաթիւ թշնամեաց վերայ և մեծ կտորած է անում. փախըտականները գնում են Վահանի մօտ և յաղթութիւնը միանգամայն Հայոց ձեռքն է ընկնում և Պարսիկները հալածվում են բոլորովին Հայաստանի սահմաններիցը այնուհետև մեծ ուրախութիւն է լինում մեր աշխար-

հի համար և Յովհանն Մանգակունին դոհարանութեան մեծ մաղթանքներ է կատարում: (Վարդի աղատութիւնը):

Այն ինչ Հայերը Ներսէհապատի ճակատիցը յետոյ Յաղկոսն գաւառումը հանգիստ էին առնում, եկան Վրաց զեապանները և յայտնեցին Վրաստանի կրած ներութիւնները՝ Պարսից արշաւանքներից: Նոցա աշխարհն էր, ինչպէս մերը, երկպատակուած էր և քայքայուած՝ իրան ուրացեալ որդոց ձեռամբը: Վախթանգը նեղն էր ընկել և Պարսից Միհրան զօրավարը, Վրաստանի ուրացելոց ձեռնտուութեամբը գրաւել էր Կուր գետի բոլոր հովիտը: Հայերն, իրանց երգման համեմատ, պէտք է այնտեղի քրիստոնէութեանն ևս ախոյեան էին հանդիսացել. Սահակ Բագրատունի մարզպանը և Վահան Մամիկոնեան սպարապետը սակաւաթիւ զօրօք գնում են դէպի հիւսիս. Վրաց թագաւորն՝ որ արդէն իւր աշխարհիցը փախած՝ գտնվում էր Գուգարացոց լեռներումը, նրանց առաջն է զուրս գալիս և պէտք է թշնամեաց առաջն առնէին. Հայերի զօրութիւնը համեմատելով Պարսից զօրաց հետ շատ քիչ էր. Վախթանգը Հայերին խարելով խոստանում էր՝ թէ շուտով Հոնաց ազգն օգնութիւն կը գայ: Հոնքը շերեւցան և Միհրանը, պարսկական զօրութեամբ, արդէն Կուր գետն անց է կենում դէպի Հայաստան. Հայերն ակներև տեսնում են Վախթանգի խարեբայութիւնը, անձաբացած պէտք է, իթէ կարելի էր, Պարսից առաջն

առնելին: Ըստ սովորութեան զօրքը երեք է բաժանվում, Բարսեղ Վահեփուճոյ, Վախթանդի և Վահանի հրամանատարութեամբը. հէնց որ պատերազմը սկսվում է, Հայերից մէկ քանիսը թշնամեաց կողմն են անցկենում, Վախթանգն էլ իւր Վրացիներովը պատերազմի դաշտից փախչում է, Հայերի յոյսը միայն լինում են Սահակ Բագրատունին և Մամիկոնեան եղբարքն, բայց տարաբողբաբար խտանուրդի միջին Սահակ Բագրատունի մարդպանը և Վասակ Մամիկոնեանը վեր են ընկնում. և Վահանը արդէն Հայաստանի գարոց վիճակի վերայ մտածելով՝ պէտք է մէկ քանի քաջ Հայերով դէպի Տայոց ամրութիւնները ապաստանվէր 482 թուին: Միհրանը առանց ժամանակ կորցնելու նորա ետեւիցն ընկաւ, մէկ քանի փոքր ճակատներ են լինում, բայց Վահանը անյողթելի առիւծ է հանդիսանում՝ իւր քաջ Հայերովը. Պարսից զօրավարը սախաբալ հաշտութիւն է առաջարկում, բայց Վահանը այն երեք պայմաններն է պահանջում նրանից, որոց մասին այդքան աղմուկներ և արխնահեղութիւններ է լինում: Այս միջոցին Միհրանը յետ է կոչվում Տիգրան և նորա տեղը գալիս է Զարմիրհ հազարավախտը, և ապա ներշապուհ Միհրանը՝ մարդպանի պաշտօնով. սոցա բոլոր ջանքն այն է լինում, որ Վահանին բռնեն, բայց իզուր: Հայերը մոռացել էին Վահանին և կարծես հակամիտ էին նորա բռնուելուն, բայց Վահանը իւր զրութիւնը լաւ է ճանաչում և զգուշանում է:

Վահանը անդադար ամրանում էր կամ Հայոց աշխարհի ամրոցներումը, կամ Ծոփաց աշխարհի: Պարսիկները նորա ետեւիցն են պնդում, Վահանը չէ երևում մինչև այն ժամանակն, երբ որ թշնամիքը միտք չունեն պատերազմելու: Յարմար միջոցին ընկնում է նրանց ահագին զօրութեան վերայ, աղմուկ է ձգում նրանց մէջը, դիւրութեամբ խորտակում է նրանց զօրութիւնը: Այսպէս էին Նրիգայի և ուրիշ ճակատները, որտեղ Պարսիկները Շապուհի առաջնորդութեամբ՝ մէկ քանի հազար լինելով, Վահանը մէկ քանի քաջ ընկերներով և զիւղացիներով՝ նրանց կըր ՚ի գլուխ ջարդում է: Կարծես թէ Հայաստանը մոռացել էր Վահանին, որ միայն իւր անվահեր քաջութեամբը նորա իրաւանցը պաշտպան էր հանդիսանում, բայց Աստուածային անօրէնութիւնը ուրիշ կերպ էր: Պերոզը 483 թուին Հեփիթաղաց դէմ պատերազմելով սպանվում է. Պարսկաստանը աղմուկի մէջ է ընկնում. արքայից արքայ ընտրուելու համար: Շապուհ Միհրանեանը պէտք է որ Հայաստանը Վահանին էր թողել և գնար Պարսկաստան: Այսուհետև Վահանը իրան ընկերակիցներովը դիւրութեամբ գրաւում է մեր աշխարհի միջոցը և մեծ յաղթանակաւ մտնում է մեր մարդպանական Դուին քաղաքը: Այս ժամանակը Պերոզի եղբայր Վաղարշը, շատ աղմուկներից յիտոյ, զօրանում է իւր կուսակցութեամբ Պարսկաստանի մէջ և Արեւայ թագաւոր է ընտրվում: Զարմիրհ հազարավախտը և Շապուհ Միհրանեանը

նոր արքային պատմում են Վահանի գեր ՚ի վերոյ սրտոտութիւնը և նորա քաջութիւնը: Արքայից արքայի դրութիւնը գժուար էր և հէնց Պարսկաստանումն ունէր ոտիներ. ինչպէս էր՝ Պերոզը որդի Չարեհն: Վեսպանական պաշտօնիւ և բաւականի զօրութեամբ՝ Վաղարշը Նիւխոր իշխանին ուղարկում է Հայաստանի կողմերը, Վահանը մէկ քանի պատանդ առնելուց յետոյ, իւր քաջերովը դնում է Նիւխորի առաջ Հեր և Չարեանցի Նուարսակ գիւղը՝ (Վահանի անվեհերութիւնը): Վահանի և նորա հեռ միաբանեալ նախարարաց և ազատաց առաջարկութիւնն այս էր. Առաջին՝ հաւասար կատարեալ ազատութիւնը, և Հայոց աշխարհումը կրօնապաշտութեան նշան աւանդելն չըլնի. Նրկորդ՝ եթէ խորութիւն կամ նախապատուութիւն պատահի նախարարաց մէջ, այն պէտք է լինի ըստ Հայոց կանոնաց և օրինաց, չար, քսու և հաւատուրաց մարդիկները չպէտք է պատիւ ստանան Արեաց թագաւորիցը. Նրկորդ՝ մինչև երկու գանդատուրաց խօսքերն էլ Արեաց թագաւորը չաի, երկու կողմիցն էլ, չպէտք է որ վճիռ տայ: Արեաց թագաւորը ուրախութեամբ ընդունում է այս պայմանները և կնքով ու երգմամբ հաստատում է. այնուհետև Անդեկան մէկը մարդկան է կարգվում և Հայաստանը անդորր խաղաղութիւն է վայելում: Վահանը իւր սպարապետական պաշտօնի մէջ աւելի հաստատվում է, այն ինչ ուրացեալները պէտք է ասօթապարա երեսով իրանց ամրոյններն էին քաշուել:

այսպիսով երկրորդ անգամ յաղթութեան պակը Հայաստանի եկեղեցւոյ հարազատ որդոյ ձեռքն անցաւ, մինչև որ նոյն իսկ Անդեկանի խորհուրդով Արեաց թագաւորը հեռուեալ 485 թուին (Հայոց զօրքն ՚ի Պարսկաստան՝ Վաղէտի պաշտպանութեան մասին) իւր հրովարտակովը Վահանին մարդկան է կարգում բոլոր Հայաստանի վերայ: Անպատմելի էր Հայկազանց սրաի ուրախութիւնը, կատարուեցան մաղթողական և գոհարանական աղօթքներ Յովհան Մանդակունի Ասթուղիկոսի ձեռամբ՝ Վաղարշապատու մայր եկեղեցումը:

Օրհնեալ Տէր Աստուած Իսրայէլի, ասաց Տիրունի կաթողիկոնն իւր քարոզումը, որ եա ինձ ասանել զօրդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով և շքեղութեամբ պայծառացեալ ՚ի Քրիստոսէ: Փախեաւ Ադոնիա, որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել, օգնականացն զբեցեալ զամօթ՝ սլացեալք ընդ սեղանովն թագչին: Այլ ձեռն առք զթալով, է աստ ՚ի քարեղէն սարս զրեալ անթողութիւնք օրինացն: Քրիստոս է ասա՝ որ ասէ. Աչ եկի կռել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւնս:

Հինգերորդ դարու վերջերի և վեցերորդի սկիզբների քաղաքական և կրօնական նոր հանգամանքները. Պարսից հալածանաց մեղմութիւնները. Յունաց քաղաքական ներգործութիւնները և նոցա կրօնական ատելութեան սկիզբը, Բարգէն կաթողիկոսը և Վաղարշապատու ժողովը:

Հինգերորդ դարի վերջերից և վեցերորդի սկիզբ-

ներից յետ Հայաստանի հանգամանքները փոխվում են. արդէն մէկ դար էր, որ Հայաստանը իրան քրիստոնէութեամբն Պարսից հալածանաց նիւթ էր դարձել: Տիգլանի դուռը տեսնելով Հայոց անընկճելի կրօնական հոգին, էլի այնպէս մեծ մեծ հալածանքներ չէր վերկացնում Հայոց եկեղեցւոյ վերայ, և թէպէտ ժամանակ առ ժամանակ Տիգլանի թագաւորները ունկն են մատուցանում մոգերի խօսքերին, այսուամենայնիւ Պարսից տէրութիւնը այն զօրութիւնը չունէր, որով նա կարողացել էր վերանորոգել Վարդանանց և Վահանանց ժամանակուայ պատերազմները, և որ աւելին է ժառանգութեան կոխներով բոլոր Արեաց աշխարհը երկպառակվել էր և իրանք իրանց ձեռքովն էին պատրաստում իրանց ահագին տէրութեան կործանումը: Այդ միւսնոյն ժամանակները միւս կողմից Բիւզանդացւոյ կայսերութիւնը ազատվում էր ազգաց արշաւանքներից և մէկ քանի կայսերների ձեռնառութեամբն իրան ուշքը դարձնում էր դէպի արևելք. այսպէս էին՝ Անաստաս կայսրը՝ հինգերորդ դարի վերջերը և վեցերորդի սկիզբները, Յուստինիանոսը վեցերորդի առաջին կիսումը, Սօրիկը՝ վեցերորդի վերջերը, Հերակլէսը՝ եօթներորդի առաջին կիսումը: Այսպիսի կայսերների ձեռքով Յունաց անկեալ կայսերութեան նշանակութիւնը միանգամայն բարձրանում է: Ահա սրանիցն է, որ հինգերորդ դարի վերջերից յետ, Պարսից հալածանքները

մեղմանում են: Այսուամենայնիւ Հայաստանը ինչպէս խորշում էր Պարսիկներիցը, նոյնպէս խորշում էր և Յոյներից և նոյա քաղաքականութիւնը երբէք չէ կարողանում հաստատ արմատ բռնել Հայոց հողի վերայ: Հայաստանի հողն էր, որ առաջին անգամը բեղմնաւորեց քրիստոնէական ուսումը. Հայաստանի թագաւորն էր, որ առաջին քրիստոնէայ թագաւոր հանդիսացաւ: Այդ էր որ մէկ քանի ժամանակներից յետոյ արձագանք առեց Հայոց սրտերի միջին և իրանց առաքելաջան Լուսաւորչայ ձեռամբը կարճ միջոցում Հայերը թողին հեթանոսութիւնը առ յաւիտեան, և նորա հետ կապուած բազմադարեան յիշատակը և ուղղութիւնը: Քրիստոնէութիւնը թագաւորում է և հեթանոսութիւնը իրան կարգերովն ոչնչանում է: Ժողովուրդն արձարձվում է Աստուածաշունչ գրքովը և սորա արձածողների բարոյական ներգործութիւնը սակաւ առ սակաւ սկսում է բարձրանալ և տիրապետող դառնալ մեր աշխարհումը: Այդ բարերար սկզբունքներից դուրս է գալի կաթողիկոսութիւնը և նորա բարոյական իշխանութիւնը. կաթողիկոսի իշխանութիւնը օրէցօր աւելանում էր և նորա ձայնը ամենայն անդ և ամենայն մարդի սրտի մէջ լսվում է. իսկ թագաւորինը ընդհակառակն է լինում: Հայաստանը ունենում է այնուհետև լաւ վարդապետներ, հայրապետներ և եկեղեցական սրբազան կարգեր. իսկ քաղաքագէտ իշխաններիցն և թագաւորներիցն, ինչպէս և քաղաքական կարգադրութիւններիցը՝ զուրկ

էր մնում: Հայաստանը արծարծվում էր կրօնական հոգով. իսկ քաղաքական կեանքը բոլորովին պակասում էր նրանցից:

Վերջապէս թագաւորը բանտարկեալ՝ Խուժաստան է նստում. իսկ կաթողիկոսութիւնը մնում է հաստատ և եկեղեցին զարդարվում է բազմաթիւ ուսումնական վարդապետներով և գեղեցիկ կարդադրութիւններով. որոնք հիմնուած են այն աւանդութեանց և կարգերի վերայ, որոնք մնացած են առաքելոյ և Առաստուրջոյ ժամանակներից: Վերջապէս Հայաստանի որդիքն՝ իրանց եկեղեցւոյ անկախութեան և կրօնի ազատութեան համար, Վարդանանց և Վահանանց ժամանակները ցոյց առին թէ Հայերը պատրաստ էին նահատակուելու կաթողիկոսին իրանց առաջնորդ ունենալով:

Հինգերորդ գարն վերջերից և վեցերորդի սկզբներից յետոյ կայսերաց ներգործութիւնը թուել է արևելքումը. մէկ խօսքով նորա կամենում էին Հայոց աշխարհի մէջ այնպէս վարուել ինչպէս իրանց կայսերութեան մէջ: Հայերը թէպէտ և մէկ քրիստոնեայ ազգի օգնութեան հարկաւորութիւն ունէին, այնու ամենայնիւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հոգին խորշում էր գրացի ազգերի եկեղեցիներից, որոնք, ըստ մեծի մասին, ծառայում էին նոցա քաղաքականութեան, այն ինչ Հայոց եկեղեցին բոլորովին մնում էր ազատ ամեն մարմնաւոր իշխանութեան ազդեցութիւնից: Այն ինչ Հայաստանը քրիստոնէական

հաւատին ջատագով էր հանդիսացել արևելքում և իրան արեան հեղմամբը պահպանում էր Աւետարանը, Յոյները հաւաքուած էին Քաղկեդոնումն և աղիքէսի աղանդը հերքելու:

Հայերը մինչև այդ ժամանակները ամեն ժողովքի մէջ էլ գտնուել էին. ինչպէս Նիկիայումը՝ Վոստանդին կայսեր ժամանակը, Վոստանդնուպոլսումը՝ Թէոդոս մեծ կայսեր ժամանակը, Նիեստոսումը՝ Թէոդոս Բ ժամանակը. բայց Քաղկեդոնումը չը գտնվեցան մի քանի քաղաքական հանդամանքների պատճառով, նա մանաւանդ, որ հարկաւորութիւն էլ ստիպողական չկար այս մասին, ըստ որում Հայերը և աւանդապահ հայրապետը պատերազմի դաշտումն էին և զինուորստին աւետարանի հոգովը վառում և այլն:

Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներից յետոյ՝ երբ մեր աշխարհը բաւականին անգորրացաւ, Հայերը խնացան Քաղկեդոնի միջի պատահած եղելութիւններն և կարդացին Ձենոն կայսեր Հեկտենոն անուամբ հրովարտակն՝ որով կայսրը կամենում է ևւախքական մտքերը խաղաղացնել և իւր տէրութեան մէջ եղեալ քրիստոնէից հրամայում էր միմեանց հետ սիրով վարուել և որովհետև վերոյիշեալ Հեկտենոնը մութն էր գրած և ոչ միանդամայն ևւախքական էր և ոչ ուղղափառութիւն, Հայերն էլ Բարկէն կաթողիկոսի ժամանակը, որ նասեց Յովհան Մանդակունուց յետոյ, Աղուանից և Վրաց կաթողիկոսների հետ միասին հերքեցին ևւախքէսի մտքութիւնը, և որովհետև կայսեր հրովարտակից երևում էր՝ թէ Քաղկեդոնի ժողովը հակամիտ է եղել ևւախքէսին և նորա ուամանը, այս պատճառաւ էլ Քաղկեդոնի ժողովը ուղղափառ չը համարեցին 491 թ Վաղարշապատ քաղաքումն:

ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը:

Հինգերորդ դարի վերջերիցը մինչև եօթներորդի սկիզբները:

Վաղարշ թագաւորը կարծես պարսկական տէրութեան դրութիւնը լաւ էր ճանաչում և իրան կառավարութեան միջին կամենում էր ամենայն բան անդորրութեամբ անցկացնել: Բայց այս ուղղութիւնը նենգաւոր իշխաններին և առաւել մոլեռանդ մոզերին՝ հաճելի չէր երևում, ուստի Վաղարշը զրկվում է իրան աթուղից և կուրանալով բանտի մէջն է ձգվում: Վաղարշից յետոյ թագաւորում է Կաւաառը, որ արինարբու և աշխարհակործան Պերոզէ որդին էր, ՚ի հարկ է Կաւաառը պէտք է մոզերի խօսքերին հաւատ էր ընծայել և քրիստոնէից դէմ հաւածանք յարուցանէր:

193 թուին Հայաստանը, Վահանի մարդպանութեան վերջին ժամանակները, կրկին անգամ տեսնում է մոզերի ամբօխը Հայաստանի մէջ, որոնք շատ

տեղեր կրակատուն են շինում, ազգին մոխրապաշտութիւնը ընդունել տալու համար: Վահանը, որ այնքան ժամանակ նահատակութիւններ էր արել մեր եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար՝ վառուեցաւ, բորբոքուեցաւ, մոզերին սրի ճարակ տուեց, իսկ կրակատուններն այրեց: Կաւաառը զայլապաճ անձամբ կամենում է Հայերին պատժելը բայց գործը ուրիշ շրջան է առնում: Անաստաս կայսրը, որոյ ժամանակները կայսերութիւնը սկսել էր հոգի առնուլը կամենում է Միջագետումը հաստատ օտք դնել: Պարսիկները Հայերի հետ կամայ ակամայ հաշտութիւն են խօսում, և ամենայն զօրութեամբ Միջագետաց վերայ են յարձակում, ջարդում են Ռուփինոս զօրավարին և Ամիդ քաղաքն առնում: Պարսիկները յետ են դառնում և Միջագետը կրկին անգամ Յունաց ձեռքն է անցկենում: Այսպիսով գրեթէ բոլոր վեցերորդ դարը կաւաաի, Խոսրովանուշի, Նրուանի և Որմզդի՝ Պարսից թագաւորների, և Անաստաս, Յուստինիանոս, Յուստինոս, Տիրեղիոս՝ Յունական կայսերների ժամանակն՝ անբաղար պատերազմներ էին լինում երկու մեծամեծ տէրութիւնների մէջ: Հայաստանը և նորա շրջակայքը գրեթէ բոլոր պատերազմների ասպարէզ էին դարձել, և պատերազմների ելքը մեծ կախումն ունէր Հայոց նախարարներից և նոցա զօրութիւնից: Այդ ժամանակներն էր, որ այնքան երևելի դանուեցան Հայոց նախարարներից շատերը, ինչպէս են՝ Ներսէս պատրիկը, Արաաւանը, Ներսէս՝

Յունաց կողմից: Պարսից թագաւորները 'ի հարկ է ա-
կամայ կամօք պէտք է քաղցրութեամբ էին վարուել
Հայոց հետ և Վահանից յետոյ, որ մեռնում է 510
թուին, նորա տեղը կառավարում է նորա Վարդ եղ-
բայրը և ապա մէկ քանի ժամանակներից յետոյ
Մէլէ Գնունի քաջ Հայ իշխանը, որնոր Հոնայ աս-
պատակաց առաջն էլ կարեց, և այն պատճառաւ մեծ
համարումն ունէր Խոսրովն առաջին:

Հայաստանի վերայ միայն այն ժամանակներն
են հալածանքներ յառնում և պարսիկ մարզպաններ
գալի, երբ որ վեցերորդ գարի կիսումը, Յուսախնա-
նոս կայսեր ժամանակները, երկու մեծ տէրութեանց
միջին երկար ժամանակ խաղաղութեան պայմաններ
հաստատուեցան, որով իւրաքանչիւր տէրութիւն պէտք
է իւր հին սահմաններով բաւականանար: Այս ժա-
մանակները գալիս են՝ Գենշապուհ, Վահրամ, Վա-
րագրատ և Սուրէն պարսիկ մարզպանները, որոնցից
առաջինը և վերջինը աւելի հալածանքներ են յա-
րուցանում և մեծամեծներին ներդութեան մէջ են
ձգում: Սուրէնը սպանում է Մանուէլ Մամիկոնեանին՝
Վարդի թոռանը. նորա եղբայր Վարդանը Յուստի-
նոս կայսեր խոստման վերայ վստահացած՝ ապստամ-
բութեան գլուխ է բարձրացնում և նախարարաց հետ
միասին ընկնում է Սուրէնի վերայ, սպանում է նրան
և նորա զօրութիւնը ջնջում, մոգերին կոտորում է և
կայսերը յայտնում է, հարկը նրան ուղարկելով՝ որ
ինքն էլ ձեռնտու և օգնական լինի մեր աշխարհին,

ընդգէմ պարսկական զօրութեան, բայց կայսրն, որոյ
զբաղմունքը միայն զբոսանքներն էին և շուայլ կեն-
ցադավարութիւնը, և որն որ այնքան անկոյթ եղաւ,
որ հիւսիսային Խասիան ձեռքիցը կորչելից յետ էլ
դարձեալ անգործ է մնում, անկոյթ է լինում և ա-
արևելքում: Պարսիկները մեծ զօրութեամբ մտնում
են Հայաստան, Վարդանը՝ անօգնական մնացած կայսեր
կողմից, առաջին անգամը Հայոց նախարարաց ձե-
ռքնտուութեամբ յաղթող է հանդիսանում և Պար-
սիկներին հալածում է Վասպուրականից, բայց Պար-
սիկները կրկին գալով և հայ նախարարաց մէջ երկ-
պառակութիւն ծագելով՝ Վարդանն էլ չէ կարողա-
նում Վահրամ զօրավարի առաջն առնել: Վարդանը
փախչում է Կոստանդնուպօլիս, կայսրը նրան օգնու-
թիւն է տալիս, բայց շատ ուշ: Հայաստանը բոլորովին
Պարսից ձեռքն է ընկնում 578 թուին:

Հայաստանի ապագայ վիճակը պէտք է որ վստ-
թարանար, բայց հանգամանքները փոխվում են: Սօ-
րիկ կայսրն՝ որ Յուստինոսից յետոյ երրորդ կայսրն
էր, սիրով էր Տիգլանի դրան հետ և նորա թագաւոր
Խոսրով Բ. հետ, որ Արմզդիցը յետոյ թագաւորեց.
հակառակ կուսակցութիւնից Խոսրովը զրկվում է ա-
թուիցը, բայց Սօրիկ կայսեր օգնականութեամբ և
հայ իշխանների զօրքով՝ ինչպէս էին ներսէսը, Սու-
շեղ Մամիկոնեանը, Ամբատ Բագրատունին և ուրիշ-
ները, կրկին անգամ հաստատվում է աթոռի վերայ:
Խոսրով Բ. այնուհետև առանձին ինամք է ունենում

Մեր ազգի վերայ և իրան օգնող իշխաններին մեծ աստիճանի է հասցնում, Սմբատ Բագրատունուն մարզպան է կարգում 592 թուին: 600 թ. նորա տեղը նստում է Կաւիթ Սահառունին մինչև 623 թիւը, նորա ժամանակները Հայաստանի մեծ մասն անդորրութեան և անդորժունէութեան մէջ էր, այն ինչ Տարօն դաւառի Մամիկոնեանց տան կալուածատեղերումը շատ արիւնհեղութիւններ են կատարվում: Մօրիկ կայսրը, որ բարերար գանուեցաւ Խոսրով Բ. սպանուեցաւ Փոկասիցը. Խոսրովը, կամեցաւ վրէժխնդիր լինել նորա մահուանը, 140 հազար զօրքով մտաւ Յունաց կայսրութեան պտտկանեալ հողը, Մուշէղ Մամիկոնէից նախարարը նրան օգնութիւն չէ գնում, Խոսրովը բարկացած Միհրան զօրավարին 30,000 զօրքով ուղարկում է Մուշէղի վերայ. Պարսիկները Տարօն են մտնում և նոյն զօրքով յարձակում են Մեխարի և Աստեղան վերայ. Գայլ Վահանը, որ Մուշէղի ազգականներիցը մէկն էր, զանազան հնարքներով և խարդախութեամբ սպանում է Միհրանին և կոտորում է նորա զօրքերը: Այնուհետև պարսիկները երկար ժամանակ մարտնչում են Մամիկոնէից տան հետ, բայց Մամիկոնեանք յաղթող են հանդիսանում միշտ: Գայլ Վահանի և նորա որդի Սմբատի թոռան Վահանի որ ասվում էր իրան կնոջ տոհմի անուամբ Վամսարական, նահապետութեան ժամանակները Պարսիկները չեն կարողանում ընկճել Մամիկոնեանց մինչև Արարացուց գալուստը:

ԿԻՐՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲԱՅԻՈՑ ԱՐՇԱԽԱՆԱՑ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ
ԿԱՄ
631—693 ԹԻԻԸ:

Սասանական թագաւորների և Յունաց կայսրների մեծամեծ պատերազմներից մէկն համարվում է այն, որ պատահեցաւ Խոսրով Բ և Հերակլէս կայսեր հետ, որ թագաւորեց 610—621 թիւը: Իսկզբան յաղթութիւնը լինում է բոլորովին Սասանականի կողմն մինչև 622 թիւը և Եղիպտոսը, Սուրբ երկիրը, Ասորոց երկիրը, Փոքր Ասիան՝ ընկնում են Խոսրովի ձեռքը, որ և Սուրբ Խաչը գերում է Երուսաղէմիցը, բայց 622 թուից սխեալ Յունական զօրութիւնը Միջերկրական ծովիցը և ապա Սև ծովիցն յարձակուելով՝ Պարսիկները հալածվում են մինչև բուն Պարսկաստան. Խոսրովը սպանվում է հարազատ Կաւաս Բ որդուցը, որ թագաւոր է նստում նորա տեղը, Սուրբ Խաչը գերութիւնիցն ազատվում է և հին սահմաններն երկու տէրութեանց հաստատվում են և Հայաստանը Պարսից ձեռքն է ընկնում, Վարազտիրոց Բագրատունին մարզպան է կարգվում մինչև 631 թիւը: Այնուհետև բանը փոխվում է, Տիգրանի պալատը մեծ շփոթութեանց մէջ է ընկնում (այր զա-

լամբ ելանէին տիրել Արեւոյ աշխարհին): Ասորպատականի մարզպան Ռոստամը այս շփոթութեանց ժամանակը կամենում է ինքնազուլի թագաւորել Մարաց աշխարհի կողմերը և Հայաստանը իրան ձեռքը գրաւել: Վարազտիրոցը Հերակլէսին է ապաւինում և Հայաստանը կրկին անգամ Յունաց ձեռքն է ընկնում, վերոյիշեալ Գաւիթ Սահառունին՝ առաջին Վերապաղատ է կարգվում 632 թուից սկսեալ: Բայց Արաբացիք արդէն վառուած իսլամով՝ դուրս են գալի Արաբիոյ թերակղզուցը, գրաւում են Պաղեստինէն, Ասորիքը և Տիգրոնի գրան աղմուկներէից օգուտ քաղելով՝ Պարսից ընդարձակ տէրութիւնն էլ են նուաճում: Օմարի ժամանակները 640 թուին Արդերասման մէկ զօրավարի առաջնորդութեամբ մտնում են Հայաստան, այդ միջոցին Հերակլէսը մոհուան անկողնումն էր և Հայոց նախարարներն էլ անփոյթ: Մամիկոնեան Տիրանը, որ Գայլ Վահանի թոռան որդին էր, հրաւիրում է նախարարներին հասարակաց թշնամու առաջն առնել: Բայց նոքա անփոյթ են մնում: Տիրանը՝ իրան փոքր զօրքով կամենում է Հայաստանի հարաւումը նրանց առաջը կտրել բայց մեռնում է Գրգուռ լեռան մօտ: Արդերասմանը արձակ համարձակ տւերում է Հայաստանը, մինչև անգամ մարզպանական Դվին քաղաքն էլ առնում է և 35 հազար հողի գերում է: Բայց այս արշաւանքը մէկ փայլակի նման բան էր, և մեր աշխարհը դարձեալ մնաց Յունաց ձեռքին: Կոստանդ կայսրը 642

թուին Վարազտիրոցին Հայոց վերայ Վերապաղատ է կարգում և ապա նորա որդի Սմբատին:

Հայերը տեսնելով Արաբացուց զօրանալը և Յունաց անփոյթութիւնը՝ մեր աշխարհի ապահով պահպանութեան մասին, միւսնոյն ժամանակը տեսնելով Յունաց կրօնամոլութիւնը, Օման ամիրապետի իշխանութեան ժամանակը մտնում են Արաբացուց իշխանութեան ներքոյ: Այս խմանալով Կոստանդ կայսրը բարկութեամբ մտնում է Հայաստան 649 թուին և բոլոր աշխարհը գրաւելով՝ պահապան զօրք է կանգնեցնում: այն ինչ Օմանն էլ իրան կողմից զօրք է ուղարկում և Յոյներին արտաքսում և Հայերից շատերին պատանդ է առնում և ծանր հարկ է գնում նոցա վերայ: Հայերը նեղացած կայսերն են դիմում, Համադասպ Մամիկոնեանը կիրաւապատ է կարգվում: Ամիրապետը բոլոր պատանդներին կոտորել է տալիս և արդէն պատրաստութիւններ էր տեսնում Հայաստան մտնելու, միայն ինքն սպանվում է. և Մուսվեան, Օմէյյեան հարստութեան հիմնողն, ամիրապետ է կարգվում: Վահանեանութեան մայրաքաղաքը լինում է Վամանկոսը և Արաբացուց զօրութիւնը աւելի մօտենում է Հայաստանին, Հայերը հպատակում են Մուսվեկին և Համադասպ Մամիկոնեիցը յետոյ Հայոց վերայ կարգվում է նորա եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանը 659 թուին: Սորանից յետոյ Հայաստանը ստնակոխ է լինում առհասարակ կամ Արաբներէից կամ Յոյներէից. լաւ էր Հայերի համար մնալ Յունաց ձեռ-

քին, քան թէ Արարացւոյ, ըստ որում նոքա քրիստոնեայ են. բայց Յոյները իրանց վարմունքով փոխանակ զրաւելլու Հայերին, աւելի հեռացնում էին նրանց իրանցից, որովհետեւ նոքա ունէին դէպի մեզ կրօնական ատելութիւն և միշտ կամենում էին քաղաքական ծռայութեան հետ և՛ կրօնականը և՛ եկեղեցին միացնելու, և հին ծէսերն ու արարողութիւնները հինն ՚ի վեր տապալել: Հայերին իրանց եկեղեցւոյ բաժանելը դժուարին էր, (*) ուստի շատ փորձերից, նախատինքներից և նահատակներից յետոյ Հայերը ըստ համարեցին Մահմետականի իշխանութեան տակ նուաճելը և 693 թ., Աբդալ մէլէք ամիրապետի ժամանակները, միանգամայն ոստիկանաց կառավարութեան տակն են մտնում:

ՈՍՏԻԿԱՆԱՑ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Եօթներորդ զարու վերջերից մինչև իններորդ զարու կէտը:

693 թուին, երբ որ վերջին անգամը Յոյները թողին Հայաստանը, Աբդալ մէլէք ամիրապետը ուղարկում է Հայաստան Աբդուլայ կառավարչին ոստիկան, որ մարզպանական Դվին քաղաքը իրան բնակութեան տեղ է շինում:

(*) Միտ բերել՝ Մօրիկ, Հերակլէս և Կոստանդ կայսրների արարմունքը և Աբրահամ, Եզր և Ներսէս շինող կաթողիկոսաց ժամանակները:

Այնուհետև Արարացւոյ զխաւոր նպատակն այն է լինում որ Հայաստանի նախարարական կառավարութիւնը ոչնչացնեն և երկիրը միանգամայն կառավարեն իրանք, և այս պատճառաւ ջանք ՚ի գործ են դնում նախարարներին կոտորելու կամ հաւատն ուրացնելու: Եւ արդարև նոցա տիրապետութեան ժամանակները Հայաստանը իրան նախարարներից շատերին կորցնում է: Աբդուլլան, երբ որ գալիս է Հայաստան, զանազան հնարքներով մեծամեծներիցը շատերին իրան մօտ է կանչում և Մահակ կաթողիկոսին էլ նոցա հետ միասին շղթայակապ ուղարկում է Կամասկոս: Այնուհետև մեր աշխարհը կարծես անտէր քնալով թալանվում է: Ամբաստ Բագրատունին, որ գերեալների թուխցն էր, մէկ հնարքով փախչում է և զարով Հայաստան տեսնում է հայկազանց նեղութիւնը, իմացում է տալիս Յուստիանոս կայսերը, որ Վեոն Իսաւրացու առաջնորդութեամբ, բաւականին զօրք է ուղարկում, Արարացւոյ զօրութիւնը Աբդուլայի առաջնորդութեամբ, Վարդանակերտի մօտ, սաստիկ ջարդվում է և մէկ քանի մարդով հազիւ փախչում է: Ամբաստը լինում է Հայոց աշխարհի վերայ կիւրապաղատ և մեր աշխարհը մէկ քանի տարի խաղաղութիւն է վայելում, բայց այս խաղաղութիւնը շատ կարճատև է լինում: Վեոնը կայսերանում է և պատկերամարտութիւնը չարաչար սկսում է վրդովել կայսերութիւնը, Հայոց նորա հետ ունեցած կապը քայքայվում է և այն ժամանակը Արաբները յաջող միջոց գտնելով

Մոհմաա զօրավարին են ուղարկում Հայաստան: Ներսէս Կամնարականը և Սմբատ կիւրապօղատը միացեալ զօրքով նրան փախցնում են, միայն երբ որ Հայերի մէջ երկպառակոթիւն է ընկնում, Մոհմաար կրկին անգամ մտնում է Հայաստան և սպառնում է ամենայն բան սրի ճարակ տալ: Մահակ կաթուղիկոսը, որ միշտ Հայաստանի անդորրութեան վերայ էր մտածում, մէկ հնարքով ազատվում է բանախցը և գալիս է Մոհմատի առաջը՝ նորա բարկութիւնը շեղուցանելու համար, բայց Սառան չհասած մեռնում է մէկ աղաչանաց թուղթ գրելով Մոհմատի վերայ: Մոհմատն այն թուղթը կարդալով՝ խաղաղութիւն է խօսում Հայոց հետ և Հայերը խաղաղութեամբ Արաբացւոց իշխանութեան ներքոյ են մտնում, այսու ամենայնիւ այս խաղաղութիւնն էլ կարճատե է լինում:

Երբ որ Արդուլան ամիրապետ է դառնում, կամենում է Հայերիցը Վարդանակերտի վրէժն առնուլ, ուղարկում է Կաշմ զօրապետին, ոստիկանի պաշտօնիւ, սաստիկ հրամայելով՝ Հայոց նախարարներին ոչնչացնելու: Ոստիկանը երբ որ Հայաստան է հասնում, համբաւ է հանում թէ ամիրապետը կամենում է նախարարներին բարձր աստիճանի հասցնել՝ իրանց հաւատարմութեամբ ծառայելու համար: Հայ նախարարները պէտք է գնացել էին Գամասկոս և գնալուց առաջ պէտք է երգուել էին Նախիջևանի եկեղեցումն, ուր խարդախ Արաբացւոց հրամանովն այրվում են: Հայերը այսպիսով մեծ նեղութեան մէջ էին մինչև 716 թիւր:

Օմար ամիրապետն էլ ուղարկելով Վլիթ ոստիկանին՝ մեր աշխարհը բաւականին խաղաղացնում է: Այս ժամանակներն էր, որ Յովհան իմաստասեր կաթուղիկոսն իրան արտաքին վարքովն ոստիկանին և ամիրապետին սիրելի լինելով՝ նրանցից շատ պատիւ է ընդունում և մեր ազգին՝ իրան կաթուղիկոսութեան ժամանակը շատ խաղաղ է պահում: Այնուհետև, մինչև եօթներորդ դարի կէսն, առհասարակ, Հայաստանն անբոյր էր, երբ որ Արաբացւոց զօրութիւնը արևելքումը և արևմուտքումը մեծ մեծ գործքերով էր զբաղուած: 727 թուին գալիս է Վլիթի տեղը Մահմեան, որն որ չորս տարից յետոյ Գաւթի կաթուղիկոսի միջնորդութեամբը յետ է կոչվում ամիրապետիցը: Գալիս է Աբգլագեղը և յետոյ Մրուանը 742 թուին:

Արդէն Արաբացւոց մէջ կրօնական կուսակցութիւնները շատացել էին և Օմէյյեան տան մէջ արհաւիր էին սպառնում: Մրուանը, որ Օմէյյեան տան կողմիցն էր, խաղաղութեամբ է վարվում Հայոց հետ և մեծ յոյս ուներ նոցա վերայ. Բագրատունեաց տանիցն Աշոտին մինչև անգամ իշխանաց իշխան է անուանում: Գամասկոսի դրան խռովութիւնը սասուկանում էր, Վլիթ ամիրապետը սպանվում է և Մրուանը Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնելով Աշոտին, ինքն Հայոց և ուրիշ ազգաց օգնականութեամբ Օմէյյեան հարստութեան վերջին ամիրապետն է դառնում: Աշոտի պատիւն առաւելանում է և

արածնութիւնները շատանում: Բայց այս անդորրութիւնը Հայոց աշխարհումը շատ կարճատե էր: 750 թուին Արաբական աշխարհի խռովութիւնները կրկին անգամ սաստկանում են. Մրուանը սպանվում է և Աբբասեան տունն է բարձրանում խալիֆայի աթոռի վերայ Բաղդադում: Այնուհետև Ալմանասը ամիրապետն Աշոտի փոխանակ ուղարկում է Նզիտ ոստիկանին, որ Հայերին շատ նեղացնում է: Հայոց նախարարները և աւելի Մամիկոնեան Գաւիթ և Գրիգոր իշխանները կամենում են ոտի կանգնել, բայց խոհեմ Աշոտ Բագրատունին քաջ ճանաչելով Հայոց տկար զօրութիւնը և անոխարանական հոգին, ընդդէմ է լինում այս բանին, այս պատճառաւ կուրացնում են նրան (Աշոտին): Առհասարակ Աբբասեան տան բարձրանալուցը յետոյ Հայաստանը մեծ նեղութեան մէջ է ընկնում: գաղխ են Սուլէյման, Բէքիր և Հասան ոստիկաններն. որոնք չարաչար նեղութիւններ են հասցնում Հայոց ազգին, և նրանցից առաւել Հասանը: 778 թուին Սուլեղ Մամիկոնեանը սկսում է գլուխ բարձրացնել անիրաւ ոստիկանների դէմ և նոցա ասպատակների առաջը կտրել, միւս նախարարները սորանով սիրտ առած հաւաքում են 5,000 զինուոր և Սուլեղի հետ միանալով՝ բոլորովին ասպատակում են Ագարացոց իշխանութիւնից. բայց թըշ նամեաց զօրութիւնը աւելի շատ էր, որովհետև հասնում էր մինչև 30,000 հոգու. Սուլեղը սպանվում է և մնացածները ցրվում են ամուր տեղեր: Հայաս-

տանը այնուհետև տակնուվրայ է լինում և ոչ ոք չէ համարձակվում Արաբացոց արշաւանաց առաջն առնել, միայն Աշոտ մնակերը և նորա եղբայր Շապուհը Հայաստանի արևմտահայտիսային կողմերն, իսկ Սահակ, Համազասպ և Մեհրուժան Արծրունի իշխանները Հայաստանի արևելքումը մեր աշխարհը տեղ տեղ ապահով էին պահում, այս խառնակութիւնը լինում է մինչև Հարուն—Ալ—Ռաշիդի ժամանակներն, որ Նզիտ ոստիկանին Հայաստան ուղարկելով, զանազան խարդախութեամբ ընկճում է իշխաններին և Սահակ և Համազասպ Արծրունի իշխանները նահատակվում են հաւատի համար: Հարուն—Ալ—Ռաշիդի և Ալմամուրի ժամանակներն, երբոր Բաղդադի դուռն իրան ամենամեծ զօրեղութեան ժամանակներումն էր, Հայաստանը խաղաղ էր՝ Կուզնայ և Հոլ ոստիկանաց ժամանակը: Հայերն ոչինչ ասպատակութեան խորհուրդ չեն մտածում, բայց իններորդ դարի միջերում հանդամանքները փոխուեցան:

Պարսիկներն արդէն սկսել էին իրանց ասպատակութիւնը միտ բերել և Հայերին ևս գրողել: Հայոց նախարարութեանց միջին ամենից զօրեղն էր Բագրատունեացը. Սեւպտ անուամբ մէկ երևելի Պարսիկ ամուսնանում է Բագրատունեաց տանից մէկ ազնկայ վերայ և Սմբատ Բագրատունի սպարապետին և Սահակ Միւնեաց իշխանին իրան կողմն է գրաւում և նոցա հետ միասին ոտի է կանգնում Արաբացոց դէմ: Հոլ ոստիկանը յորդորում է նոցա իրանց խորհուրդից

յետ կանգնել, և Վաւիթ կաթողիկոսին էլ մէջ է ձգում, բայց ՚ի գնւր, նոքա համաձայն չեն լինում: Հոյը 2,000 զօրքով յանկարծ նոցա վերայ է ընկնում: Սահակ իշխանը սպանվում է և Աւաղէն փախում է, իսկ Սմբատը Վաւիթ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ հաշտվում է: Մինչ այս մինչ այն 835 թուին Մուտասին ամիրապետը Հոյնն յետ է կոչում և Բագրատ Բագրատունին նշանակում, ամիրապետի դրութիւնը դժուար էր, նորա ընդարձակ տէրութեան մէջ ամենայն տեղ խռովութեան հողի էր երևում: 839 թուին Բաբան պարսիկը կամենալով պարսկական թագաւորութիւնը վերանորոգել, Բագրատ Պատրկին իրան կողմն է դրաւում, բայց Սմբատ Բագրատունի սպարապետը Հայոց զօրքերը ամիրապետի օգտին գործ գնելով՝ յաղթութիւնը անց է կենում արաբական Աբլին զօրավարի կողմն, որ գնալով Բաղդադ իրաց եղելութիւնները նկարագրում է և խալիֆայի առաջը: Բագրատ Պատրկի խորգախութիւնները դուրս են գալի. գալիս է Ապուսէթ օստիկանը և խարդախութեամբ բռնում է Բագրատ Պատրկին, այն ինչ Սասունեցիք աղատում են Բագրատին և Ապուսէթին սպանում: Ամիրապետը բարկանալով ուղարկում է Բուղային, որ պէտք է Ապուսէթի մահուան վրէժը Հայերից հանէր, և որ աւելի իրան նպատակին հասնում է իրան խարդախ հրաւերներովն և միշտ ամենայն բան ծածուկ է բռնում: այնինչ Հայերը հաւատ ընծայելով նորա պատիր բաներին, միշտ նորա առա-

ջնն են գնում և շղթայկապ լինում: Բուղան յանդուգն զօրութեամբ մտնում է Տարօն և ամենայն բան սրի ձարակ է տալի և Բագրատ Պատրկի—Աշոտ և Վաւիթ որգկերանցը բռնում է. Հայոց նախարարների մէջ չկար այն միաբանութիւնը, որոնք կարողացել էին արաբական զօրավարի առաջը կրտրել: Ասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը, որ իրան քաջութեամբն այն աշխարհը բաւականին ապահով էր պահում: տեսնելով Հայոց անհամաձայնութիւնը, Բուղայի առաջն է գնում և շղթայկապ է լինում: Սմբատ Բագրատունին սպարապետն ոչինչ չէ կարողանում անել, այսպիսով Հայաստանը շատ կոտորածներ և ասպատակներ կրելուց յետոյ, Բուղան հրաւիրում է Սմբատ սպարապետին իրան մօտ և նրան կապած իշխանների հետ տանում է Բաղդադ: Ամիրապետը բոլորին էլ բանտն է ձգում և հրամայում է հաւատն ուրանալ. շատերը նահատակվում են, շատերն առ երեսու ուրանում են և Սմբատ սպարապետն էլ խոստովանելով Քրիստոսի հաւատը՝ մեռնում է բանտի մէջ 856 թուին, և այս պատճառաւ սպանում է Խոստովանող:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երրորդ.

Բաղրատունեաց թագաւորութեան կանգման և անկման նկարագիրը:

Արշակունեաց փառաւոր հարստութեան անկմանը, կարելի է ասել, երկու զօրաւոր պատճառներ եղան՝ բացի այն, որ մեր ժողովուրդը մոռանալով միանգամայն իւր թագաւորի աշխարհային զօրութիւնը ոչինչ հոգս չէր քաշում այս մասին: Նախ՝ որ երկու յափշտակող գազան էին շրջապատել մեզ՝ Սասանականը արևելքից, իսկ Բիւզանդիայինը արևմուտքից: Երկրորդն էլ այն էր, որ նախարարական կառավարութիւնը և իշխանութիւնը վերկենալով՝ Վաղարշակայ ժամանակները հսկայաքայլ յառաջ էր խաղում: Ի վերջոյ այնքան զօրացաւ, որ իւր հարստ գատ թագաւորին անգամ գլուխ չէր ճանաչում, ինչպէս 10 և 11-դ դարերումը Քաղզիւսում:

Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնը և կառավարչական մասը մեծ ներգործութիւն ունէին

Հայաստանի վիճակի վերայ: Մօտ 400 տարի էր, որ Հայաստանը զբօսած էր իւր թագիցը, բայց յանկարծ 9-դ դարի կիսերումը տեսնում ենք, որ բարձրանում է Բագրատունեաց տան ձեռամբն: Արթուր ի՞նչ էր պատճառը. պէտք է ասենք, որ վերոյիշեալ երկու հարուածները Հայաստանի համար այն ժամանակը վերացել էին: Արևելեան Սասանական զաւանը, որ արդէն իւր ժանտը բաւականին վեր էր ածել խեղճ քրիստոնեայ Հայոց վերայ, պատմութեան ասպարէզիցն անհետացել էր. նորա տեղը դուրս էր եկել Մահմետական Արաբը, որ նմանապէս իւր կարգին իրան դառն բաժակը վեր ածաւ Հայաստանի վերայ. բայց ի վերջոյ 9-դ դարումը կորցրեց իւր ահագին զօրութիւնը, կտոր կտոր եղաւ Բաղդադի խալիֆայութիւնը, որ տարածվում էր Ատլանտեան ովկիանոսիցը մինչև Չինական պարիսպները: Խալիֆան կամ ամիրապետը խաղալիք էր դարձել նահանգական իշխանների կամ օստիկանների ձեռքին: Արևմուտքիցն էլ Բիւզանդիան իւր կրօնական ագրէցութիւնը դարեւոր ժամանակ գործ դնելուց յետոյ, արդէն 8 և 9-դ դարերումն այնքան ներքին անկարգութեանց մէջն էր ընկել և արտաքին թշնամիներից այնքան նեղացած, մինչև զի ինքն իրան հազել հազ կարողանում է պահպանել և շունչ քաշել: Հայաստանի թագի վերանորոգութեան մէկ միւս բարեպատեհ միջոցն էլ այն էր, որ 9-դ դարի կիսերումը Բիւզանդիոյ նսեմացած կայսերութեան ամթոռի վրայ Հայկազն Արշակունի բարձրացած էր.

Հայաստանի որդիքը, որոց մէջ պատերազմական հոգին վառվում էր, տեսնելով իրանց հայրենի զինուորութեան թշուառ դրութիւնը, իրանց համար ընդարձակ ասպարէզ էին որոնում, զբվում էին կայսեր զինուորականութեան կարգը և նրանով իրանց համար մեծ անուն և փառք էին ժառանգում, և երբեմն մինչև անգամ Բիւզանդիայի խռովութիւնիցն օգուտ քաղելով, կայսերական թագն իրանց զլիւն էին դրնում, այսպէս էին Մօրիկ և Նեոն Արծրունի կայսրըները, այսպէս էր և Արշակունի տան մէկ զաղթականը, որ գնալով Ադրիանուպօլիս, չքաւորութեամբ ապրում էր այն տեղ Զ-դ դարումը: Այն աղքատ Արշակունի գերդաստանը իւր ծոցից հանում է մէկ կորիւն, որ առաջ կայսեր դրանն էր ծառայութիւն անում և մեծ անուն ժառանգում: և ապա աղմուկներիցն օգուտ քաղելով՝ բարձրանում է կայսերական տթոռի վերայ Վասիլ Մակեդոնացի անուամբ: Ահա այս հանգամանքների մէջ Հայաստանը Զ-դ դարումը կարողացաւ իւր կորցրած թագն իւր ձեռն բերել:

Նախարարներն, որոնք նոյնպէս Հայաստանի անկման միւս պատճառն էին, Արաբացոց ժամանակը շատ նուազ էին, թուով պակասացած, չկային այնպիսի յանդուգն և հզօր նախարարութիւններ, որոնք կարողացել էին առ ժամանակ ընդդիմանալ Բագրատունեաց հարստութեան թագը կրելուն: Զ և 10-դ դարերումը Բագրատունեաց հարստութիւնը կարողանում է զանազան հանգամանքների ձեռնառութեամբն

և առաւել վերոյիշեալների Հայաստանի միապետական իշխանութիւնը ձեռք առնել, բայց շուտով վտանկները շատանում են և Հայաստանի թագաւորութեան գոյութիւնը կասկածանայ ներքոյ է ընկնում: Արդէն խակ առաջին Բագրատունի թագաւորների ժամանակն Աարպատականի ոստիկանը տեսնելով Հայաստանի վերանորոգումն, նախանձում է և մեծ թշնամի է հանդիսանում մեր աշխարհի համար, մէկ քանի նախարարներ, ըստ մեծի մասին, նորա ձեռնառութեամբը թողում են իրանց հարազատ թագաւորին և հայկական անմիա յանդնութեամբ թաղ են կրում զանազան տեղերը, ինչպէս էին Արծրունիք Վասպուրականումը, նոյնպէս և մէկ քանիսները Սիւնիքումը, Ղօսումը, Այրւանդումը, Ղարսումը և այլն: Այսուամենայնիւ հարազատ թագաւորը դեռ ևս մնում էր, թէպէտ և նեղ սահմանների մէջ փակուած, վերին այցելութեանը ակն ունենալով, բայց Աստուած ուրիշ կերպ էր տնօրինել: Նոր Խրայէլը և նորա եկեղեցին կրկին անգամ պէտք է իրանց հաւատի մէջ փորձուել էին:

Տասներորդ դարի վերջերումը և տասն և մէկերորդի սկզբներումը հանգամանքները փոխվում են և այս ամենասարափելի կերպիւ: Արևելքից գուրս են գալի Սելջուկեան թուրքերը, արևմուտքից Բիւզանդիան, որ միքանի դար մոռացած էր իր կրօնական ատելութիւնը, կրկին անգամ զօրանում է և Բիւզանդիայի կայսրները նեղ հանգամանքներից ազատ-

վում են, որովհետև Բուլղարները և Ռուսները քրիստոնէութիւն են ընդունում և նոցա չարաչար յարձակումները կայսերութեան վերայ դադարում, բացի սրանից կայսրներիցը կորչում է այն յիշատակը, թէ իրանք Արշակունի են: Սելջուկեան թուրքերը կատաղաբար յարձակում են Անի քաղաքի վերայ և ամիրապետի մարմնաւոր իշխանութիւնը նրանց ձեռքն է ընկնում, և Հայաստանը, խալիֆայութեան նահանգը, նոցա աւար է լինում: Յոյների և մահմետական Սելջուկների մէջ տեղը շրջափակուած Բագրատունի թագաւորը պէտք էր Անին թողնէր և Կիլիսորայի ամրոցի պատերի վերայ մեռնէր:

ԱՇՈՏ Ա. 856—889 ԹԻԻԸ.

Աշոտ իշխանաց իշխան. գերեալ նախարարաց զարձը. Աշոտի եղբայր Աբաս սպարապետ. Ջահաբ պարսիկ. Աշոտ թագաւոր. Վանանդացուց խոռովութիւնը. Գուղարաց ապստամբութիւնը. Աշոտ Կոստանդնուպոլսում. առաջին Բագրատունեաց թագաւորի մահը:

Հայաստանը ոստիկանաց ժամանակը շատ նեղութիւն կրելուց յետոյ իրաւամբ ճանաչում է հարազատ թագաւոր ունենալու օգուտը: Հայերն ամենայն կերպով աշխատում են իրանց երկարժամանակեայ կործանեալ թագաւորութիւնը վերականգնելու. և յիրաւի Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտը, երբոր, անողորմ Բուլղայից յետոյ, սկսաւ ազգին խնամք

տանել, տեսնում ենք, որ ամենի աչքը դարձել էր շէպի նա: Աշոտի երեսուն երեք ամեայ թագաւորութեան ժամանակը այս ինչ բաները պէտք է նկատել: Նախ՝ Հայաստանը անվտանգ էր Բիւզանդական կայսերութեան կողմից, ուր 867 թուին տեսնում ենք Մակեդոնական հարստութիւնը, որ նոր բարձրացած էր կայսերական աթոռի վերայ և հայկական յիշատակը կենդանի ունէր: Նրկորոյ՝ ամիրապետի կողմանէ նմանապէս ոչինչ երկիւղ չեկայ, ըստ որում նորա արևելեան ընդարձակ երկրները սկսել էին քայքայել և առանձին իշխանութիւններ ծագել:

Այսպիսով, երբոր Աշոտը՝ իւր հօր աղէտալի մահից յետոյ, սկսաւ խնամք տանել ազգին, Մահմատ Չափր ամիրապետն Ալի—Արմէն անունով մէկ ոստիկան ուղարկելով 859 թուին նորա ձեռքով Աշոտին իշխանաց իշխան կարգեց: Այնուհետև Աշոտն աւելի ևս սկսում է խնամք տանել ազգին և երկիրը կարգի գնել: Ինչ ժամանակ գերի գնացած նախարարներից շատերը դարձան Հայաստան, իրանց ուրացութեան վերայ զղջալով՝ կրկին քրիստոնէութիւնը ընդունեցին, նրանց օգնութիւն անելով Աշոտը շատ սիրելի եղաւ նոցա: Իրան Աբաս եղբօրը սպարապետ է կարգում և իրան երկու աղջկերանցից մէկին աալիս է Սիւնեաց Վասակ—Գափուլ իշխանին, իսկ միւսը Գրիգոր—Ներենիկ Արծրունի Վասպուրականի իշխանին: Այս իշխանները զօրեղ գործիք էին Աշոտի իշխանութեան բարձրանալուն: Հայաստ

տանը այսպիսով սկսել էր կենդանալ, երբոր մեր երկիրը ներս մտաւ Ջահաբ անունով մէկ պարսիկ, ոչնոր արդէն չէր ճանաչում ամիրապետի գլխաւոր իրաւասութիւնը, և որնոր այն ապստամբ իշխաններին մէկն էր, որնորք Գ-դ գարի կիսումը կամենում էին իրանց համար անկախ թագաւորութիւն կազմել, Բաղդատի ամիրապետի թուրութիւնիցն օգուտ քաղելով: Այդ Ջահաբն եւ առում, որ 80,000 հոգով Երասխ գետն անցկենալով մտնում է Հայաստան, բայց Հայոց նախարարաց միաբանական հողին և Աբաս սպարապետի քաջութիւնը թշնամու առաջը կարեցին: Այնուհետև Աշոտը սկսում է քաղցրութեամբ և խոհեմութեամբ, ինչպէս սկսել էր, այնպէս առաջ տանել իրան կառավարութիւնը. որ եկեղեցին, ազգը և նախարարները միաբան հոգւով աշխատեցին նրան իրանց վերայ թագաւոր կարգելու: Յիսէ ոստիկանը Հայոց խնդիրքը յայտնում է Բաղդատի ամիրապետին, որ արդէն ճանաչելով թէ Աշոտին և թէ իրան գլուխութիւնը՝ ուղարկում է նրան թագաւորական ծիրանի և թագ 885 թուին: Նիրահաւան կամ Երազգաւոր քաղաքումը Գրիգոր կաթողիկոսը մեծ եկեղեցական հանդէս կատարելով՝ Աշոտին թագաւոր օծեց: Վասիլ Արշակունի Մակեդոնական կայսրը, իրան ուրախութիւնը ցոյց տալու համար, ուղարկում է բնծաներ և թագաւորական թագ: Հայաստանի հիւսիսային մասումը շատ երկիրներ էլ կային, որոնք Հայոց թագաւորին էին պատկանում, Աշոտը նրանց իրան ձեռքի

տակն է նուաճում, և Հայաստանը աւելի ազահով պահպանելու համար Եգերացոյ հետ դաշն է կապում: Հայաստանի ազահով ժամանակներինցն օգուտ քաղելով Աշոտը կամենում է բոլոր Հայաստանումը իւր գլխաւոր իրաւասութիւնը կամ թագաւորութիւնը ճանաչացնել, միայն քիչ թէ շատ ապստամբութիւն տեսնում ենք Վանանդումը և Գուգարքում, առաջինի առաջը կորում է Աբաս սպարապետը, իսկ երկրորդինը թագաւորի անդրանիկ որդի Սմբատը: Այդ յաղթութիւնից յետոյ տեսնում ենք, որ թագաւորն ուշքը դարձնում է դէպի Փոքր Հայաստանի երկիրները, որտեղից այցելութիւն է գնում 888 թուին Աւոն կայսեր: Յետեւեալ տարին մեծ պատուով յետ դառնալով Հայաստան, Նիրակ դաւառի մօտ Քառսպուր ասուած տեղը մեռնում է և մեծ պատուով թաղվում է:

Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակուայ հանգամանքները և յարաբերութիւնը զէպի երկու դրացի մեծամեծ տէրութիւնները յաջորդութեան մասին, պատերազմները. Աբաս սպարապետ, Ատրպատականի Ապշին ոստիկանը, նորա արչաւանքը. Հայոց թագաւորի յաջորդութիւնները, Ապշինի կրկին արչաւանքները. Գողս գիւղի ճակատը. Արծրունի Աշոտի ապստամբութիւնը և նորա գործոց անյաջողութիւնը, Սմբատի ջանքը Հայաստանի հարաւն իրան ձեռքը բերելու և նախարարաց անմիաբանութիւր. Վրաց Ատրներսէհ իշխանի թագաւոր պըսակուիլը, Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանի արչաւանքը, Եգերացոց Կոստանդին թագաւորի թշնամանական գործքերը, նախարարաց խռովութիւնը Վրաց թագաւորի հետ միասին. Գաղիկ Արծրունի թագաւոր, Յուսուփի արչաւանքը և Սմբատի չարաչար վախճանը:

Սմբատայ կառավարութեան ժամանակվայ հանգամանքները միւլնոյն էին զէպի երկու դրացի մեծամեծ տէրութիւնները, ինչպէս և Աշոտի, միայն թէ սորա ժամանակները Հայաստանի հարկն ուղարկվում էր Բաղդադ, Ատրպատականի ոստիկանի ձեռամբը, որ անդուլ հսկում էր մեր թագաւորի զիտաւորութիւններին և գործքերին և միշտ աշխատում էր մեր վերականգնած թագաւորութեան զօրութիւնը թուլացնել և երկպառակել. Հայոց անբարհաւաճ նախարարներից շատերը նորա չարախնդիր զիտաւորութիւններին գործիք էին դառնում, նորա

կառավարութեան ժամանակը բաւականին վրդովեցան յաջորդութեան մասին:

Այսպիսով՝ ինչ ժամանակ, Աշոտի մահից յետոյ, բոլորն էլ իրանց ուշքը դարձրին Սմբատայ վերայ, այն ժամանակը նորա հօրեղբայր Աբասն էլ կամենում էր ինքն թագաւորել և այս պատճառաւ բոլոր Հայաստանը մեծ աղմուկի և շփոթութեան մէջ ընկաւ, և իշխանները երկպառակվելով կատաղութեամբ միմեանց դէմ պատերազմում են, բայց Սմբատայ կողմն աւելի զօրեղ էր. Վրաց Ատրներսէհ իշխանը, Հայոց Գէորգ կաթողիկոսը և նախարարներից շատերը նորա կողմն էին և նրան էին կամենում թագաւորացնել: Աբասը ընկճվում է և ականց կամօք հրաժարվում է իրան զիտաւորութիւնից. իսկ Սմբատը 892 թուին Նիրակաւանի մէջ մեծ հանդիսով Հայոց թագաւոր է պսակվում:

Այնուհետև Սմբատն իրան հօր նման սկսում է բարեկամական դեպանութիւններ անել Աւոն կայսեր հետ: Ատրպատականի Ապշին ոստիկանը, որոյ ձեռամբ Հայաստանի հարկը հանում էր ամիրապետի ձեռքը, տեսնելով Սմբատայ այսպիսի գործքերը, մտնում է Հայաստան: Հայոց թագաւորն ու է իմանում իրան անխոհեմ արարմունքը և աշխատում է ոստիկանի բարկութիւնը ցածացնել, զանազան պատճառներ բերելով, իբր թէ այն դեպանութիւնները լինում են յօգուտ վաճառականութեան. ինչպէս և լինի բանը խողաղութեամբ է վերջանում, բայց ոստիկանը,

և կարծես թէ հէնց Բաղդադի գուռն էլ անգամ, կասկածանաց տակ է ընկնում, նորա հաւատարմութեան մասին, և արդարև դորանից յետոյ, երբոր Սմբատը ապստամբ Գուռն քաղաքը նուաձում է և ընդարձակում է իրան իշխանութիւնը Եգերսացոց աշխարհից սկսեալ մինչև Ստրպատականի կողմերը, տեսնում ենք Ապշինն ոստիկանի ձեռի տակին մէկ մեծ մահաձեռական զօրութիւն, որով նա կամենում էր Հայոց թագաւորի զօրութեան առաջը կտրել, եթէ մէկ յաջող դէպք կը լինի:

Ազատ Գուռն քաղաքը դժգոհ էր իրան աղատութիւնը կորցնելու համար և 894 թուականի երկրաշարժութիւնը մեծ վնաս էր պատճառել Հայոց աշխարհումը. Ապշինն ոստիկանը զօրութեամբ մտնում է Հայաստան, բայց Գուռս գիւղը ճակատը ցոյց տուեց, թէ Հայոց թագաւորի զօրութիւնը շուտով չէ կարող ողնչացնել, որովհետև չարաչար ջարդուելոց յետոյ դարձաւ իրան ոստիկանութեան աշխարհը: Այնուհետև տեսնում ենք, որ Ապշինը իրան մինչև այն ժամանակվան ուղղութիւնը փոխում է և կամենում է այլ ճանապարհով Հայաստանը տակնուվրայ անել, այն է — աւելի Հայոց նախարարների մէջ ապստամբութեան չար հոգին զարթնացնել դէպի իրանց թագաւորը և նորանով զօրութիւնը երկպառակել, և այս հեշտ կարող էր լինել մէկ այնպիսի երկրում, որնոր աւելի սովորած էր ստրուկ լինել օտարներին, քան թէ հպատակ քաղաքացի իրան թագաւորին:

Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը Ապշինի ձեռնտուութեամբ զլուխ է բարձրացնում Վասպուրականում, նորա աներ Գագիկը խարդախութեամբ բռնում է նրան և նորա եղբայր Գագիկին և Գուրգենին բանան է դնում, այն նպատակաւ, որ նոցա երկիրը և իշխանութիւնը իրան ձեռքի տակն առնու: Սմբատն այս եղելութեանց վերայ սասն աչքով է մտիկ տալիս և որովհետև Գագիկի զխուստըութիւնը չէր խմանում, կամք տուեց մինչև անգամ Վասպուրականի իշխանութեան մէջ մտալու, բայց շուտով իմացուեցան նորա խարդախութիւնները: Այս ժամանակները Միջագետի ոստիկանը, աէր լինելով Ապշինաց և Հայոց Միջագետին, սկսում է մեծ զօրութեամբ մտնել դէպի Տուրուբերան աշխարհը և հասնում է մինչև Տարժն, ամենայն տեղ մեծ նեղութիւն և վնասներ հասցնելով Հայոց ժողովրդին: Սմբատ թագաւորը յոյսը դնելով Հայոց նախարարաց վերայ և աւելի Գագիկայ վերայ, դնում է նորա առաջը, բայց այնտեղ Գագիկին իրան չար նպատակները սկսում է խմացնել Միջագետի ոստիկանին (Ահմադին): Սմբատ թագաւորն այդ մասնութեամբը յաղթվում է, իսկ Գագիկին, այն եղեռնագործութիւնը կտտարելոց յետոյ, դառնում է Վասպուրական, յոյսը միանգամայն դրած օտար ազգի իշխանաց վերայ: Անկախ իրան հարազատ թագաւորիցը սկսում է բռնել և յանդուգն զօրութեամբ իշխել բոլոր Վասպուրականի վերայ: Շատ տեղեր էլ նախարարները վեր էին կացել միմեանց վերայ և մէկ

մէկու երկիր ոանատակ էին տալի: Քաղաւորը տեսնելով իրան Հայոց անմիաբանութիւնը, Վրաց Ատրներսէհ իշխանին թագաւոր պսակեց իրան երկրի վերայ. Ատրներսէհին, որ իրան ստորագրեալ նախարարների միջին ամենից հաւատարիմն էր և որի վերայ մեծ համարումն ունէր: Սմբատայ այդպիսի գործը առաւել զայրացրեց Հայոց նախարարաց շատերին և նոյն իսկ Ապշին ոստիկանը մէկ քանի անգամ սկսաւ Հայաստանը ոտքի տակ ձգել: Այս պատճառաւ էլ նորա մահից յետոյ Հայոց թագաւորը խնդրեց ամիրապետիցն, որ Հայաստանի հարկն ուղղակի Բագրատ ուղարկի:

Ապշինի եղբայր Յուսուփը, որ ժառանգել էր Ատրպատականի ոստիկանութիւնը նորա (Ապշինի) տեղը, շատ անգամ ամիրապետին գրելուց յետոյ՝ որ Հայաստանը կրկին անգամ իրան վերահայեցողութեան տակ ձգէ, սկսեց իրան կարգին արշաւել Հայաստան, միայն տեսնելով Սմբատայ պատրաստութիւնները և ընդդիմութիւնները՝ նորա կամքին թողեց: Բայց Սմբատը հարկ ժողովելն իրան ձեռքն առնելով և սաստիկ հարկ ժողովելով շատերին զրգռում է իրան դէմ: Եզերացիք մէկ կողմիցն սկսում Սմբատայ երկրների վերայ ընկնել, իսկ Հայոց նախարարներից շատերը միաբանվում են Ատրներսէհի հետ և կամենում են թագաւորին սպանել. թէպէտ նա իրան աչալըջութեամբն ամեն որոգայթներիցն ազատվում է, այսուամենայնիւ մեծ արիւնհեղութիւններ են լինում և աշխարհն երկպսոտակութեան մէջ է

ընկնում: Աշոտ Արծրունին և նորա եղբայրն, որոնք՝ Գագիկ բռնաւորի չարաչար վախճանից յետոյ, Վասպուրականի կառավարութիւնը իրանց ձեռքն էին առելը յաջող միջոց գտան՝ իրանց հին թշնամութիւնը ցոյց տալու դէպի թագաւորը, նախիջլան քաղաքը պատճառ բերելով, որ թագաւորը մէկ հրովարտակաւ տուել էր Սիւնեաց նախարարութեանը: Աշոտի եղբայր Գագիկ Արծրունին գնալով Յուսուփ ոստիկանի մօտ նրանից ասնում է թագաւորական թագ և այգպիսով աւելի է վրդովում Հայոց աշխարհը. որովհետև նեղութեան մէջ ընկնելով հարազատ թագաւորիցը Գագիկը դիմում է ոստիկանի օգնութեանը, որնոր խկոյն մտնում է Հայոց աշխարհն և կամենում է թագաւորին ձեռք բերել. լինում են շատ արիւնտահեղ պատերազմներ և թագաւորն իրաններից մատնուած՝ Վապոյտ բերդի մէջ ամրանում է, որտեղ և 913 թուին անձնատուր է լինում, իսկ հետեւեալ տարումն Երնջակ քաղաքի հանդէպը չարաչար տանջանքներով սպանվում է Յուսուփիցը:

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ 915—928 ԹԻԻԸ:

Աշոտի քաջութիւնները, թագաւորութիւնը, նախարարաց անկարգութիւնները, Յուսուփի յարձակումները, Հայաստանի թշուառ գրութիւնը. Աշոտ Կոստանդնուպոլսում. սպարապետ Աշոտի թագաւորութիւնը և այս պատճառաւ եղեալ անկարգութիւնները. Գուգարաց վասակ և Աշոտ եղբայր իշխանները, Ուտէացոց Մովսէս իշխանը, Աբաս, թագաւորի եղբայր միացեալ Գուրգէն Ափխազաց իշխանի հետ, Սահակ իշխան՝ թագաւորի աներ, հանգամանաց փոփոխութիւնները. Աշոտ երկաթ շահն շահ. Յուսուփի դարձը և Բէշիր ոստիկանի ասպատակութիւնները. Աշոտը Սեան կղզում, նորա յաղթութիւնը և մահը:

Աշոտի ժամանակուայ արաքին հանգամանքները միևնոյն էին, ինչ որ Բագրատունի երկու նախորդ թագաւորների ժամանակը. Բիւզանդիոյ կողմից, ինչպէս և Բագրատի դրան կողմից, թշնամութիւն չկայ, թէ և ոչ էլ սրտակից բարեկամութիւն, իսկ ներքին կողմանէ դարձեալ միևնոյն երկպառակութիւնները կային: Սմբատայ ողորմելի մահը կարծես առ ժամանակ Հայերի միմեանց դէմ ունեցած ատելութիւնը մոռացնել է տալիս, ամենայն նախարար և իշխան կարծես մէկ նպատակ են ունենում, այն է Սմբատայ մահուանը վրէժխնդիր լինել: Սորա անդրանիկ որդի Աշոտն, որ իրան չափազանց զօրեղութեան մասին Աշոտ երկաթ է ասվում, բաւականին զօրք է ժողովում իրան ձեռի տակը և նրան-

ցով չարաչար ջարդելով՝ հալածական է առնում ոստիկանական խառնիճազանճներին Հայաստանիցը: Կայծական արարութեամբ թռչում էր Հայաստանի մէկ ծայրից դէպի միւսը. Բագրեւանդիցը տեսնում ենք թռչում է դէպի Յիրակ, այստեղից մինչև անգամ Վրաստան՝ Տիֆլիսին օգնութիւն, յետոյ Աղաստեոյ կողմերը. թշնամիք ամենայն կողմից փախչում են և հայ նախարարները, նոյն և Վրաց թագաւոր ԱտրներսէՏը, միաբան աղաղակում են նրան թագաւորացնել Հայոց վերայ:

Էսպետով 915 թուին Աշոտ երկաթը նստում է իրան հօր գահի վերայ, բայց այս նոր թագաւորը երանի թէ իրան աննանն քաջութեան և զօրեղութեան հետ ունեցել էր և քաղաքապետութիւն. նորա ամենայն քայլումն երևում են անասման քաջութիւն, առանց հեղահամբոյր բնաւորութեան, որով երևելի էր նորա պտղը: Փոխանակ նախարարաց սիրան իրան հետ կապելու, թշնամացրեց շատերին, նոցա երկիրները իրան ձեռքն առնելով: Հայաստան աշխարհը, որ բաւական խողաղացել էր, կրկին վերգովեցաւ, իրան միջից Վասպուրականի Պաղիկը Նախիջևանի մասին պատերազմ բաց արաւ Արևնեաց տան հետ: Հայաստանի երկու թագաւորներն օրինակ ցոյց տուին և միւս նախարարները միմեանց վերայ վերկացան, իւրաքանչեւ իրան իրաւունքն և տեղերը պաշտպանելու: Ժողովուրդը սէտք է հեծէր այս կամ այն նախարարի արշաւանքից, պէտք է հեծէր այս կամ այն իշխանի ձեռի տակը մտնելով:

Յուսուփը տեսնելով Հայաստանի աղմուկները՝ յանդուգն զօրութեամբ մտնում է Հայաստան, և հասնելով ոստիկանական Գուին քաղաքն՝ ամփոփում է այն տեղ իրան զօրութիւնը և սաստիկ սպաւտակներ է ուղարկում ամենայն կողմերի վերայ, և այս շարունակվում է եօթն տարի՝ երկիրն անմշակ մնալով, ժողովուրդը խղճութեան և նեղութեան մէջ, սաստիկ սով է ընկնում, որ սարսափելի հետեանքներ է ունենում*):

Նոր երևոյթ զարմանալի. — Բիւզանդիան խղճում է Հայաստանի վերայ և պատրիարքը ու Առաջնորդին կայսրը, Վասիլ թոռը, ցանկանում են Հայոց կաթողիկոսին և թագաւորին տեսնել և Հայաստանի ցաւերին դարման տանել: Յովհաննէս կաթողիկոսը մերժում է, իսկ թագաւորը գնում է, և մեծ ընդունելութիւն գտնելուց յետոյ բաւտկան զօրութեամբ վերադառնում է Հայաստան: Մինչ այս մինչ այն Յուսուփը նեղութեան մէջ ընկնելով՝ կամենում է Հայաստանի զօրութիւնը իրան մէջ երկպառակել, ինչպէս արդէն ցոյց էր առել Սմբատայ ժամանակները, Վասպուրականի թագաւորութիւնը հիմնելով: Աշոտ երկաթի հօրեղօր որդի Աշոտն այն ժամանակները սպարապետական պաշտօն էր վարում: Յուսուփը նրան Հայոց վերայ թագաւորացնելով՝ ինքն գնում է Ատրպատական: Այնուհետև մեր աշխարհը երկպա-

(*) Տես նկարագրութիւնը Յովհաննէս կաթողիկոսի:

ռակվում է. նախարարներից մէկ քանին Աշոտ երկաթի կողմը բռնելով, միւսները սպարապետի, լինում են շատ արիւնասէղ պատերազմներ երկու համանուն թագաւորաց մէջ, թէպէտ և յաղթողը միշտ հարազատ թաղաւորն է լինում, այսու ամենայնիւ Յուսուփը միշտ կրկին անգամ զրգռում է և օգնութիւն տալի սպարապետին և այսպիսով կրկին անգամ պատերազմները տաքանում են: Պատմաբան Յովհաննէս կաթողիկոսը միշտ նոցա մէջ է ընկնում և հաշտեցնում, այն պայմանաւ՝ որ երկաթը Շիրակաւանումը թագաւորէ, իսկ սպարապետը Գուինի կողմերում:

Աշոտի արարմունքը վատ օրինակ ունեցաւ. Գուգարաց Վասակ և Աշոտ Գնթունի իշխանները մէկ կողմից են կամենում ինքնօրէն վարիլ, Աւտէացոց Մովսէս իշխանը միւս կողմից, անկարգութիւններն այնքան շատանում են, մինչև անգամ երկաթի եղբայր Աբասն, որ իշխանաց իշխան և թագաւորի երկրորդ էր կարգուած երկաթիցը և նրան շատ սիրելի, նա էլ է գլուխ քաշում և չարամիտ նախարարաց կողմը բռնում. նոյն իսկ Աշոտ երկաթի աներ Սահակ մեծ իշխանն էլ: Բայց Աշոտն ամենայն կողմից յաղթող է հանդիսանում, ապստամբներից շատերի աչքերն է հանում, ինչպէս էին՝ Մովսէս և Սահակ: Էսպէսով յաղթութիւնը օրինաւոր թագաւորի կողմն է լինում, և Ատրպատականի անագորոյն գործերը ընդդէմ Հայոց ամիրապետի ականջին են հաս-

նում. ամիրապետն՝ որոյ միահեծան ընդարձակ տէրութիւնը վաղուց էր քայքայվել, ՚ի հարկէ պէտք է փոքր ՚ի շատէ երկիրը կրէր Հայոց թագաւորից, որ միշտ բարեկամութիւն էր տեսնում կայսեր կողմից, այն ինչ մահմետականներից, բացի որոմնացանութիւնը և մեր աշխարհի աւերութիւնը ոչինչ չէր տեսնում. պէտք էր, ասում եմ, ամիրապետը վախենար, որ Հայոց թագաւորը չմոնէ կայսեր իշխանութեան ներքոյ և Հայաստանի հարկը Բիւզանդիա չգնայ:

Ամիրապետը կամենում է Յուսուփին փոխել բայց ստ, փոխանակ իրան պաշտօնը թոյնելու, ապստամբութեան գրոշակ է բարձրացնում և կամենում է ինքնագլուխ թագաւորել Արապատականի և նորա շրջակայ երկիրների վերայ. Հայոց զօրութիւնը որ և իցէ թագաւորի՝ թէ Նիրահաւանի, թէ Վասպուրականի և թէ այլոց միանգամայն հակառակ էր մեծ ոստիկանութեան: Ի վերջոյ բռնվում է Յուսուփը և դերվում է Բաղդադ, այն ինչ նորա տեղը կարգվում է Սբուկ անուամբ մէկը, որ շատ սիրով էր առհասարակ Հայոց հետ, և մեր երկիրն անդորր և կարգի մէջ պահելու համար՝ Աշոտ երկաթին կոչում է շահն շահ (արքայից արքայ), իբրու այն թէ մեծ է քան զմիւս թագաւորները: Առ ժամանակ խողաղանում է մեր Հայաստան աշխարհը ժամա ոստիկանի որոգայթներից, մեծը և փոքր ճանաչում է իւր աստիճանը և պաշտօնը, (բացի Ատէացւոց Յլիկ Ամրամ

իշխանը, որ մէկ քանի խռովութիւններ և այրնակներ է յարուցանում.) բայց այս անդորրութիւնը շուտով էլի վերովվում է: Խարթախ Յուսուփը, չէ իմացվում, ի՞նչ եղանակաւ է գրաւում Բաղդադի գրան հաւատարմութիւնը և կրկին անգամ իրան նախնի ոստիկանական պաշտօնի մէջ ի՞նչպէս է հաստատվում:

Հեզաբարոյ Սբուկի տեղը կրկին անգամ երևում է ժանար, որ արդէն սկսում է իրան թոյնը վերածել մեր աշխարհի վերայ: Սորա ջանքն այնուհետև այն է լինում, որ Յովհաննէս կաթողիկոսին և Աշոտ երկաթ թագաւորին գերէ, իբրու այն թէ նոքա են հոգևոր և մարմնաւոր միացուցիչ կապերը Հայոց աշխարհի և առաւել ահարկու զօրութիւնները մահմետական իշխանութեան դէմ: Բայց ինչպէս կաթողիկոսը, նոյնպէս և թագաւորն, իրանց խոհեմ և արի հսկողութեամբն և ժողովրդեան ջերմեռանդ անձնանուիրմամբն ազատում են Հայաստանը մեծ ոստիկանի լարած որոգայթներիցը: Աշոտ երկաթն աւելի վտանգի մէջ էր և ապաստանարան էր որոնում Աւան կղզւումը: Բէշերն՝ որ Յուսուփի երկրորդականն էր, իրան նիստն ամփոփում է Գուին քաղաքումը և այն տեղից շատ ասպատակներ է արձակում թագաւորական երկիրների վերայ: Գէորգ Մարզպետունի քաջ իշխանը նորա սուաջն ամենայն կողմից կտրում է և չարաչար կոտորածներ է գործում: Բէշերը կամենում է Աւան մտնել, բայց Աշոտն անօրինակ քաջութեամբ 70 հոգւով 10 նաւակայ վերայ չարաչար ջարդում է

Բէշըին և չարաչար փախցնում է Սևանայ լճի կողմերիցը, Գէորգ Մարդպետունին նրան հալածում է մինչև Գուին, իսկ Աշտը յաղթանակաւ մանում է Շիրակ և այն տեղից բոլոր ազգին ինամբ է առնում մինչև 928 թիւը, երբ որ մեռնում է:

Ա.Բ.Ա.Ս 928—951 ԹԻՒՆ.

Առաջին երեք Բագրատունի թագաւորներից յետոյ եկած թագաւորների ուղղութիւնը. Աշոտ թագաւոր. Ղարսի մայր եկեղեցին, Ափխազաց Բեր թագաւորը. Վասպուրականի այդ ժամանակուայ դէպքերը:

Այսուհետև Բագրատունի թագաւորները կարծես թէ մոռանում են միանգամայն, թէ իրանք օրինաւոր թագաւոր են բոլոր Հայաստանի համար. այս պատճառաւ էլ առաջին երեք թագաւորաց նրման չեն աշխատում բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռքը բերելու. ուստի և այնուհետև նախարարաց և Բագրատունի թագաւորաց մէջ այնքան աղմուկներ և խռովութիւններ չենք տեսնում, ինչպէս առաջ: Հանգամանաց այսպէս լինելու պատճառները շատ են, ինչպէս են հարևան ազգերի—Ափխազաց, Նգերացուց, Վրաց, Աղուանից թագաւորութիւնների հաստատութիւնը, որոնք ամենայն ժամանակ աշխատում և խառնվում են Հայաստանի գործոց մէջ, և որոնք կարող էին թե տալ որ և իցէ ապստամբ նախարարներին: Նրկորդը՝ Արշակունեան և Հայկական յիշա-

տակը սակաւ առ սակաւ սկսում է կորչել Բիւզանդական կայսերաց մէջ, նաև յունաբաւանից ատելութիւնը սկսում է սակաւ առ սակաւ կրկին երևիլ:

Այսպիսով, երբոր անորդի Աշոտ Նրկաթից յետոյ յաջորդում է իրան եղբայր Աբասը, աշխատում է Հայաստանը առհասարակ խաղաղ պահպանելու, չըդիպելով որևիցէ նախարարի արտօնութիւնների կամ երկիրների, ոստիկանի հետ բարեկամութիւն է ցոյց տալի և բաւականանում է նորանով, ինչ որ Շիրակաւանի դրանը կը պատկանէր:

Սորա ժամանակուայ երևելի անցքերի միջին կարելի է այս ինչ ասել. երբոր սկսեց Ղարսի շինած մայր եկեղեցին վերջացնել և մտադիր էր հանդիսով օծել տալ, Ափխազաց Բեր թագաւորը սկսեց արշաւել Հայաստանի կողմերն, ու այն եկեղեցին յունական ծէսով օծել տուեց. բայց Աբասը, Գէորգ Մարդպետունի քաջ զօրավարի ձեռնառութեամբը, Կուր գետի ամիրումը նրան յաղթում է և բռնում և Ղարսի եկեղեցին ցոյց տալուց յետոյ աչքերը հանում:

Աբասի թագաւորութեան սկիզբներումն Արմաւունի Վազիրը մեռնում է և նորա տեղը յաջորդում է նորա որդի Գերենիկը: Սա Ապրարիք երևելի զօրավարին իրան պաշտօնիցն արձակում է և մէկ ուրիշ է կարգում՝ Սարգիս անուամբ: Ապրարիքը Հեր և Չարևանդի ոստիկանի ձեռնառութեամբը Գերենիկին գերում է և յետոյ խղճիցը տանջուելով հնարք է զտնում ոստիկանի ձեռքից նրան ազատելու:

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ 952—977 ԹԻԻԸ.

Աշոտի թագաւոր պսակուելը և նորա ողորմածութեան գործքերը, նորա կրտսեր եղբայր Մուշեղը և Ղարսի թագաւորութեան ծագումը, Համտուն Հագարացին. Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը:

Աբասի մահից յետոյ Բագրատունեան զահր և թագը, ինն տարի ժամանակ պարապ մնաց, նոցա երկրները հարեան օտար ժողովուրդներիցն ասպատակվում էին: Աբասը թողել էր երկու որդի, — Աշոտ և Մուշեղ. Աշոտն անկրանիկն էր և աւելն սրտացաւ հայրենի երկրի վերայ, միաբանվում է Մարզպետունի Գեորգի հետ և մէկ զինուորութիւն է կազմում՝ որոյ թիւը հասնում է մինչև 80,000 և որով իրան երկիրը մաքրում է այն ասպատակներէր: Ժողովուրդը և իշխանը տեսնելով այսպիսի սխրագործութիւնները, միաբան կաթողիկոսի հետ, հրաւիրում են Աղուանից Փրիկպոս թագաւորին և Յովհաննէս կաթողիկոսին և նոցա ներկայութեամբն առաջին անգամ Բագրատունեաց տանիցը նրան օծում են Անի քաղաքումը. (միայր բերել ողորմածութեան գործքերը):

Ի հարկ է Աշոտն իրան հօր մահից յետոյ կարող էր խեղոյն թագաւոր օծուիլ, բայց գուցէ թէ առաջուց զխեղի իրան եզբօր խռովայոյզ հողին և այս պատճառաւ ինն տարի, իբրև զօրապետ, կառավարեց իրան հողերը, որ իրան ինքնակամ թագաւորութեամբը պատճառ չըլինի երկպառակութեանց, մինչև

որ ազգը և իշխանները ճանաչեն նորա արժանաւորութիւնը: Այսուամենայնիւ, ինչպէս նա թագաւոր օծուեցաւ, տեսնում ենք, որ նորա եղբայր Մուշեղը բաժանվում է նրանից և Ղարսումը մէկ տէրութիւն է առաջայնում, որակց որդեց որդի յաջորդում են մինչև Սելջուկեանց տիրապետութիւնը Հայաստանի վերայ: Սորա արաքին գործքերը այս ինչ են. արդէն զխտենք՝ որ Բագրատունիքը հարկն ուղարկում էին ամիրապետին Ապագատականի սասիկանի ձեռամբն: Այս Աշոտի ժամանակները Աղձնեաց կողմի Համտուն սասիկանը ապստամբուելով ամիրապետիցը կամենում է հարկն ինքն առնուլ, բայց Աշոտը չէ համաձայնվում Համտունի հետ և այս պատճառաւ պատերազմ է ծագում: յաղթութիւնը լինում է Աշոտի կողմն և Համտունը սպանվում է:

Սիւնոյն ժամանակ Յունաց Չմշկիկ կայսրը գալով Նիրատայ կողմի աշխարհներն, ուր նորա հպակները չարչարվում են մահմետականներից, գետ մահմետականաց չքտեսած, մտնում է Տարօնոյ աշխարհը և այնտեղն Հայերին սկսում է նեղացնել իբրու այն թէ Հայերն ևս ատելով յունադաւան ազգերին ևս պատճառ են լինում նոցա նեղութիւններին և չարչարանքներին: Հայերը սաստիկ վախենում են նորա զինուորութիւնից, բայց Աշոտ թագաւորի և շատ նախարարաց ձեռնտուութեամբը բանը խաղաղութեամբ է վերջանում:

ՍՄԲԱՏ Բ. 977—990 ԹԻԻԸ.

Անի քաղաքի շինութիւնները. Գարս քաղաքի Մուշեղ թագաւորի թշնամութիւնը ընդդէմ Սմբատայ. անագորութիւնը:

Սմբատն՝ Աշոտ ողորմածի անդրանիկ որդի լինելով՝ նորա տեղը յաջորդեց և որովհետև Հայաստանի վտանգներն օրէց օր աւելնում են և ժողովուրդն ամենայն կողմից դէպի Անի է ապաստանում, այս պատճառաւ էլ սկսեց այն քաղաքն ամրացնել, նորա շուրջն ամուր և հասա պատ քաշելով, որ մինչև այսօր էլ ճանապարհորդներին ապշեցնում է, և որովհետև ժողովուրդը շատանալով հարկաւորութիւն ունէր այլթատուններ ունենալու, այս պատճառաւ էլ Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբը շատ եկեղեցիք շինել տուաւ, որոնց միջին երևելի է մայր եկեղեցին: Սմբատայ անունն այսպիսով սկսաւ բարձրանալ և ամենայն օրեիցէ Հայ ժողովրդի սրտումն արձագանք տալ. հարևան փոքր տէրութիւնների և նախարարների ժողովուրդները գունդագունդ վազում էին դէպի Անի:

Գարսայ Մուշեղ թագաւորը Սմբատայ այս փառքի վերայ նախանձվում է և սկսում է նորա երկիրները ասպատակել: Սմբատը բարկացած նորա դէմն է դուրս գալի և սաստիկ հարուած է տալի. բայց Տայոց նահանգի Կիրապաղատը Մուշեղին օգ-

նութիւն է հասնում և Սմբատին յեա են քշում, որ լաւ է համարում խաղաղութիւն խօսել. Առհասարակ նայելով Սմբատն իւր թագաւորութեան ժամանակները յաջող էր և ազգի մէջ մեծ համարումն ունէր և այս պատճառաւ, ստում է ահանատես Ասողիկ պատմաբանը, հպարտանում է և ընդդէմ եկեղեցական օրինաց իրան քրոջ աղջկին է կին առնում (միտը բերել ցնորեալ աղքատի դիտաւորութիւնը և նորա չարաչար վախճանը):

ԳԱԳԻԿ Ա. 990—1020 ԹԻԻԸ.

Բագրատունի թագաւորաց այդ ժամանակուայ նոր սկսած սովորութիւնը, որով աւելի նուազում էր նոցա իշխանութիւնը, Գագկայ եկեղեցական շինութիւնները և իւր եղբոր դիակի հանելը գերեզմանից:

Տասներորդ դարու վերջերումն արդէն Հայաստանը սկսել էր միմեանցից անկախ անթիւ երկիրների բաժանուիլ, որով քանի որ գնում էր, այնքան էլ միապետ թագաւոր ունենալու յոյսը բոլորովին կարւրվում էր Հայաստանում: Բագրատունի թագաւորներն էլ տեսնելով, որ միշտ ամենայն նոր թագաւոր ընտրելու ժամանակը, ժառանգութեան մասին մեծ խռովութիւններ են դուրս գալի, այս պատճառաւ էլ զորք օրինակ, եթէ թագաւորի մահից յետոյ լինում էին եղբարք կամ ազգականներ, մէկը նստում էր Անիում, իսկ միւսներն, որոնք ժառանգութեան մասին խռո-

վութիւններ էին վերկացնում, ստանում էին Բագրատունեաց հողերիցն իրանց համար բաժին, գործրինակ. երբ որ Աշոտ ուղորմածը մեռաւ, նորա երեք որդիներանցից Սմբատն Անիումը թագաւորեց, Բագիկը Վայոց ձորի Խաչենոյ գիւղումն, իսկ Գուրգէնը Տաշրայ կողմերն, այն ինչ նոյն իսկ Աշոտի աղջկայ որդի Աբուսահլը՝ Մաղկոսն գաւառումը:

Սմբատայ մահից յետոյ յաջորդեց Բագիկը, որ ժամանակի պիտոյիցը նայելով՝ իրան ուշքը դարձրեց Անի քաղաքի շինութիւնների վերայ: Լուսաւորչայ անուանեալ փառաւոր եկեղեցին սա շինել տուաւ, նորա Կատրամիդէ տիկինը մայր եկեղեցին շինել տուաւ, որ Սմբատայ ժամանակները թերի էր մնացել. առհասարակ Բագիկը շատ ժամատէր մարդ էր, շատ անգամ ժամի դասումը կանգնելով շարական կ'ասէր կամ գիրք կը կարդար: Սա Անեցւոյ խոփութիւնը դադարեցնելու համար, Սմբատայ գիակը հանել տուաւ գերեզմանից:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՄԲԱՏ 1020—1040 ԹԻԻԸ.

Յովհաննէս Սմբատի և նորա եղբայր Աշոտի զրժտութիւնները ժառանգութեան մասին. հաշտութեան պայմանները. Սմբատայ գերութիւնը և մահուան վտանգից ազատուելը. Սելջուկեան թուրքերը Հայաստան են մտնում. վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը Սեբաստիա է փախչում. Տուղրիլ բէգը առաջանում է մինչև Բագրատունեաց թագաւորութիւնը. Անի քաղաքի վտանգն և Յունաց վասիլ կայսեր նամակաւ խոստանալը. Արտանդին կայսեր քրիստոնէավայել գործքերը. հայ քահանայի յուղայութիւնը. Սմբատայ և Աշոտի մահը:

Գագիկ թագաւորը, մեռնելուց յետոյ, թողեց երկու որդի—Յովհաննէս Սմբատին և Աշոտին: Իրանց հօր կտակին համեմատ Սմբատը պէտք է Անոյ թագն էր ժառանգել, իսկ Աշոտը՝ Կրուց աշխարհները: Բայց Աշոտը, որ աւելի քաջ էր և պատերազմասէր, շուտով սկսում է իւր անբաւականութիւնը ցոյց տալ՝ բուն թագը ժառանգելու ցանկալով՝ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորն էլ նրան բաւական օգնութիւն է տալիս: Յովհաննէս Սմբատը Անի քաղաքի բնակիչներից կազմում է մէկ զունդ, որոյ թիւը հասնում է 60,000-ի: Հայաստանի մայր քաղաքի շրջակայումը լինում է արինահսեղ ձախառ:

Այս տեսնելով՝ նախարարները և Պետրոս զեռադարձ կաթողիկոսը՝ միջնորդ են ընկնում և երկու եղբայրը հաշտեցնում են ըստ իւրեանց հօր կտակի, այսպէս աւելացնելով, թէ Աշոտն ունի իրաւունք,

Յովհաննէս Սմբատից յետոյ, թագաւորելու Անի քաղաքումը: Վրաց Գորգի թագաւորը, որն որ Հայաստանումը հիմայ այնպէս ներգործութիւն ունէր, ինչ որ իրան ժամանակին Ատրպատականի ոստիկանը, վկայ է լինում այդ խաղաղութեանը և Բագրատունի թագը Սմբատայ գլխին հաստատում: Բայց այս անգործութիւնը երկար չէ տևում, ըստ որում շատ նախարարներ Սշոտիցը գրգռուած՝ Վրաց Գորգի թագաւորի մօտ ամբաստանութիւն են անում Սմբատայ վերայ, որ մէկ անգամ Անի քաղաքից դուրս գրանուելով՝ գերվում է Գորգի գորքերիցը և միայն երեք բերդ տալուց յետ կարողանում է ազատուիլ: Սրանից յետոյ էլ խեղճ Սմբատայ գլխին գալիս է այն փորձանքն, որով պէտք է որոգայթի մէջ էր ընկել և միանգամայն սպանվել, բայց Ապիրատ իշխանի ձեռքնառութեամբ ազատվում է:

Այն ինչ Հայաստանը իրան ներքին անկարգութիւններով և երկպառակութիւններովը կորստեան անդունդին էր հասել, և այն ինչ Աշոտը, որ իւր պատերազմական հանձնարովը, փոխանակ Հայաստանի գործութիւնը առաջ տանելու դէպի արտաքին թշնամիքը, իրան եղջօր հետ է պատերազմում: տեսնում ենք Հայաստանի սահմանումը Սելջուկներին, որոնք դուրս գալով այժմեան Փաթարաց աշխարհից և Էմիր ալ Օմարի կամ ուրիշ խօսքով ասել, մահմետական մարմնաւոր իշխանութիւնը իրանց ձեռքն առնելով, կամենում էին բոլոր Հայաստանն էլ իրանց ձեռք գրաւել: Հայաստանի թագաւորներից Վասպուրական

նինը ամենից շուտով պէտք է հարուած էր ստացել: Սելջուկեանք մտնում են նորա աշխարհը: Սենեքերիմ թագաւորի որդի Գաւթիքը և զօրավար Շապուհը չեն կարողանում թշնամեաց առաջը կտրել: Սենեքերիմ թագաւորը տեսնելով վտանգը 1021 թուին իրան երկիրը յանձնում է Վասիլ կայսեր և սորա փոխանակ ստանում է Սեբաստիա քաղաքը և իրան բնակութիւնը փոխում է այն տեղ, բայց սորանով էլ ոչինչ օգնութիւն չեղաւ Հայոց աշխարհին և մէկ քանի ժամանակից յետոյ տեսնում ենք, որ Տուղրիլ բէգի առաջնորդութեամբը թուրքերը հասնում են մինչև Արարատայ աշխարհը, այս տեղ նոցա առաջը դուրս է գալիս Վասակ Պահլավունի իշխանը, որ ուղարկվում է Յովհաննէս Սմբատ թագաւորից. բայց սա էլ ոչինչ չէ կարողանում անել նոցա դէմ: Պէտք է խնամանք, որ ինչ ժամանակ Արաբական տէրութեան քայքայուելովը դուրս են գալի զանազան փոքր տէրութիւններ, ինչպիսի են՝ Հայոցը, Վրացը, Ափխազացը և այլոց, Հայոցը ամենից զօրեղն էր և այն յունադաւան փոքր տէրութիւնները սկիզբները Հայոց հովանաւորութեան ներքոյ էին. բայց մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն ինչ Բագրատունեացը սկսում էր թուլանալ կայսերական ներգործութիւն ենք տեսնում նոցա վերայ: Յովհաննէս Սմբատի օրերումը տեսնում ենք Վրաց կողմանէ մէկ ապստամբութիւն, որին ձեռնամուխ է լինում և մեր Բագրատունի թագաւորը: Վասիլ կայսրը, նոցա ապստամբութիւնը ընկճելուց յետոյ,

մնում է Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմանները. Յովհաննէս Ամբաստը գարհուրում է և մէկ նամակաւ խոստանում է Անի քաղաքն իրան մահաց յետոյ կայսեր Հնորհելէ: Աստախիերացի ականատես պատմաբանը ողջալով ասում է. «Անդ եղև Հայոց կորուսեան զիր և նամակ, քանզև Յովհաննէս պատուէր էր ատեալ Հայրապետին, եթէ զրէ զիր և սուր կտակ թագաւորին, զև յետ իմոյ վախճանի զև քաղաքս և զերկիրս նմա սաց ՚ի ժառանգութիւն և այլն:

Արք որ Վասիլ Բ-ին 1025 թուին յաջորդում է նորա եղբայր Կոստանդինը, ատենում ենք մէկ անակնուշեղև և սրտաշարժ զիպուած, որովհետև երեք տարուց յետոյ, երբոր այն Կոստանդինը գանձում էր մահտան մահճումը, կոչում է իւր մօտ մէկ հայ քահանայ, և վերոյիշեալ նամակը տալով նրան, խորհրում է ասնել տալ Յովհաննէս Ամբաստ թագաւորին. բայց նա փոխանակ վերագարձներու իւր տիրոջը, պահում է իւր մօտ և Կոստանդինի մահաց յետոյ մեծ գնով ծախում է նրան յաջորդող Միկելոյն կայսեր վերայ. այս միջոցին մօտենում են Հայոց ամենաթշուառ ժամանակները 1040 թուին. միկելոյն տարին մեռում են Յովհաննէս Ամբաստը և նորա եղբայր Աշոտը:

ԳԱԳԻԿ Բ. 1040—1045 ԹԻԻԸ.

Հայաստանի անտէրութիւնը և շփոթութիւնը. Յունաց պահանջմունքները, Վեստ—Սարգիս, Գագիկ և նորա գործըրը, Գագիկ Կոստանդնուպօլսումը. Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումն:

Յովհաննէս Ամբաստի և նորա եղբայր Աշոտի մահաց յետոյ, թագը պէտք է անցել էր Գագիկ Բ. որովհետև Յովհաննէսը մեռել էր ատանց որդու, և այս Գագիկը Աշոտի որդին էր. բայց Գագիկը լինելով փոքր, Հայոց նախարարներն առ ժամանակ փոյթ չունեցան նրան պսակելու:

Վեստ—Սարգիս Միւնի անուանեալ իշխանը. որ Յովհաննէսի մահաց յետոյ Բագրատունեանց սան հոգաբարձուն էր, զիպող ժամ գանելով, կամենում է ինքն թագաւորել: Միկելոյն ժամանակն էլ Միքայէլ կայսրը պահանջում էր Անի քաղաքը, միտը բերելով Յովհաննէսի խոստման թուղթը, բայց երբոր Հայերը յանձն չառին տալ քաղաքը, ուղարկեց Անի քաղաքի վերայ 100,000 զօրք, որին ձեռնառու և կարապետ է լինում Վեստ—Սարգիսը: Հայերը 50,000 զօրքով նոցա առաջն են դուրս գալի և Վահրամ Պահլավունոյ առաջնորդութեամբը չարաչար ջարդելով յետ են քշում կայսեր զօրքը: Այնուհետև Վահրամ Պահլավունին և նորա կողմնակիցները պարզ լուսով տեսնելով Վեստ—Սարգիսի վասակութիւնները, միահաւան ընտրեցին իրանց թագաւոր Գագիկին: Սա

այնուհետեւ մէկ քանի ճակատներ է մղում Յունաց գէմ և իրան պատկանեալ հողերը նոցա ձեռիցը խըլում, որ նոքա զօռով յափշտակել էին: Միւս կողմիցն էլ անսնում ենք, որ սա աշխատում է Այրարատը մաքրել Սելջուկեան թուրքերի ասպատակներէցը. էսպէսով Հայոց թագաւորութիւնը սկսում է հողի առնուլ, բայց Վեստ — Սարգիսը, որ առաջին անգամը թագաւորի հաւատարմութիւնը գրաւել էր և մեծ պատուի էր հասել, իրան սրտումը դաւաճանութիւն էր նիւթում: Սա մէկ քանի նախարարների սիրտ գրաւելով, Մոնոմախոս կայսերը յորդորում է՝ Քազիկին Կոստանդնուպօլիս կռել և այդ կերպով իրանց նպատակին հասնել, և յիրաւի Մոնոմախոսը մէկ քանի անգամ հրաւիրում է Քազիկին, բայց մեր թագաւորն այդ նենգաւոր հրաւերքը միշտ մերժում էր: Պահլաւեան նախարարութիւնը և մէկ քանիսները հէնց այդ մտքին էին: Բայց Վեստ — Սարգիս կողմնակիցները, նենգուպատիր խօսքերով, իրանց կողմը քաշեցին և միաբան Քրիստոսի արեամբը ստորագրութիւն տուին, թէ այդ հրաւերքից ոչինչ վնաս չի յառաջանալ և թէ իրանք միշտ հաւատարիմ կ'մնան իրան: Քազիկն այնուհետեւ հարկադրուած էր Կոստանդնուպօլիս գնալու: Այսրը սիրով ընդունելուց և շատ պատիւ տալուց յետոյ, իրան դիտաւորութիւնը յայտնում է, այն է որ Քազիկ Անի քաղաքը թողնէ և նորա փոխարէնը Երրորդ Հայքի Մելիախնէ քաղաքը ընդունէ: Քազիկը չէ լսում նորա խօսքին և

այս պատճառաւ Կոստանդնուպօլսոյ մօտիկ կղզիներէց մէկի վերայ է աքսորւում:

Պէտք է իմանանք, որ այն ժամանակները, երբոր Բագրատունեաց թագն անտէր էր մնացել Վիւրիկեան կամ Լօռուայ երկրումը թագաւորում էր Գաւթի Անհողը, որ սկսում է իր պահանջմունքները յայտնել Անուց թագի մասին և արշաւել նորա երկիրների վերայ: Նախարարները, որոնք որ իմացել էին Քազիկայ աքսորանքը, երկպառակիւմ են և շատերը մինչև անգամ կամենում են Անուց թագը Գաւթին տալ, իսկ միւսները՝ Վրաց, այն ինչ յաղթութիւնը ընկաւ Վեստ — Սարգսեանց կողմն՝ որոնք նոյնպէս կաթողիկոսին իրանց կողմը քաշելով՝ Անուց բանակներն ուղարկում են կայսեր մօտ:

Քազիկը, որ իրան աքսորանքիցը վերագործած էր, անսնելով այսպիսի նենգաւորութիւնը և այս սրտառուչ խօսքերն ասելով. «Թող Աստուած իմ և նենգաւոր իշխանների մէջ դատաստան անէ.» ստիպւում է Անի բանակները կայսեր թողնել և Կապադովկիոյ Պիզու քաղաքովն է բաւականանում և իրան նիտոր լինում է այն տեղ: Այս միջոցին կայսրը Պառախաննոս զօրավարին տալով 100,000-ի չափ զինուոր, հրամայում է գնալ Անի և դրաւել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը: Հայերը և Հայոց զօրքերն ամենայն կողմից հաւաքուել էին և միաբան իրանց թագաւորին էին խնդրում, թէպէտ կարող էին ընդգլխմանալ, ինչպէս և ցոյց տուին, այսուա-

մենայնիւ երբոր լսեցին Գաղկոյ գլխի անցած բաները, Յունաց զօրավարին քաղաքն ընդունեցին:

Ահա այսպէս 11-րդ դարու կիսերումը վերջանում է Հայաստանի արմատական թագաւորութիւնը, մօտ երկու դար աւելոյց յետոյ:

ՏԱՄՆ ԵՒ ՄԷԿ ԳԱՐՈՒ ԿԻՍԵՐԻՑԸ ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՆ
ԳԱՐՈՒ ՎԵՐՋԵՐԸ.

Յունաց անագորութիւնները. Սելջուկեանց ասպատակները. Սմբատայ բերդի և Արծն քաղաքի կոտորածները. Տուղրիլ բէգ. Թաթուլ իշխան հայկազն. Մանազկերտի պաշարումն. Արծկէ քաղաքի առումն. Արփասլան. Անիի առումն. Կարուց թագաւորութիւն. Առմանոս Կիոթէն կայսր. Գաղիկ Բ-ի աղէտալի մահը և Հայաստանի նկարագիրը:

Հայաստանի գլխաւոր պաշտպանին Յոյները իրանց խորամանկութեամբ հեռացրին մեր աշխարհիցը, և այնուհետև ամենայն իրանց ձեռքի տակ գտնուած քաղաքներումը պահասպան զօրքեր զնելով՝ աշխատում էին բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռը նուաճելու և այս պատճառաւ ամենայն չարագործութիւնները ՚ի գործ էին դնում: Կաթողիկոսական իշխանութիւնը, որ մեր քայքայեալ աշխարհի և ազգի միակ յոյսն և տպաւէնն էր, նոքա աշխատում էին ոչնչացնել: Պետրոս Գեորգարձ կաթողիկոսին աքսորեցին Հայաստանի սահմաններիցը դուրս:

Բայց արդէն պէտք է իմանանք, որ Սելջուկները

Հայաստանում ոտք էին դրել. սոքա իմանալով Հայաստանի սղակեալ դրութիւնը և Յունաց զիտաւորութիւնը, բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռը նուաճելու, մեծ ասպատակով մտնում են Հայոց աշխարհը և արևելեան մասերիցը սկսեալ մինչև արեւմտեան մասերը բոլորն էլ ոտքի տակ են ձգում: Հասնում են Մարդաղի գաւառն, որտեղ Սմբատայ բերդումն և Արծն քաղաքումը շատ կոտորածներ են գործում:

Մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն է մօտ 1050 թուին, Տուղրիլ բէգն ինքն անձամբ է մտնում Հայաստան. սա իրան գումարատկն ժողովելով Ապահունեաց գաւառն, այն տեղից Հայաստանի ամենայն կողմերի վերայ ասպատակ է ուղարկում: այս ասպատակները, շատ տեղեր աւելելոյց յետոյ, մտնում են Ղարսու թագաւորութեան հողերը՝ Վանանդ գաւառը: Հայ իշխանները միանալով Ղարսու Գաղիկ թագաւորի հետ, նոյա հարուածներ են տալիս. այսուամենայնիւ Թաթուլ քաջ իշխանը զերվում է. (Թաթուլի անվահերութիւնը):

Տուղրիլի զիտաւորութիւնն էր խել Յունաց ձեռիցն այն ամուր քաղաքներն, որոնց նոքա տիրել էին. այսպէս էր Ապահունեաց Մանազկերտ քաղաքը՝ Քաղաքացիք արդէն վաղուց իմանալով Տուղրիլի նպատակը, իրանց քաղաքը շատ ամրացրել էին և պաշարով լցրել. (Մեծ Բաբանը. Ֆրանսիացոյ քաջութիւնը): Սելջուկեանը սրտի գառնութեամբ դառնում է զէպի Արծկէ քաղաքը և ծոնծաղոտ տեղե-

րովը մտնելով քաղաքը կործանում է նրան: Յոյներն ՚ի զուր են աշխատում նրանց դուրս անելու Հայաստանիցը, ամենայն տեղ ջարդվում են, թէպէս և Արացիքն էլ և հայ իշխաններից շատերը նոցա օգնութիւն են շապում:

1063 թուին Տուղըրիլին յաջորդում է նորա եղբայր Ալփաւանը, որ շարունակում է Հայաստանը գրաւելու. Հայաստանի ամրութիւններն առնելուց յետոյ, ինչպէս էր Մանագկերտը և ուրիշները, դիմում է Անի քաղաքի վերայ. արդէն Ալփաւանը յոյսը կարել էր քաղաքը առնելուց, երբոր մէկ հանդամանք նրան ձեռնառու եղաւ: Քաղաքապետը կարծում էր թէ Ալփաւանը կամենում է նոր զօրութեամբ քաղաքը պաշարել. մտնում է իրան իշխաններովը և զօրքով միջնաբերդը, քաղաքացիք շուարած սկսում են աղաղակ բառնալ. Ալփաւանը յետ դառնալով հեշտութեամբ մտնում է քաղաքը և սաստիկ կոտորածներից յետոյ, քաղաքը իրան սահմանօքը իրան ձեռն է նուաձում: Այնուհետև Ալփաւանը գետպան է ուղարկում Վարուց Գաղիկ թագաւորին, իրան ձեռի տակը մտնելու. թագաւորը գետպանին խոհեմութեամբ ընդունելուց յետոյ, երբոր Ալփաւանը վեռագառնում է Պարսկաստան իրան դրութիւնը վտանգաւոր համարելով, առնում է Յոյներիցը Երկրորդ Հայքիցն արևմուտ դռնուած Մինդաւ քաղաքը, իսկ Ղարսը Յոյներին է տալիս: Ալփաւանը 1070 թուին բարկացած մտնում է Հայաստան: Գիոթէն կայսրը,

որ Ղարսայ առնելովը հոգի էր առել, պատահում է Ալփաւանին Մանագկերտի մտերջումը և մէկ արիւնահեղ ճակատից յետոյ գերվում է:

Հայաստանը էսպէսով երկար ժամանակ պատերազմի դաշտ է դառնում, Յոյների և Սելջուկեան թուրքերի մէջ, ինչպէս եօթներորդ դարի երկրորդ կիսերումը՝ Արարացուց և Յունաց մէջ: Հայերը, որոնք զբոսել էին իրանց թագաւորներիցը, Հայերը՝ որոնք իրանց թագաւորների ժամանակը ստոր հոգւով այս կամ այն նախարարի կողմն էին բռնում ընդդէմ թագաւորի, հիմն պէտք է հեծեն օտար ազգաց արի տակին, մէկ կողմիցը Սելջուկեան մահմետականներիցը, միւս կողմիցը . . . . Յոյներիցը: Վերջապէս 11-դ դարի վերջերումն այս արիւնալի տեսարանը փոխվում է. Յոյները պէտք է Հայաստանիցը ձեռք էին քաշել և Սելջուկեան թուրքերը, Մէլիք շահի ժամանակները, միանգամայն իրանց ձեռի տակն առնէին նրան: *)

Այս ողբերգական տեսարանները կատարուելու ժամանակները՝ Հայոց թագաւորները և մեծամեծ իշ-

* Այս ժամանակներից յետոյ հետզհետէ 12, 13-դ դարերումը Սելջուկեանց, Մողոլաց և Լանկթամուրի արշաւանաց ժամանակներն, գալիս են զանազան օրդաներ և լցվում Հայաստանումն, որոնք թաթար և թուրք ցեղերին էին պատկանում. սոքա Հայերին Հալածում են և նրանց տեղն են բռնում. այդ ժամանակներիցն Հայ անուշներն տեղի են տալի թաթարականներին:

խանները թողին իրանց ծննդական երկիրը և խեղճ ժողովուրդեանը թողին օտարազգի բռնութեանց և սրածութեանց ներքոյ. շատերը գնացին դէպի Վրաստան, միւսները դէպի Յունաստան, ինչպէս վերէն ասացինք Վասպուրականի թագաւորի և իշխանների, նոյն և Կարուց Գագիկ թագաւորի համար: Միայն այսպէս հեշտութեամբ չէր թողել Բագրատունի վերջին թագաւորը իրան մայրաքաղաքը, որոյ փոխարէնը Յոյներէցը Պիզուն էր առել: Խղճալի վերջունէր Բագրատունի թագաւորութիւնը, և առաւել ողբերգական էր նորա վերջին թագաւորինը: Որովհետեւ Աեսարիոյ . . . . . յոյն արքեպիսկոպոսին սպանուելուց յետոյ, ինքն ևս ընկաւ Կիլիկիոյ թերակալ Յոյն իշխանների ձեռն և 1079 թուին սրանցից սպանվում է և կախվում այն բերդի պատերի վերայ:

ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՅ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒԱՅ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի վեճակը տասը և մէկ դարի վերջերումը խղճալի էր, նորա միջի թագաւորները և իշխանները յուսահատած միանգամայն մեր աշխարհի ազատութեան համար, մի առ մի թողել էին և թողնում են անօգնական աշխարհը և գաղթում են զանազան կողմեր: Հասարակ ժողովուրդը անտէր մնալով ճնշվում է օտար ազգի բռնութեանց ներքոյ, սրբութիւններն աւերվում են և ընդհանուր աւերմունքն

ամենայն տեղ զգալի կերպով յառաջանում: Երկինքը պատել է մառախուղով և ոչինչ լաւ նշան չէ երևում հայաստանի ապագայ վեճակի համար. նորա նախարարները փոխանակ միաբանական զօրութեամբ հասարակայ թշնամու առաջը կտրելու, արդէն գաղթել են, ոմանք Վրաստանի, միւսները Յունաց կայսերութեան կողմերը և կարծես սասն աչքով էին նայում նորա աւերանաց և թշուառութեանց վերայ: Հայաստանի որդուց հայրենի հողը մոռանալու դառն զանգակները բոթում են և Հայերն սկսում են կամաց կամաց թողուլ իրանց հայրենիքն, մոռանալ իրանց զիւցազանց անունները և նոցա սխրագործութիւնները: Բայց ո՞վ էր, որ չէր կամենում հեշտութեամբ թողուլ այն նուիրական հողն ու երկիրը, — այդ եկեղեցուց աւանդապահն էր և նորա կրօնաւորական միաբանութիւնները, որոյ նշանակած էր ոչ միայն եկեղեցական աւանդութիւնները պահել, այլ և Հայի լեզուն և գրականութիւնը: Զանգակները բոթում են, ասում եմ, և ոչինչ նշան չէր երևում բարեյաջողութեան. բայց ի՞նչ եմ ասում, հաւասն և արիւնն ի՞նչ չեն կարող առնել. չորեքօրեայ մեռեալը ի՞նչպէս յարութիւն առաւ. Հայոց եկեղեցին հինդերորդ դարու վտանգներէն ի՞նչպէս ազատեցաւ: . . . . .

Թէև վհատութիւնը տիրել էր բոլոր Հայկական վերայ, և մեր աշխարհը աւերանաց ապարէզ էր դարձել, այսուամենայնիւ Գագիկ մահը և խաչակրութիւնները, արիւնն ու հաւատը արձագանք

ալեցին մէկ քանի Հայերի հոգու մէջ. Հայաստանի մայր մտնող փայլուն աստղն առ ժամանակ կանգ առաւ և սկսեց իրան վերջին ճառագայթները թափել Հայաստանի արևմտեան հարաւոյ հողերի վերայ:

Մէկ քանի հայ երիտասարդներ Քազկայ արեան վրէժխնդիր լինելով՝ Յունաց ձեռիցն խլում են մէկ քանի ամբոյցներ և Վիլիկիայումը հիմնում են Ռուբինեանց իշխանութիւնը: Հայերը շուտով տեսնում են խաչակիր զինուորներին իրանց սահմաններումը և նրանց օրինակովը վառված՝ իրանց վհատութիւնը անհետանում է և իրանց հաւատոյ գէնքովը վառված, միւսնոյն ժամանակը մաքառում են անհաւատների դէմ: Այսպիսով Ռուբինեան Հայկական իշխանութիւնը՝ որ սկիզբներն ոչինչ նշանակութիւն չունէր, շուտով Եւրոպական կոչումն և նշանակութիւն ունեցաւ:

Յունաց կայսրներն աշխատում էին և ամենայն ճիգն թափում մեր մատաղ տէրութիւնը կործանելը, բայց Հայի սրտիցը Քազկայ արեան արձագանքը դեռ չէր գնացել. այն ինչ խաչակրական բարձր ասպետական հոգին նրան վառում էր և մղում էր դէպի արիւնքառուշտ ասպարէզները: Եւրոպան շուտով ճանաչում է նորա նշանակութիւնը, և եւրոպական բարձր երեսփոխանները, Պապը և կայսրը, նորա օրինաւորութիւնը հաստատելու համար, թագ են ուղարկում: Ռուբինեան թագաւորութեան շահը և արժանաւորութիւնը այսպիսով խիստ կերպով կապվում է

խաչակրութեանց հետ: Ռուբինեան թագաւորութիւնը մէկ քանի կերպով խաչակիր զինուորութեան և սուրբ երկրի համար մէկ այլ իմն պատնէշ և շտեմարան հանդիսացաւ: Սուրբ երկրների ազատութեան կռիւները յառաջագէմ էին, քանի որ կրօնական հոգին տիրապետում էր եւրոպական մտքերը, քանի որ շահասիրութիւնը և տշխարհային փառքը չէր գրաւել եւրոպական ասպետների և և իշխանների սիրտն ու հոգին, քանի որ Պապը՝ հեռի ամենայն որևիցէ չնչին զիտաւորութիւններից և բարոյական ապականութիւններից, ներգործում էր եւրոպական քրիստոնէից վերայ և օգնում էր, թէ բանիւ և թէ գործով արևելեան քրիստոնէից: Հայոց թագաւորութիւնն էլ անվտանգ յառաջ էր խաղում իրան իշխանութեան փառքի մէջ:

Բայց ընդհանուր պատմութեան մէջը տեսնում ենք, որ շուտով առաջին խաչակրութիւններիցը յետոյ, եւրոպական իշխանները սեպհական շահասիրութիւնը բարձր համարեցին, քան ընդհանուր քրիստոնէականը. Պապերն արդէն իրանց Վօմինիկեան զինուորութիւնը 13-դ դարումը հիմնեցին՝ իրանց իշխանութիւնը ապահով և անվտանգ պահելու և աւելի ընդարձակելու համար: Եսպէսով Հայոց մատաղ Վիլիկիական աթոռը մէկ քանի ժամանակից յետոյ սկսում է վտանգներ կրել, մինչև անգամ իրան նախկին բարեկամներիցը. Եփրատայ և Ասորոյ կողմի իշխաններիցը մէկ կողմից, Ռենիթօններիցը միւս կող-

մից: Քրիստոնէական ջերմեանդուծիւնը տեղի տալով շահասիրութեանը, Մամեւուկները յաղթող են հանդիսանում և սուրբ երկիրը Քրիստոնէից ձեռքից խլում և հասնում են մինչև Կիլիկիայի սահմանները: Հայաստանը այդ միջոցներումը Սելջուկեան թուրքերի ձեռիցն ընկել էր Մողոլների ձեռն: Ռուբինեան թագաւորները ստիպվում են բարեկամանալ մեծ խանի կամ Զինգիս խանի յաջորդների հետ և մեր աշխարհի ապահովութեան համար տարիներով ձանապարհորդում են Միջին Ասիա, չնայելով դառնաշունչ հիւսիսային եղանակներին և խստամբեր դժուարութիւններին: Այն չէն խնայում և իրանց քնքուշ օրիորդներին խոժոռահայեաց Մողոլն սէրը և ձեռնատուութիւնը գրաւելու համար: Եւրոպական քրիստոնէից փոխանակ անօգնական Ռուբինեանց Ասիայի միջեցը Մողոլն է ձեռք մղում և միմեանց ձեռն տալով Մամեւուկների արշաւանաց առաջն են կտրում: Բայց թշուառ Հայաստանի համար երդեօք ի՞նչ կայուն, հաստատուն բան տեսանք. նորա եկեղեցին և կրօնն են, որոնք հիմնուած են անշարժ վեժի վերայ. նա աշխարհի երեսին ոչինչ կայուն բան չի տեսել, բացի իրան եկեղեցին . . . . .

Մողոլների միահեծան տէրութիւնը 13-դ դարի վերջերումը քայքայվում է և միմեանց հակառակ կտորներ է բաժանվում, այնպէս, ինչպէս երբեմն Ամիրապետականը և յետոյ Սելջուկեանցը: Այնպէս է ասիական տէրութեանց վիճակը. — շուտով

բարձրանալ և շուտով քայքայվել: Ռուբինեանք զրկվում են իրանց հաւատարիմ Մողոլ խաներիցն. անձարացեալ դիմում են դէպի Պապը՝ որ արդէն գերի էր Քաղղիացուց թագաւորների մօտ, և կորցրել էր իրան բարձր բարոյական նշանակութիւնը Եւրոպացուց մէջ: Պապերը փոխանակ օգնելու, Ունիթօւներով են լցնում Կիլիկիան և Մեծ Հայաստանը: Կիլիկիան աղմկվում է և իրան մէջն երկպառակվում, Մամեւուկները՝ արևելեան քրիստոնէութեան խարազանը, կործանում են երեք դարեան Ռուբինեան տունը:

Մանուկ-Լիւն. Վերջին անգամները Հայերը ոչինչ չունէին վախենալու Յոյներիցը, ըստօրում՝ նախա ստիպուած էին Օսմանցուց առաջն առնելու և Կիլիկիան աչքից ձգել էին:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան չորրորդ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1080—1123 թիւր:)

ՌՈՒԲԷՆ Ա. մինչև 1095. ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Ա. մինչև 1100.

և ԹՈՐՈՍ Ա. մինչև 1123 թիւր:

Հայաստանի Բագրատունի վերջին թագաւորի մահը, նորա կարմիր արիւնը՝ որ թափուեցաւ ՚ի վրէժինդրութիւն հայրենի օրինաց, վառեց, մերմըքեց Ճմարտ հայասէր սրտերը: Հայութիւնը վերաւորուած էր և Փոքր Հայաստանի Հայերն, որոնք Յունաց ձեռքի տակն էին, վրէժինդրութիւն էին կամենում: Մտքերն այսպիսի դրութեան մէջ էին գտնվում, երբոր Ռուբէնը, Գազիկ թագաւորի ազգականներից մէկն, որ նորա բռնվելու ժամանակն ականատես էր, հաւաքեց իրան շրջապատը մէկ քանի քաջ Հայեր. Հայաստանը պատերազմի սպարէզ էր դարձել այն ժամանակվան երկու մեծամեծ բռնաւոր դրացի ազգաց

մէջ, Հայաստանը կորցրել էր իրան միջեց իւր որդկերանց բազմութիւնը: Մեր քաջերն ապահով տեղ էին կամենում իրանց զէնքը գործ դնելու. Տաւրոսի բարձրութիւնները լաւ ապազայ էին խոստանում, այն տեղ էին գտնվում և շատ Հայեր. Սեաւ լեռան վերայ հաւաքուած էին շատ Հայ կրօնաւորներ, Կամբրոն բերդը գտնվում էր Օշին հայ իշխանի ձեռքն. Գող մտկանուանեալ հայկազն Վասիլ քաջ իշխանի ձեռին էր Քեանու ամրոցը Մարաշայ մտերքը: Մեր Ռուբէնը բարձրանում է Տաւրոսի վերայ և Կոռունջոյ զիւղումը հաստատում է իւր բնակութիւնը 1080 թուին: Ահա այս տեղ է լինում համարեա թէ Ռուբինեանց առաջին բանակը և այս բարձրութիւնիցն են սկսում Կիլիկիան գրաւելու, Յոյներին այն տեղից հալածելով:

Ռուբէնը հալածեալ Հայկազանց համար նոր Հայկ է հանդիսանում և ամենայն կողմից նորա թեկ տակն են ժողովում Բագրատունի զինուորները: 1095 թուին վախճանում է Ռուբինեան թագաւորութեան հիմնադիրն և նրան յաջորդում է նորա Կոստանզին որդին:

Եթէ Ռուբէնի ժամանակները միայն Գազկայ արեան վրէժինդրութիւնն էր՝ որ Հայերին մղում էր դէպի Կիլիկիայի սիրապետութիւնը, նորա որդի Կոստանդնի ժամանակները Հայոց վհատեալ հոգին զարթնում է և մէկ ուրիշ հանգամանքով: Քրիստոնէութիւնը տանջվում էր արեւելքումը Սելջուկներիցը և Եգիպտական մահմետականներիցը, և սուրբ զերեզ-

մանը գերութեան մէջ էր: Պետրոս Ամինացւոյ քա-
րոզութիւնը և Ուրբանոս Բ պապի քրիստոնէավայել
յորդորանքն արեւմտեան քրիստոնէաներուն մղում են
գէպի սուրբ երկիրը: Քրիստոնեայ խաչակիր զինուո-
րութիւնը երեւում է արեւելքումը և արեւելեան քրիս-
տոնեայքը հոգի են առնում: Կոստանդինը և նորա
հայկական զինուորութիւնը ձեռնառ և կարեկից են
լինում, նրանց ճանապարհները ցոյց տալով և Անտի-
ոքի ձախորդութեան և սովի ժամանակը պաշար և
կերակուր ուղարկելով: Հայոց ազգի անունը հնչում է
Ներսիսեան ազգաց մէջ և խաչակրութեան առաջ-
նորդ Գոտֆրիդ Բուլինացին Կոմնութեան (գրաֆու-
թեան) իշխանութիւն է շնորհում մեր Կոստանդինն:
Այն ինչ միւկեոյն ժամանակները Ռուբինեան հողերն
ընդարձակվում են Տաւրոսի երկայնութեամբը և Վաս-
կայ ամուր բերդը Յոյների ձեռին խլիւմ: 1101
թուին, այն է անմահ յիշատակաց արժանի Գոտֆրիդի
մահուան տարին, վախճանում է և մեր Կոստանդինը
և յաջորդում է նրան նորա որդի թորոսը:

Կիլիկիայի իշխանութիւնն արդէն նշանակու-
թիւն էր ստացել: Թորոսը՝ որ իրան քաջութեամբը
գերագանցում էր իրան նախորդներին. իրան յաջո-
ղակ ձեռնարկութեամբն և բարուք կառավարու-
թեամբը լրացրեց միանգամայն իրան նախորդների
սխաճը: Առնում է Անարզաբայ երեւել քաղաքը,
հիմնում է Գրազարկ վանքն և ուրիշ շատեր, որ
լցվում են Հայոց կրօնաւորներով. Հայոց հալածեալ

եկեղեցւոյ հողերը երգերը և շարականները հնչում
են Տաւրոսի վերայ, ապահով նրանց գաւազանի և
իշխանութեան ներքոյ: Կիլիկիան կամաց կամաց Հայոց
տուն է դառնում: Այն ինչ միւս կողմից Թորոս քաջ
իշխանի աչքի առաջնը չէ անհետանում Գաղկայ
արիւնը, նա ընկնում է Կիլիսարայի ամրոցի վերայ.
Մանտալեան յոյն իշխաններին չարաչար վախճան է
տալի և բերդը միացնում իրան երկրների հետ: Թո-
րոսի անունն առաւել քան գառաւել ահարկու էր
դառնում յունական կայսերութեանը, որ որոգայթ-
ներ էր հնարում Թորոսի իշխանութիւնը և երկիրն
ոճչացնելու համար:

Սելջուկեան թուրքերը՝ որոնք գտնվում էին
Իկոնիոյ կողմերը, զրգովելով Յոյներից, մէկ քանի
անգամ փորձ են փորձում Կիլիկիան նուաճել. աս-
պատակում են Անարզաբայի գաւառը, բայց միշտ
կասում են Թորոսի քաջութեան առաջ և առաւել
Գող Վասիլ իշխանի՝ որ Քեսու քաղաքումն իբրև մէկ
նոր Սիսական տուն էր հանդիսանում Կիլիկիայի հիւ-
սիս արեւելքումը: Թորոսն այսպիսով իրան բոլոր իշ-
խանութեան ժամանակները յաղթող հանդիսանա-
լով՝ ոչ միայն Տաւրոսի բարձրութիւններն է խլում
Յունաց ձեռքից, այլ և նորա ստորոտի զաշտավայրը
մինչև ծովի ափերը; բայց մէկ քանի ամուր քաղաք-
ներից, ինչպիսի էին—Տարսոն և Մամեստիա:

ԼԵՒՈՆ Ա. 1123—1141 ԹԻԻԸ.

Սորա ժամանակները Վիլեկիան միանգամայն Հայոց իշխանութեան ներքոյ է ընկնում, ըստորում Մամեստիան և Տարսոնը Քորոսի ժամանակները դեռ Յունաց ձեռքին էին: Լեոնը սմենայն ջանքն ՚ի գործ է դնում և այս քաղաքները նուաձում, Յոյներին միանգամայն հալածելով Վիլեկիայիցը: Ռուբինեան տան իշխանութիւնը ընդարձակվում է և Լեոնը աչքը ձգում է արդէն Սելեկիա քաղաքի և Իսաւրիա աշխարհի վերայ: Միւս կողմից հզօր Լեոնը չէ մոռանում իրան սրբազան պարտքն, օգնութիւն է մատուցանում եւրոպական իշխաններին՝ ընդդէմ մահմետական Սելջուկեան: Լեոնի բազկի զօրութիւնը և զօրեղ իշխանութիւնը թնդում է. և այս բանս նրան նախանձել է առնում իրան հարեան իշխաններին: . . . . Յունական Պետութիւնը արդէն վաղուց միջոց էր որոնում Ռուբինեան տունը կործանելու:

1120 թուին Անտիոքի բարի Ռոժեր կոմսին յաջորդում է Պելդին անուամբ մէկը, որ նախանձուելով Լեոնի զօրութեան և երկրի ընդարձակութեան վերայ, Մարաշի Բալդուին կոմսի հետ միաբան խորհրդով կոչում են Լեոնին Մարաշ, բռնում են և Անտիոք արդելում: Լեոնը անձարացած Ադանա և Մամեստիա քաղաքները և 60,000 դահեկան տաւով՝ ազատվում է և դարով Վիլեկիա հաւաքում է իրան բոլոր ոյժը և կրկին խլում նրանց տուած քաղաքները և

էսպէսով չէ բաւականանում, այլ և նոցա երկիրներն անդամ ասպատակում: Այս միջոցում Յունաց Յովհաննէս Կոմնենեան կայսրն աւելի անհանգիստ աչօք էր նայում Վիլեկիայի եղելութեանց վերայ: Նա հրամայում է իրան կայսերութեան մէջ՝ սոր զօրք ժողովել այժ և Իկոնիոյ և Լատինական իշխաններին էլ իրան կողմն է դրաւում և այնպէս մտնում Վիլեկիա. առնում է Տարսոն, Ադանա, Մամեստիա և ուրիշ դաշապայրական քաղաքները դիւրութեամբ, ըստորում նոցա մէջը կային բացի հայ բնակիչները և Յոյներ ու եւրոպացիք: Հայոց զինուորութիւնը կենդրոնացել էր երկու տեղ. այն են Անարզաբայ քաղաքումն և Վահկայ ամուր ամրոցումը: Կայսրը մէկ քանի ամիս պաշարելուց յետոյ, իրան Իսահակ որդւոյ հնարադիտութեամբն առնում է այն քաղաքը, և ապա դիմում է Վահկայ բերդի վերայ, այն էլ առնվում է Ռուբինեանց ազգական Կոստանդնի երկար ընդդիմանալուցը յետոյ: Կոստանդինը ուղարկվում է Կոստանդնուպօլիս, այն ինչ կայսերական միւս զուամբտակը Տաւրոսի բարձրութիւններումը վրայ է հասնում Լեոն իշխանին և նրան նեղը ձգելով՝ գերում է իրան Ռուբէն և Քորոս որդւոց հետ միասին: Կայսրն նոցա էլ կապանօք ուղարկում է Կոստանդնուպօլիս:

ԹՈՐՈՍ Բ. 1145—1168 ԹԻԻԸ.

1138 թուից յետ Հայոց մեծ իշխանը և նորա

որդիքը գերեալ էին և Կիլիկիան Յունաց ձեռն էր ընկել: Կիլիկեցի հայկազունքը ճ'նշվում էին Յունաց ձեռի տակին, և իրանց եկեղեցական արարողութեանց համար զանազան հայհոյանք և նախատինք էին կրում նրանցից: Հայութիւնը իրան իշխանութիւնն էր որոնում, լատինական իշխանները սկըսել էին ճանաչել և ցաւելով միտը բերել Հայկական Կիլիկիական իշխանութիւնը, ըստ որում Հալէպի Զէնգի Աթաբէգը և ապա նորա մահից յետոյ նորա նուրէզդին որդին զօրանալով արևելեան քրիստոնեաց իշխանութիւնները կործանում էին և երևելի եղեսական կոմսութիւնը իրան քաղաքովը կործանուեցաւ Նուրէզդիինց: Անտիոքին սպասում էր նոյն վիճակը, և արևելեան քրիստոնէութիւնը հոգւոց հանելով էր միտը բերում առիւծասիրա Աւոնին: Բայց Աւոնը Կոստանդնուպոլսումը սաստիկ տանջանքներիցն մեռել էր 1142 թուին, նորա զիւյազնական Ռուբէն որդին նախանձոտ Յոյներիցն իրան զօրեղութեան մասին աչքերիցը զտուել էր և դառն տանջանքով սպանուել:

Որպէս և իցէ հայական իշխանութիւնը մեծ ախոյեան էր արևելեան քրիստոնէութեան և նորա անկամոք մահմետականութիւնը զօրեղանալով մեծ մասս հասցրեց: Յովհաննէս Կոմնենեան կայսրը 1145 թուին մեծ պատրաստութեամբ Կիլիկիայի կողմերն եկաւ Աթաբէգեանց առաջը կտրելու. բայց հազութէ այնտեղ հասաւ, մեռաւ. Իսկ Աւոնի կրտսեր որդի Քորոսը, որ նորա հետ եկած էր, մէկ հնարքով

թողուց կայսերական զօրքը և դնաց մէկ հայ քահանայի մօտ: Հայ քահանան դազանի կերպով յայտնում է հայ իշխաններին և ժողովրդականաց Քորոսի գալուստը. Հայերը վառվում են անցեալ յիշատակովը և Աւոնի և Ռուբէնի մահուամբը, ոտի են կանգնում և շուտով 10,000 հայ երիտասարդներ Քորոսի դրօշակի տակն են ժողովում, առնվում են միառմի— Անարպարայ, Վահկայ բերդը, Ագանայ, Մամեստիա, և այլն, և հայութեան իշխանութիւնը տիրապետում է, գրաւում է բոլոր Կիլիկիան: Յոյները հալածվում են այն տեղեց և նրանց ինչքերը յազթող զինուորութեան ձեռքն է ընկնում:

Այլամանուէլ կայսրը, որ արդէն յաջորդել էր Յովհաննէսին, բաւական զօրութեամբ ուղարկում է Անդրոնիկոս զօրավարին (իրան հօր եղբօր որդուն) Կիլիկիա. Քորոսը կամենում է բանը խաղաղութեամբ վերջացնել, բայց զօրավարը սպառնում է նրան միևնոյն վախճանը տալ, ինչ որ նորա հօրը՝ Աւոնին: Քորոսն առանց ժամանակ կորցնելու Հայոց հետեակ զօրքը դարանի է դնում այն կիրճում որով յունական զօրքը Բարձր բերդի կողմերովը պէսք է մտել էր Կիլիկիա. այն ինչ ինքն ամրանում է Բարձր բերդումը. Յունաց զօրավարը և նորա հետ շատ իշխաններ գերվում են, իսկ զինուորութիւնը ջարդվում է: Յունաց կայսրը հաշտութիւն է կամենում և մեր Քորոսը շատ զանձ առնելուց յետոյ է արձակում նոցա զօրավարին և իշխաններին: Այսուամենայնիւ .

... . Յոյները յաջող ժամանակի էին սպասում: Քորոսը օգնութիւն է գնում Երուսաղէմի Բաղդուին Գ. թագաւորին ընդդէմ Նուրէզգին Աթարէզի՝ որ Եգիպտոսի նուաճելուց յետոյ արշաւում էր Երուսաղէմայ երկրների վերայ: Այն ինչ Քորոսի զէնքը դարձած էր մահմետականաց դէմ, Յոյները սկսում են թշնամական գործողութիւնները, Անգրոնիկոսը կրկին անգամ արշաւում է Կիլիկիա. Քորոսը վերադառնալով իւր աշխարհը, կրկին անգամ կոր 'ի գլուխ Չարգում է Անարզարայի մօտ յունական զօրքին 1152 թուին: Գալիս է ապա Կալամանոս Կոստանդին զօրավարը, բայց Քորոսը և սրան էլ է ջարդում Տարսնի մօտ:

Այսպիսով ամենայն հնարքները և ջանքը Յունաց 'ի գուր անցկացան: Բայց Կիւմանուէրը չը հանգըտացաւ, մեծ զանձով և հողեր տալով Իկոնիոյ Սուլթանին, զննում է Կիլիկիացոց դէմ: Սուլթանը Անարզարայի մօտ գանուած թիլ տմրոցը պաշարում է, բայց զօրաց մէջը ժանտախտ ընկներով ոչինչ չէ կարողանում. այն ինչ Քորոսը հայկական գունդերովը 1155 թուին ասպատակում է Սուլթանի երկիրները: Սուլթանը ստիպվում է յետ դառնալ և հաշտութիւն խօսել մեր իշխանի հետ: Սորանով Հայերը աւել սիրտ առած, գրաւում են և Գերմանիկ կամ Մարաշ քաղաքը և նորա շրջակայքը՝ որ Լաստիսցոց ձեռիցն խլվելով Իկոնիոյ Սուլթանի ձեռքն էր ընկել: Սորանով էլ չը բաւականացած Հայերը մանում են Ե-

սաւրիա և Սաեփաննոսի մահուան վրէժը այն տեղի Յոյներին անուում: Կայսրը տեսնելով այս ամենայն եղելութիւնները, կամենում է անձամբ մտնել Կիլիկիա: Այն ինչ Հայերը իրանց յալթութիւններովը միանգամայն անհոգացած և զօրքերը ցրուած էին, կայսրը 1159 թուին մեծ զօրութիւն ժողովեց և Փոքր Ասիայով անցանելով զնում էր, իբր թէ Սելջուկական զօրութեանց վերայ. հասնելով Կիլիկիայի սահմանները, ճանապարհը փոխում է և մտնում Կիլիկիա: Հայերը դեռ ոչինչ չէին իմանում, մէկ եւրոպական ուխտաւոր այս տեսնելով՝ յայտնում է Հայերին, բայց շատ ուշ էր. Քորոսն իրան ընտանիքով ամուր տեղ քաշուեցաւ. Յոյները Կիլիկիա մտան և արդէն հայկական իշխանութեանը այն վիճակն էր սպասում, ինչ որ Աւանի ժամանակը. բայց Երուսաղէմի թագաւորը և ուրիշ շատ լատինական իշխաններ՝ որոնք պայծառ լոյսով էին տեսնում հայկական իշխանութեան նշանակութիւնը և տուած օգուտը արևելեան քրիստոնէութեան, մէջ են մտնում և կայսրը համոզում են բանը խաղաղութեամբ վերջացնել: Քորոսը ձեռն է վերառնում Անարզարայ և Մամեստիա քաղաքներին, որոնք անմիջապէս կայսերական իշխանութեան ներքոյ են մտնում:

ՄԼԵՀ՝ ՔՈՐՈՍ Բ.՝ ԵՂԲԱՅՐ 1168—1174 թԻԵԸ.

Քորոս Բ. իւր մահիցն առաջ կոչում է Անտիոքիցը իրան աներ Քովմաս Պայլին՝ որ դեսպանական

պաշտօնիւ նստած էր այն քաղաքումը, յանձանձիւ է կարգում նրան իրան դեռաճաս որդւոյ վերայ և անբռնան սանձը տալով նորա ձեռն՝ վախճանում է: Բայց Մլեհը, որ արդէն իրան հայկական յարդրանութեամբը ապստամբելով եղբորիցը, նստում էր Հալէպ՝ Նուրեդդինի մօտ, լսելով եղբոր վախճանը, աճապարում է այն Սուլթանի օգնական զօրքերովը, մտնում է Վիլիկիա և շատ արիւնհեղութիւնից յետոյ այն երկրի իշխանական դաւազանը իրան ձեռն է առնում: Փովնաս Պայը (պալեօզը կամ դեսպանը) ստիպվում է Անտիօք դնալու, դոնեա իրան կենաց ապահովութեան համար. իսկ Փորոսի դեռաճաս որդին զաղանի կերպով սպանվում է: Մլեհը միանգամայն փոխում է իրան նախորդների քաղաքականութիւնը և բռնած ճանապարհը. և յիրաւի, եթէ միաքննուած բերնէք այն ժամանակվայ հանգամանքները, պարզ լըյտով կրտսնները իրաց այդպիսի լինելը. քրիստոնեայքը երկպառակեալ և Վահմեասականները զօրեղացած էին, Մլեհը մահմետականաց օգնականութեամբն արդէն աթուռի վերայ բարձրացած, միանգամայն քրիստոնէից դէմ է զնուորվում և Վիլիկիայի սահմաններումը գտնուած ճաճարական ասպետութեան հոյերը իրան ձեռն է գրաւում: Արևելեան քրիստոնեայ բարձրները միաբանական զօրութեամբ կամենում էին Վիլիկիական իշխանութեան վերայ յարձակիլ: Երուսաղէմի թագաւորը կամենում է իրաց ելքը խաղաղութեամբ վճռել, գալիս է Անտիօք, կո-

չում են Մլեհին խորհուրդ, բայց նա չէ անսում: Այնուհետև Երուսաղէմաց թագաւորը և այլ քրիստոնեայ և արապական իշխանները մտնում են Վիլիկիա և հէնց սպանում էին նորա կործանումն. երբ որ Նուրեդդինը յանդուգն զօրութեամբ յարձակուելով Երուսաղէմաց թագաւորութեան հոյերի վերայ, նրան յետ է կանչում և Մլեհը ազատվում: Թէ և Մլեհը իրան քաղաքականութիւնը այդ կողմանէ փոխում է, այսուամենայնիւ Յոյների վերաբերութեամբ չէ փոփոխում, և իր պապերի ատելութիւնը և վրէժխնդրութիւնը սկսում է երևան հանել. օգուտ քաղելով իրան մահմետականաց հետ սէր և հաւատարմութիւն ունենալուցը կազմում է մէկ դաշնակցութիւն՝ Վկոնիոյ, Հալէպի և ուրիշ մահմետական իշխաններիցը, և նուցա հետ միասին նեղի է ձգում Վիւզանդական կայսերութիւնը: Մլեհը իրան այսպիսի անվհեր ուղղութեամբը, դուցէ մէկ ուրիշ ժամանակ կամ մէկ ուրիշ զարում, շատ բան կանէր, միայն ոչ այն զարում, երբ որ մահմետականութեան դէմ ընդհանուր քրիստոնէութիւնը մարտաւում էր և նա ինքն իրան գործքերը նրանց հետ էր բռնում: Գուցէ հէնց այս պատճառաւ մեր այս Ֆրիլերիքոսը սպանվում է իրան զօրքերիցն՝ առելի գառնալով թէ ժողովուրդեան և թէ հոգևորականներին:

ՌՌԻԲԵՆ Բ. 1174—1185 ԹԻԻԸ.

Մէհի տեղը նստեց նորա եղբայր Ստեփաննոսի որդի Ռուբէնը, որոյ իշխանութեան սկիզբներու՛մը ճարսոնը և միւս քաղաքները՝ որոնք Յունաց ձեռին էին, Ռուբինեան տան հետ միացան. Ռուբէնը կամեցաւ և Լամբրոն ամրոցը նուաճել, որովհետև նորա իշխանները՝ որդիից որդի ժառանգում էին այն ամրոցը յունաց կայսեր իրաւասութեան ներքոյ և հաւատարիմ հպատակ էին նոյն կայսեր և միշտ աշխատում էին կայսեր զօրութիւնը Վիլիկիայումը ստուարացնել: Հեթումը՝ Ներսէս Լամբրոնացւոյ եղբայրը՝ որ այդ ժամանակը Լամբրոնի իշխանն էր, ընդդիմացաւ, սաստկացաւ թշնամութիւնը և ատելութիւնը երկու հայկազն իշխանաց մէջ և Ռուբէնը սաստկութեամբ պաշարեց Լամբրոնը: Անտիոքի Պեմունդ իշխանը Հեթումի յորդորանօքը կանչամ է Ռուբէնին Անտիոք խորհուրդի համար: Ռուբէնը բռնվում է այն տեղ և նորա եղբայր Աւոնը Լամբրոնի պաշարը առաւել ևս սաստկացնում է և այն տեղն է հասցընում Հեթումին՝ մինչև նորա խնդիրքովը Պեմունդը արձակում է Ռուբէնին, որ գալով Վիլիկիա, 1185 թուին իշխանութիւնը յանձնելով իրան հաւատարիմ եղբորը, ինքն առանձնանում է և կրօնաւորական կեանք է անցկացնում մինչև իր մահը:

Ռուբէնը իրան արձակուելուց յետոյ շատ սիրով է վարվում լատինականաց հետ, խնամութիւն

է անում Պեմունդի հետ և տաճարականաց հողերը յետ դարձնում:

ԼԵԻՈՆ Բ. 1186—1219 ԹԻԻԸ.

Այս Աւոնը վերոյիշեալ Ռուբէնի կրտսեր եղբայրն էր և հէնց նորա կենդանութեան ժամանակը իրան քաղաքագէտ հանձարովը և պատերազմական սխրադործութեամբն արժանացաւ գրաւելու Վիլիկայի իշխանութիւնը. ժամանակի բերմունքները և իրան շրջահայեաց տեսութիւնը բարձրացրին, ինչպէս իրան պատիւը և իշխանութիւնը, նոյնպէս և Վիլիկիական Հայկազանց անունը և նշանակութիւնը: Պարզ լցսով ճանաչում է իրան ժամանակի հոգին և ուղղութիւնը, փաղաքշում է և մէկ քանի կերպով հնազանդութիւն է ցոյց տալի՝ Հռովմայ աթոռին և պապութեանը, յանդուգն և խիստ է վարվում Բիւզանդիայի հետ, որ Հայաստանի դարեւոր սոսխն էր կրօնի և իշխանութեան վերաբերութեամբ միանգամայն ընկճում է և ղնչացնում Լամբրոնի իշխանութիւնը՝ որ յոյսը դրած արևելեան կայսրերի վերայ չէր հնազանդում և հպատակութիւն ցոյց տալի Ռուբինեանց: Իբրև ասպետ և խաչակիր ձեռն օգնականութեան է մատուցանում Յրիզերիքոս Բարբարոսսա կայսերը, այն ինչ իրանց կոչումն և նշանակութիւնը կորցնող ասպետների հետ մաքառում է՝ իրան երկիրն և իրաւունքն պաշտպանելու: Ահա այս օրինակ է վարվում

մեր Լեօնը՝ որ առաջին պատկառութեամբ է հանգիստանում Վիլիկիայում:

Լեօնը ինչ ժամանակ Վիլիկիայի կառավարութիւնը իրան ձեռն առաւ, երկու հարեան իշխանութիւնները, ինչպիսի էին Աթաբէգեանցը արևելքումը, Բիւզանդիայինը արևմուտքումը, բաւականին անկարգութիւններ էին ցոյց տալի, որոնցից օգուտ քաղելով իրան երկիրը ընդարձակում էր ՚ի վնաս նոցա, Բաւարիան միանգամայն նուաճեց և արևելեան Վիլիկիային տիրապետեց: Նուրէզգիինը մեռած էր և նորա ժառանգը զեռ ևս մանուկ լինելով գտնվում էր Սալահազին քուրդի խնամատարութեան ներքոյ, որ սկսել էր էութեան տունը կործանել Նոբայտումը և նորա աւերակների վերայ իրան իշխանութիւնը յարգարել և քիչ քիչ առաջ գալով Նրուսաղէմայ թագաւորութեան հետ մաքառել: Բաւարիան միանգամայն նուաճելն զիւրին էր, ըստ որում Բասահ Անգելտըր առաւել իրան զուարճութեանց ետեւից էր գնում, քան թէ իրան երկիրները պաշտպանելու: Վիոնիոյ Սուլթանը տեսնելով Լեօնի երկրի ընդարձակուելն, կասկածանք է կրում և սկսում է արշաւել Վիլիկիական երկիրների վերայ, բայց սպանվում է հայկական զինուորութիւնից և այնուհետև Վիոնիացիք պէտք է առաւել պաշտպանել էին, քան թէ ընդարձակել իրանց սուլթանութիւնը Վիլիկիայի կողմից:

Մինչ այս մինչ այն արդէն հասել էր այն ժամանակը՝ երբոր պէտք էր Վիլիկիական հարստութիւնը

իրան երկար ժամանակվայ սիրադործութիւններիցը և քրիստոնէութեանը ջատագով կանգնելուց յետոյ առևելեան մահմետականաց զէմ վարձատրվել էր Նուրապահան քրիստոնէութիւնիցը և պատկուել արքայական թագիւ: Սալահազինը 1187 թուին նուաճեց Նրուսաղէմը և քրիստոնեաց զինուորաց արեամբը ազատած սուրբ երկիրը կրկին անգամ մահմետական սուլթանան ներքոյ ընկաւ: Պերմանացուց Ֆրիդերիկոս Բարբարոսսա կայսրը 1189 թուին սկսեց երրորդ խաչակրութիւնը՝ հասաւ մինչև Վիոնիոյ Սուլթանութեան սահմանները: Մեր Լեօնը իմացաւ նորա գալուստը՝ իմացաւ և նորա պաշարի պակասութիւնը, խեղճն ամենայն բան պատրաստելով՝ կայսերն է ուղարկում և մինչև անգամ Հայոց զինուորութիւնը ժողովում է, որ նրան Վիլիկիային անցկացնելով՝ առաջնորդէ սուրբ երկիրը: Բայց կայսրը Սելէկոս քաղաքը հասնելով՝ խեղդվում է Վալիկազնու գետում:

Ֆրիդերիքոսն, իբրև կայսր, արդէն իւր մահիցն առաջ, խոստացել էր թագաւոր պատկել Լեօնին: Լեօնը խեղճն նորա աղէտալե մահից յետոյ նամակ գրեց Վեդեստինոս Վ պապին և Հենրիկոս 2 Պերմանացուց կայսեր, վերոյիշեալ կայսեր որդուն, և ամենայն բան մի առ մի նրանց պատմելով՝ յայտնեց նրանց և Ֆրիդերիքոսի զխաւորութիւնը իրան թագաւոր պատկելու համար: Նոքա խեղճն միահաւան ուղարկեցին թագ, որով 1198 թուին Տարսոն քաղաքումն, Ճնդեան օրը, փառաւոր հանդիսիւ Լեօնը թագա-

ւոր օծուացաւ, Գրիգոր Զ կաթողիկոսի ձեռամբն, ՚ի ներկայութեան հայ երևելի իշխանաց, արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց և այլ բազմութիւ կղերաց և աշխարհականաց: Ներկայ էր հանդիսումն և Կոնրադոս կարգինալն պապի, թագը բերողն Ներուպայից: Օտար ազգաց իշխանները և թագաւորները շնորհաւորեցին մեր այս նոր թագաւորի օծումն և նորա բարեկամութեանն էին ցանկանում: Ալեքսիոս կայսրը, Իսահակ Անդեղլոսի աչքեր հանողն անգամ, նորա բարօրութիւնը և յաջողութիւնն էր ցանկանում: Լեոնը զարդարում է Սիւ ամուր քաղաքը և թագաւորական աթոռն իրան օծվելուց յետոյ այնտեղ է տեղափոխում, նոր պալատ շինելով՝ նոր նոր կարգեր յարդարելով, ըստ եւրոպական կարգի:

Այս միջոցին 1199 թուին Անտիոքի դքսութեան ժառանգութեան համար մէկ վէճ է բացվում Լեոնի և Տրիպոլոյ կոմսի (ձիւան անուամբ) մէջ, որ տւում է 12 տարի և գրէթէ այդ միջոցումն զբաղեցնում է հայկական բոլոր զօրութիւնը և խոչնդոտ է լինում որևիցէ երևելի զործ յառաջ տանելու: Պատճառն այսպէս է ծագում. Անտիոք քաղաքի Պեմունդ դքսի Ռայմունդոս որդին պատկաճ լինելով Լեոնի Ռուբէն եղբօր Ալիզայ աղջկան հետ, ունէր մէկ որդի՝ որոյ անունն էր Ռուբէն. Ռայմունդը մահուան մահիճը մտնելով՝ իրան հօրիցն երգմամբ խօսք է ստնում Անտիոքայ դքսական իշխանութիւնը իրան Ռուբէն որդուն տալ: Պեմունդը շուտով իրան որդուց

յետոյ մեռնում է և Անտիոքայ դքսութիւնը, իւր երգմանը համեմատ, տալիս է Ռուբէնին իրան թոռանը: Տրիպոլոյ այն ժամանակվայ կոմոր՝ որոյ անունը ձիւան էր և որ Պեմունդի միւս որդին էր, Լատինական իշխաններին իրան կողմն է գրաւում, նոյն և Տաճարական և Յովհաննիսեան կարգի ասպետներին և նոցա հզօր օգնականութեամբը հալածում է Ռուբէնին Անտիոքիցը՝ որ իսկոյն փախչում է Լեոնի մօտ և նորա ձեռնառութիւնն է խնդրում: Լեոնը վերաւորեալ իրան ազգականի անպատուութեան համար՝ բուռն զօրութեամբ մտնում է Անտիոքի սահմանները, մեծամեծ արիւնահեղ ճակատներ է ունենում Լատինականաց դէմ. խլում է Տաճարականաց կալուածները՝ որոնք գանվում էին թէ Կիլիկիայումն և թէ նորա սահմաններումը, լինում են կոստրածները թէ այս և թէ այն կողմիցը, բայց մէկ քանի ժամանակից յետոյ շքահայեաց Լեոնը բանին ուրիշ շքան է տալիս: Իննովկենտիոս Գ պապը՝ որ այն ժամանակները յաջորդել էր Կեղեստիոսին և որ ամենամեծ պատերից մէկն լինելով՝ արդէն ըստ ժամանակի բերմանցն, ՚ի կատար էր ածում Գրիգոր Է-ի նպատակները և մէկ բարոյական բարձր իշխող և տիրապետող լինելով՝ Ներուպական մարդկութեան, մեծ ներգործութիւն ունէր և արևելքումը: Լեոնը Անտիոքի խնդիրը յանձնում է, իրան դեսպանների ձեռամբը, Հռովմայ աթոռին և մեծ պապի աչքն իրան վերայ

է դարձնում: Պապը, ըստ նորա թախանձանաց, դատաւոր է կարգում առաջ Պետրոս և յետոյ Ստիրեա կարգինալներին, բայց նոքա միշտ Լատինականաց կողմը բռնելով՝ բանին աչառու վախճան էին տալի, յօգուտ եւրոպականաց և Պետրոսն (կարգինալն), մինչև անգամ, յանուն պապին նորովք դրեց Հայոց թագաւորի վերայ, բայց Հայոց ժողովուրդը Գերմանացւոցը և Անգղիացւոցը չէր և ոչ Հայոց եկեղեցին Վատիկանը, ուրեմն իզուր էր կարգինալն սպառնալիքը: Վերջապէս Վնտովկենտոնոն երկարամեայ ասարածայնութիւնները վերջացնելու համար, պէտք է խիստ միջոց էր գործ դրել. նշանակուեցան դատախազ՝ Նուստադէմայ թագաւորն, այն քաղաքի և Վնտիոքայ պատիարդները, և մէկ քանի անաչառ իշխաններ, որոնք վճռեցին յօգուտ Ռուբէնի: Իսկ Լեոնը Տաճարականաց կալուածները պէտք է նրանց յետ էր դարձրել: Բայց պէտք է ասել, որ այդ վէճի վերջին տարին Լեոնի ոտխները իրանց ամենայն ջանքն ՚ի գործ դրին նրան վնաս տալու և փորձանքի մէջ ձգելու և այդ մասին զանազան որողայթներ լարեցին: Լամբրոնի Հեթում իշխանն է ապստամբում, Նուբէգզինի որդին մեծանալով պահանջում է իրան մէկ քանի քաղաքները՝ որ նորա մանկութեան ժամանակները Լեոնը միացրել էր Վիլիկիայի հետ. բայց ամենայն տեղը յաղթող է հանդիսանում թագաւորը և միւս կողմանէ խնամութիւն և սէր է կապում Լուսինեան տան հետ՝ որ Նուստադէմի թողնելով երրորդ խաչա-

կրութեան ժամանակը զաղթել էր Վիպրոս կղզու վերայ:

Լեոնը ամուսնացած էր Հուզոն թագաւորի քրոջ վերայ և այն թագաւորին այցելութեան գրնալու ժամանակը լատինական նաւերը նրան շրջապատեցին. Լեոնը քաջութեամբ ազատվում է և հասնելով Վիլիկիա, Հեթումի իշխանութեանը վերջ է տալիս նրան պահելով Սիս քաղաքումն և նորա բերդը և կալուածները յարքունիս գրաւելով: Քաջութեամբ հալածում է և Հայէսի Սուլթանին և նորա ասպատակների առաջը կտրում: Սյուհեաւ իրան ուշք ու միտքը դարձնելով տէրութեան կարգաւորութեան և սպասելով կեցութեան վերայ, մեռնում է 1219 թ. և թաղվում է Սիս քաղաքումն:

Լեոնի մահից յետոյ ծագած շփոթութիւնները 1219—1226 թիւը:

Լեոնը իւր մահիցն առաջ իրան յաջորդ նշանակել էր իրան Զարէլ մանկահասակ աղջկանը, Բարձր բերդոյ Աստանդին Բարոնի (պարոնի) խնամատարութեամբը, որ Հայոց երևելի իշխաններից մէկն էր: Բայց Ռուբէնը, Վնտիոքի գուքսը, լսելով այս ամենայն եղելութիւնները, կամենում է ինքն թագաւորել Վիլիկիայումն և այն զինու զօրութեամբ: Աստանդինը, տէրութեան խնամատարը, նորա առաջը բռնում է Մամեստիա քաղաքի պաշարելու ժամանակը և նրան

բաներով բանտն է դնում ճարտոնումը՝ ուր և մէկ քա-
նի ժամանակից յետոյ մեռնում է:

Անտիոքումն այնուհետև նստում է Պեմոնդը,
որ Ռուբէնի ազգականներից մէկն էր: Կոստանդինը,
Հայոց կաթողիկոսի և Հայոց մեծամեծների հաւա-
նութեամբը Ջաբելին ամուսնացնում է Պեմոնդ դ.քսի
Փիլիպպոս որդւոյ հետ, որ գալով Սիս 1222 թուին
պսակվում է և օծվում է Հայոց թագաւոր՝ երգուե-
լով ամենայնիւ հարազատ լինել Հայաստանեայց եկե-
ղեցուն և աշխարհին:

Բայց Փիլիպպոսը հաւատարիմ չէ մնում իրան
խօսքին, խորութիւն է անում Լատինականաց և Հա-
յոց մէջ, առաւել Լատինականաց շաւղօք գնալով,
սրանով էլ չէ բաւականանում, պալատական զարդերը
և հարստութիւնը քիչ քիչ ուղարկում է Անտիոք՝
հօր մօտ: Հայերը, չորս տարուց յետոյ, իրանց համ-
բերութիւնը կորցնելով՝ նրան բանտն են ձգում և զըր-
կում են թագաւորական տիտղոսիցը և պատուիցը:
Հայրը ստոն աչօք է նայում այս ամենայն եղելութեանց
վերայ, և Փիլիպպոսն իրան կենաց վախճանը բան-
տումն է դանում:

ՀԵԹՈՒՄ Ա. 1226—1270 ԹԻԻԸ.

Հայերն՝ արդէն բաւական զայրացած լինելով
Լատինականներիցը, կամեցան լատինական հոգւով
մեծացած Ջաբելի ամուսնացնել մէկ այնպիսի իշխանի

հետ, որ ոչ միայն հոգւով, այլ և արեամբ հայկազն
լինի: Այսպիսի ոք էր Կոստանդին ինամակալի անդ-
բանիկ Հեթում որդին՝ որ Հայոց մեծաց և Հայոց
կաթողիկոսի ընտրողութեամբը և հաւանութեամբը
պէտք է ամուսնանար թագուհու վերայ. բայց Ջա-
բելը խորշում էր և միայն երկար ընդդիմութիւննե-
րից յետոյ հազիւ հաղ տուեց իրան ձեռն Հեթումին:
Այսպէս Լեոն Բ մեծ թագաւորի ավուր վերայ, մէկ
քանի ժամանակից յետոյ, բազմում է Հեթում Ա, որ
արդարև իրան աշալուրջ և շրջահայեաց քաղաքա-
կան գործքերովն և Հայաստանումն արած շինութիւն-
ներովը նրանից պակաս չէ: Նւ յիրաւի այդ ժամա-
նակները, երբ այնժամեան աշխարհումը մեծ փոփո-
խութիւններ էին կատարվում և Հայաստանի ինչպէս
և արևելքի հրամայողներն փոխվում էին, մէկ այդ-
պիսի մարդ շատ հարկաւոր էր:

Արդէն դուրս էին եկել Մողղները և զբաւել
Միջին Ասիան. քայլ առ քայլ յառաջ էին մղում
իրանց աշխարհակալութիւնը դէպի արևմտեան Ասիա:
1240 թուին, երբ որ Մողղաց Բաշու զօրավարը Հա-
յաստանը զբաւելուց յետոյ պատրաստութիւններ էր
տեսնում դէպի Կիլիկիա արշաւելու, Հեթումը նորա
մօտ դեսպան ուղարկելով՝ դաշն սիրոյ և բարեկա-
մութեան է կապում: Այսքանովս չէ բաւականանում,
այլ և Հայոց մեծաց և հոգեորականաց հաւանու-
թեամբը կամենում է անձամբ զնալ Մողղիա (Թա-
թարստան): 1253 թուին, երբ որ իրան դեսպանը

վերադարձաւ Բաթուրի մօտիցն՝ (որոյ հաճութեամբն և հաւանութեամբն յայանեց նախ և առաջ մեծ խանին Կարակօրօնի) այն ժամանակը ճանապարհ ընկաւ և հասաւ Մանգոյ խանի բնակութեան քաղաքը: Հաստատ պայման և դաշն կռեցան միմեանց օգնութիւն տալու, Մեծն Հայաստանի վեճակն բարելաւացնելու և այնտեղե Հայերին անդորր պահպանելու, և որ առաւելն է Ասորոյ և Սուրբ երկրի կողմերը միմեանց օգնականութեամբ պատերազմ մղելու ընդդէմ Մամեշլուկներին՝ որոնք արդէն եւրոպական քրիստոնէից թուրքութիւնիցն օգուտ քաղելով՝ կամայ կամաց յառաջ էին խաղում: Յրեք և կէս տարի ճանապարհորդութիւնից յետոյ Հեթումը Մանգոյ խանի Հուլաուն եղբոր հետ վերադարձաւ. Հուլաունը Ասորոյ կողմը մնաց, իսկ Հեթումը Կիլիկիա հասաւ: Մեր թագաւորն այնուհետև ընկնում է Վիոնիոյ Սուլթանի հողերի վերայ և Քերմանիկը խլում. ըստ ուրում սուլթանը նորա բացակայութեան ժամանակն ասպատակ էր արել Կիլիկիան: Արևելեան կողմիցը նմանապէս ընդարձակվում է Կիլիկիան՝ Մողոլների տուած մէկ քանի քաղաքներովն:

Մինչ այս մինչ այն Բաղդադի խալիֆայութեան կործանելուց յետոյ, Հեթումը 40,000 հետևակ զինուորութիւնով և 12,000 հեծելազօրով գնում է Հուլաունի մօտ և միաբանական զօրութեամբ առնում են Հալէպը և արդէն մտքներումը զրել էին Մամեշլուկների ձեռքիցը Սուրբ երկիրը խլել, երբ որ

Մանգոյ խանի մահուան լուրն եկաւ: Հուլաունը մասնաւոր զօրք թողնելով՝ գնաց Մողոլիա, այն ինչ Հեթումն էլ մէկ քանի ժամանակից յետոյ պէտք է ճանապարհ էր ընկել այն տեղ, մեծ խանի զերդաստանական կռուի պատճառաւ:

Մամեշլուկների զլուխն և Սուլթան լինելով Բիբարը (Փնդուխտարը) այն ժամանակը ընկնում է Ասորոյ երկրի վերայ և Մողոլական գունդը Չարդելուց յետոյ ասպատակ է ուղարկում Կիլիկիա: Աւերում են, կործանում են բոլոր այն երկրի ընդարձակութիւնը. թագաւորի որդի Փորոսը մեռաւ պատերազմումը, իսկ Աւոնը զերուեցաւ, Հեթումն աճապարեց՝ Կիլիկիա եկաւ. բայց ուշ էր, ցաւեցաւ և արդէն տեսնում էր պայծառ լոյսով այն սարսափելի դազանին, որ պէտք է կործանէր քանի մի ժամանակից յետոյ Կիլիկիական սունը: Մէկ քանի զեապանական բանազնացութիւններից յետոյ Սանկոլասար եզիպտական զերեալ իշխանը Մողոլների ձեռքիցն ազատելով ուղարկում է Բիբարսին, որ նորա տրիտուր ուղարկում է Աւոնին: Հեթումի ուրախութեանը չափ չկար, ինչպէս և բոլոր Կիլիկիացոյ: Այնուհետև և թագաւորը երկարամեայ ծանր իշխանութիւնը և պակը տալով իրան որդուն, ինքն 1270 թուին կրօնաւորական զգեստ է հագնում:

ԼԵՒՈՆ Գ 1270—1289 ԹԻԻԸ.

Աւոնի տան և ինն ամեայ թագաւորութեան ժամանակը կարելի է երկու կէս բաժանել, մինչև 1276

Թիւն անյաջող, մնացեալը յաջող. առաջին մասնումը զանազան ձախ հանգամանքների պատճառաւ պարտեալ, իսկ երկրորդումը յաղթող:

Առնել մէկ այնպիսի ժամանակում էր գտնվում, որ եթէ ունեցել էր բաւական կարգաւորեալ զինուորութիւն, կարող էր արդէն վաղուց որբացած Հայաստանը ձեռք բերել. Մոլոլներն իրանք էին առաջարկում, ըստորում դաշնակից էին և ըստորում նոցա քաղաքական և ժառանգութեան պատճառաւ պատերազմները օրէց օր սաստկանում էին, և քայքայվում էր նոցա լայնածաւալ տէրութիւնը: Կիլիկիական հողերը ընդարձակուել էին մինչև Նիքատ և Միջագետք, իսկ եւրոպական քրիստոնեայքը, ինչպէս երկու հարիւր տարուց առաջ, դունդադունդ վազում են գէպի սուրբ երկիրը՝ այժմ դունդադունդ թողում էին այն սուրբ երկիրը՝ որ իրանց արեամբն էին ներկել:

Սուրբ երկրի պաշտպանուող և արևելեան քրիստոնեայ ժողովուրդների հովանաւորութիւն տուողն՝ Հայերը պէտք էին հանդիսացել, բայց բանը այն է, որ Հայոց Կիլիկիական թագաւորութեան մէջ այդքան զօրութիւն չուէր, և հէնց իրան ներքին բարոյական կարգերն էլ բաւական արգելքների և երկպառակութեանց պատճառ էին լինում: Հայերն, եթէ ունեցել էին իրանց ետէն Աստուրեան լեռաները և Ադրանտեան ուղիկանոն, այժմ կարող էին շատ բան անել. բայց ետէնց Յոյներն և Սելջուկեան, Անիական և Արկայոնական իշխաններն էին, իսկ առաջինց մահմե-

տական Մամլուկներն, որոնք արդէն Նգիստուսիցը զուրս գալով զբաւել էին Սուրբ երկիրը և Ասորոց երկրի մեծ մասը:

Հանգամանքներն այսպէս էին, երբոր Կիլիկիոյ իշխանական գաւազանը բանխնաց Առն Գ-ի ձեռն ընկաւ. մէկ քանի ամսից յետոյ հայրը վանքումը վախճանեցաւ և այս հարուածը այնքան սաստիկ վերաւորեց Առնի զգացող սիրտը, մինչ զի նա մէկ քանի ամիս ժամանակ մերձ ՚ի մահ հիւանդացաւ և ապա հազիւ հազ առողջանալով հմուտ բժշկաց ձեռամբը, վերջապէս օծուեցաւ թագաւոր Տարսնումը Յակոբ կաթողիկոսից՝ ՚ի ներկայութեան հայկական մեծամեծաց և սարսնայից: Եզուր աշխատեց այնուհետև իրան երկիրը խաղաղութեան և ապահովութեան մէջ պահել, հեռի ամենայն որևիցէ պատերազմական ազմուկներից և ներքին խռովութիւններից: Բարձունքը միշտ նենդութիւններ էին աւնում և գաւառանութիւն թագաւորի գէմ, իսկ արտաքին կողմանէ Սելջուկեան Թուրքերը, որոնք Կիլիկիոյ չորս կողմն էին և Մոլոլական իշխանութեան ներքոյ, տեսնելով Մոլոլաց և Հայոց ներքին երկպառակութիւնները և արդէն զայրացած լինելով նոցա իշխանութիւնից, Բիբարսին զրգուում են և մէկ քանի անգամ ասպատակ են վերկացնում Կիլիկիայումը, մեծ կոտորածներ են ունենում Կիլիկիայի քաղաքները՝ բացի ամուր Սիւր. այս պատահեցաւ 1274 թուին, թագաւորը միայն էր մնացած, յանդուգն բարձունքը մի կողմն էին

քաշուել և սառն աջօք էին նայում: Այդ միեւնոյն ժամանակները ժանտախտն, սո՛վն, թագաւորի աղջկայ և որդւոյ մահը և հէնց թագաւորի կրկին անգամ սաստիկ հիւանդութիւնը՝ Կիլիկիայի գրութիւնը աւելի էին թշուառացնում: Այսպէս աղիողորմ և կորստաբեր տեսարանները շարունակում են մօտ մինչև 1276 թիւն, երբօր բանը այլ շրջան առաւ Աստուածային նախախնամութեամբն:

Հայերը և Պարոնները վերջապէս միաբանվում են և թագաւորի եղբայր Սեբատ զօրավարի առաջնորդութեամբը բաւական կտորած են տալի Մամեւրուկներին արևելեան Կիլիկիայումը, ուր և վերաւորուելով Բիբարսը մէկ քանի ժամանակից յետոյ վախճանվում է Գամասիսումը: Մողղաց Ապաղա խանը լսելով Լեոնի այս յաղթութիւնները՝ շատ ուրախանում է և մինչև անգամ կամենում է Կիլիկիայի հարևան Սելջուկական հոգերը նորա իշխանութեան ներքոյ ձգել: բայց Լեոնը համեստութեամբ յետ է կանգնում այդ առաջարկութիւնիցը՝ իրան զօրութիւնը և այն ժամանակուայ հանդամանքները աչքի տակ բերելով:

Լեոնը այսպիսով իրան ուշքն ու միտքը միայն ձգեց Կիլիկիայի վերայ և մեծ խանին խորհուրդ էր տալի իրան գաւառներումն և նահանգներումը հաստարիմ և խոհեմ մնարդիւրանց կարգել, որոնք պատճառ չը տան նորանոր խռովութեանց և անկարգութեանց: Այնուհետև, այն է 1282 թուին, մողղա-

կան և հայկական բանակները միանալով՝ մեծաւ զօրութեամբ մտնում են Ասորոց երկրի սիրտը՝ վրէժ առնելու Մամեւրուկներից, որոնք պատճառ էին եղել Սելջուկեանց և Քուրքմէնների անկարգութեանց, հասնում են մինչև Համա քաղաքը (Անտիոքի մօտերքը), ուր և ծագեցաւ գլխաւոր ճակատն: Բիբարսի յաջորդ Սուլթանը նրանց առաջը զուրս եկաւ. Մանգոտամուրը, Ապաղայ մեծ խանի եղբայրը, բուն գնդի գլուխն անցկացաւ, աջ թեւն Լեոնը առաւ, իսկ ձախը Ալմախ մողղական զօրավարներից մէկն: Մեր զօրութիւնը պէտք է յաղթէր, եթէ Մանգոտամուրի կաշառակերութիւնը կամ անհոգութիւնը չէր եղել: աջ և ձախ թեւերը թշնամուն ջարդեցին և հալածեցին պատերազմի դաշտիցն, այն ինչ բուն գունդը մնացած էր անգործունեայ: Այսպիսով, թէ և յաղթութիւնը Մամեւրուկների կողմն անցաւ, այսուամենայնիւ այնուհետև Լեոնի բոլոր կառավարութեան ժամանակները Մամեւրուկները չը համարձակեցան Կիլիկիայի սահմանների վերայ ոտք դնել: Այնուհետև Լեոն երրորդը մինչև 1289 թիւը իրան ուշքը ձգեց իւր ժողովրդեան հոգեւոր և մարմնաւոր կրթութեան վերայ, գրել տուեց շատ գրքեր, բանասէր ուսումնականաց դիւրութեան համար և մինչև այսօրս էլ նորա ժամանակ գրուածներից շատերը կան:

ՀԵԹՈՒՄ Բ-ի ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ 1289—1307 ԹԻՒԸ.

Հեթումի տասն և ութ ամեայ կառավարութեան ժամանակները նոր տեսարաններ են բացվում և միանգամայն նոր հանգամանքներ. Ա. Հայոց զաչնակիցների, այն է Մողղայ, զօրութիւնը առաւել քան զառաւել քայքայվում է և թուլանում և նրանց խաներից շատերը, մինչև անգամ, ընդունելով մահամետականութիւն, Հայոց ազգին սկսում են հալածել և կոտորել. Բ. Մամեւրեկները զօրեղանում են և Վիլիկիայի զրութիւնը դժուարանում և Գ. Հայերը դիմում են քրիստոնէից օգնութեանը և այս օգնութիւնը պէտք է լինէր մէկ քանի ծէսերի փոփոխութեամբ, որ մեծ աղմուկների և խռովութեանց պատճառ եղաւ և որ ներքին կողմանէ մեր աշխարհի միութեան կապը քակեց և մեր համագգեայը թշնամացրեց միմեանց դէմ:

Հեթումն, որ Աւան Գ-ի որդին էր, հէնց իրան կառավարութեան սկիզբները սկսեց զեսպանական խօսակցութիւններ առնել Նիկողայոս Վ պապի հետ և նորա օգնութիւնն էր թախանձում: Կոստանդին կաթողիկոսն՝ որ ընդդէմ էր և յայտնի կշտամբում թագաւորին, զըկվում է աթոռիցն և նորա տեղը ժառանգում է Ստեփաննոսն՝ որ Հռովկայ նստող կաթողիկոսներից վերջինն էր:

Այս միջոցին, այն է 1291 թուին, Մէլէք Աշրաֆը (Կալավունը)՝ Մամեւրեկների Սուլթանը, Տաճա-

րականներիցն և Յովհաննիսեան կարգիցն խլում է Տրիպօլիսը և Ակհոնը՝ նոցա վերջին ապաստանարանը Սուրբ երկրումը և այնուհետև դիմում է դէպի Վիլիկիա: Արդուն խանը պատերազմաց մէջ գտնուելով ձեռն օգնականութեան չը կարողացաւ տալ, և Հռովկայ ամրոցը, դարուկիսեայ կաթողիկոսարանը, առնուեցաւ և կործանուեցաւ, և արդէն Մամեւրեկները մտնում են Վիլիկիայի սիրան, երբոր համբաւ հասաւ Աշրաֆին՝ թէ Նզիպտոսը վտանգի մէջ է քրիստոնէայ զինուորներիցն, որոնք պապի յորդորանօքն արդէն պաշարել էին Աղեքսանդրիան: Սուլթանը շտապաւ վերադառնում է այն տեղ, հետը տանելով շատ զերեաներ, որոց միջին էր և Ստեփաննոս կաթողիկոսը և Աուսաւորչայ աջն: Նզիպտոսն ազատվում է քրիստոնէայ զինուորների արհաւիրքիցը, այսուամենայնիւ ժանտախտը նրանց տեղն է բռնում, և Սուլթանը կարծելով թէ պատճառն Հայոց կաթողիկոսն և սուրբ աջն է, ուստի և արդէն խնդրեալ լինելով Հայոց թագաւորից, արձակում է: Կաթողիկոսն արդէն գերութեան ժամանակները մեծ տառապանքներ կրելով մեռնում է մէկ տարի վտարանգութիւնից յետոյ: Իսկ նորա տեղը յաջորդում է 1294 թուին զԻւրահաւան Գրիգոր է կաթողիկոսը, և կաթողիկոսարանը այնուհետև լինում է Սիս մայրաքաղաքումն, ըստորում Հռովկան քակտեալ էր:

Գորանից յետոյ Հեթումը մէկ քանի ժամանակ հրաժարվում է կառավարութիւնից և առանձնանում

է մի վանքի մէջ, իշխանութիւնը յանձնելով իրան եղբայր Թորոսին. բայց և սա էլ երկու տարուց յետոյ հրաժարուեցաւ և վանքն մտաւ: Հեթումը կրկին անգամ պէտք է կառավարութիւնը ձեռն էր առել և Ղազան խանին տեսութիւն գնար, որ Արղունի մահից յետոյ շատ քաղաքական պատերազմներից յետոյ խան կարգուելով՝ գտնվում էր Ասորեստանի կողմերը (նոցա խօտակցութիւնը): Գորանից յետոյ Հեթումը իրան քոյր Մարիամին Անգրանիկոս կայսեր Մեքայէլ որդուն է տալիս՝ ի կնութիւն և մէկ քանի ժամանակից յետոյ իրան Թորոս եղբոր հետ նոցա այցելութիւն գնարով՝ Կիլիկիայի կառավարութիւնը յանձնում է իրան երրորդ եղբայր Սմբատին, որ իսկոյն նորա գնարուց յետոյ ժողովելով մէկ քանիսներին իրան շքապատր, Գրիգոր կաթողիկոսի ձեռամբն, օծվում է թագաւոր, իբրու այն, թէ Հեթումը իրան բոլոր կառավարութեան ժամանակը թագ չէր կրած: Ղազան խանը իւր կողմնէ նրան է ճանաչում Հայոց թագաւոր: Հեթումը իրան եղբոր հետ վերադառնալով Կոստանդնուպօլսիցն՝ իմանում է այս ամենայն եղելութիւնները և կամենում է գնալ Ղազան խանի մօտ, բայց Սմբատը դոցա բռնել տալով՝ Թորոսին սպանում է, իսկ Հեթումի աչքերը հանել տալով՝ բանտը դնում: Հեթումի չորրորդ եղբայր Կոստանդինը 1298 թուին ընկնելով Սմբատայ վերայ՝ բանտարկեց և Հեթումին ազտակց:

Քիչ ժամանակից յետոյ բացվում են Հեթումի

աչքերը և շատերը նրան են կամենում թագաւորացնել. Կոստանդինը կամենում է Սմբատայ հետ միասին ընդդիմանալ և խռովութիւն յարուցանել, բայց բռնվում են Հեթումից և ուղարկվում են Կոստանդնուպօլիս, ուր և մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռնում են: Սորանից յետոյ Ղազան խանի սիրան առնում է, Նգիստացուց անուանի զօրավարներից մէկին բռնելով և նրան ուղարկելով Ասորեստան: Քանի որ Ղազան խանը կենդանի էր, Հայերն այնքան նեղութիւն չէին կրում Մողղաց կողմիցը, բայց երբոր նա մեռաւ և նրան յաջորդեց Ղարբաղանդը, այնուհետև Հայերին ոչ թէ պաշտպանում են, այլ հալածում են և ամենայն կերպ նեղութիւններ տալիս, ըստորում այդ Ղարբաղանդը մէկ քանի ժամանակից յետոյ ընդունեց մահմեդականութիւն: Ղազան խանի ժամանակներիցը հետէ Կիլիկիայում կար և Մողղական զօրք, այն երկրի պաշտպանութեան համար, նրանք էլ ոչինչ օգնութիւն չէին անում:

Ահա այս ժամանակներն է, որ Հեթումը յոյսը միանգամայն կարելով արևելեան որևիցէ ազգից, ուշքը ձգում է արևմուտքի վերայ: Նախ և առաջ 1305 թուին, ըստ իւրեան սովորութեան, հրաժարվում է աթուղիցը և Կիլիկիայի թագաւոր է նշանակում իրան զիտաւորութեան հաւատարիմ՝ Լևոն Գ-ին, որ նախայիշատակեալ Թորոսի որդին էր: Այս Լևոնը թագաւորում է երկու տարի ժամանակ 1305—1307 թիւր և ամենայն բանի մէջ վարվում էր Հեթումի

խորհրդով՝ որ թէպէտ միայնակեցական կեանք էր վարում, այսուամենայնիւ թագաւորահայր և յանձանձիշ էր: Գրիգոր է կաթողիկոսը նրանց կամքին էր, արդէն վաղուց և եօթն յօդուած փոխելով հայկական ճէսերի և խոստովանութեանց միջին, կամենում էր Հայերին ուղղափառ երեւացնել արևմտեան եկեղեցւոյ առաջին: Հայոց պատմութեան միջին այսպիսի միահաւան հասկացողութեամբ թագաւոր և կաթողիկոս հազիւ թէ պատահած էր: Արդէն մտքներումը դրել էին ժողովք առնել, երբոր Գրիգոր է Անարզարեցին մեռաւ:

Հեթումը և Աւոնը յայտարարութիւն կարգացին Հայոց ազգին՝ Սիս ժողով առնել՝ նոր կաթողիկոս ընտրելու համար, և նախընթաց վախճանեալ կաթողիկոսի զխտաւորութիւնները քննել: Քառասնից աւելի եպիսկոպոսներ, բազմաթիւ իշխաններ և պարոնայք և ստորին հոգևորականք լքվեցան 1307 թուին Սսու մայր Սովիա եկեղեցին: Հանդիսականները իմանում են թագաւորահայր և թագաւորի զխտաւորութիւնը, շուտով հրատարակվում է Հայաստան աշխարհումը, ամենայն տեղ տրտունջի և գանգատանաց ձայն է լսվում: Սիս բնակիչները տեսնելով իրանց եկեղեցական արարողութիւնների միջին մէկ քանիսները՝ որոնք լատինական կերպիւ էին կատարվում, խռովում են, գանգատում են Մողղական գնդի Պիլարդու հրամանատարին, որ իրան զինուորութեամբն Անարզարայ էր նստում: Պիլարդուն կանչելով թագա-

ւորին, թագաւորահայրը և շատերին՝ որոնք նրանց կողմն էին, սպանել է տալի:

ՕՇԻՆԸ 1308—1320 ԹԻԻԸ ՍԻ ՆՈՐԱ ՈՐԳԻ
ԼՆԻՈՆ Ե 1320—1342 ԹԻԻԸ:

Այս երկու թագաւորներն էլ միանգամայն իրանց ուշք ու միաբը ձգում են քատոլիկական աշխարհի վերայ և կամենում են նրանով Հայաստանի և Հայաստանի որդւոց աղատութիւնը որոնել: Բայց սոցա այս կերպ ուղղութիւնը առաւել վտանգներ առաջացրեց, քան թէ որևիցէ մէկ շահաւէտ և հաստատուն օգուտ: Սոքա կարծես թէ մտածում էին՝ թէ Պապերը այն զօրեղութիւնը և բարոյական իշխանութիւնը ունեն ինչ որ երկու հարիւր տարուց առաջ և կարծում էին, թէ Նւրոպան այն ուղղութիւնը և հանգամանքներ ունի, ինչ որ խաչակրութեանց սկիզբները: Սոցա այսպիսի թիւր հասկացողութիւնիցը և բռնած ձանապարհիցը յիբաւի Վիլիկիայի ներքին և արտաքին հանգամանքները շատ վատթարացան: Ունիթօռները կամ պատական քարոզչները զիւրութեամբ մանկելով Հայկազանց հողը պապութիւն են քարոզում և ծիսից փոփոխութիւն, խռովում են Հայաստանեայց եկեղեցին՝ նորա որդիքը և պաշտօնակատարները, և միմեանց դէմ մաքատում և երկպառակվում: Արևելեան Մահմետականք տեսնելով մեր աշխարհի այն սպանկները շատ օգուտներ

են քաղում և տեսնելով մեր թագաւորաց և մէկ քանի անձանց անբարար հաղորդակցութիւնը եւրոպական աշխարհի հետ, շտապում են Կիլիկիայի թագաւորութիւնը շուտով կործանել՝ ահից թէ մէկ էլ ինչպէս առաջ արեւմուտքը չըստանի ընդդէմ արեւելեան մահմետականութեան: Ահա այսպիսի մոլար ճանապարհով շտապեցրին մեր այս թագաւորները Կիլիկիայի անկումն:

Օչինը՝ որ Աւոն Կ-ի եղբայրն էր, իսկոյն նորա ջարչար վախճանից յետոյ, ժողովեց Հայոց զինուորութիւնը և Թաթարաց Պիլարղու զորսպետին հալածեց Կիլիկիայիցը և ինչն 1308 թուին թագաւոր օժուցաւ թագաւորական Սիս քաղաքումն: Կամենալով իբր թէ կրօնական խռովութիւնը վերջացնել, կրկին անգամ ժողով է անել տալի Սիս քաղաքումն և ստիպում է Հայերին ընդունել Գրիգոր կաթողիկոսի կանոնադրութիւնները: Բայց աղմուկներն առաւել սասականում են և 1311 թուին Նրուսաղէմի Հայոց Սարգիս եպիսկոպոսը չ'անալով նորա անիրաւ հրամանին, Մամեւրուկների Սուլթանի ձեռամբը, պատրիարքական իշխանութիւն է առնում: Սրանից յետոյ Օչինը սկսեց զեսպանական բանակցութիւններ Ավնեօնումը գերեալ և առաջին նշանակութիւնիցը զըրկեալ պապութեան հետ. զեսպանութեան գլուխ կարդում էր Կապանի (Կիլիկիայումը գրեակ) Յակոբ եպիսկոպոսը: Կղեմէս Ե-ի յաջորդ Յովհաննէս ԻԲ պապը, Հայոց զեսպաններին ընդունելուց յետոյ,

ուղարկեց Գագղիացուց Փիլիպպոս Ե թագաւորի մօտ, բայց ոչինչ բան գլուխ չեկաւ: Այսպիսով անշահ յետ դարձան Հայոց զեսպանները, Պապը մեծ բաներ էր խոստանում, բայց գործով ոչինչ էր ցոյց տալի և չէր էլ կարող, ըստորում ժամանակը առաջուայ ժամանակը չէր: Գորանից մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռնում է Օչինը և տեղը 1320 թուին յաջորդում է Աւոն Ե նորա տանաւեայ զաւակը, Օչին պարոնի խնամակալութեամբը:

Մամեւրուկների Մելիք-Նազար Սուլթանը լսելով Հայոց զեսպանական խօսակցութիւնները և կարծելով թէ արդէն Գագղիացիք պէտք է արշաւեն արեւելք, զայրացաւ, բարկացաւ Կիլիկիական իշխանութեան վերայ և մոքումը դրեց կործանել, հիմն ՚ի վեր տապալել այդ քրիստոնեայ տէրութիւնը, որ այգպիսի մեծ սպառնալիքներ է սպառնում մահմետականութեանը: Յայտնեց ամենայն եղելութիւնները Թաթարներին և Թուրքերին, և նոցա իշխաններին իրան կողմը գրաւեց. Թաթարների Գիմուրթաշ և Թուրքաց Արաման զորավարները՝ իրանց ահագին զինուորութեամբն անցան Մամեւրուկաց կողմն: Հայաստանի վերջին թագաւորութեան գրութիւնը և ապագայ թշուառ վախճանի նշանը սարսափելի կերպով որուտաց: Տարաբախտութեամբ ներքին կրօնական երկուտաց: Տարաբախտութեամբ ներքին կրօնական երկուպառակութիւնները, որ պատճառով էր ոչ թէ Հայաստանի հարազատ որդկերանցից, այլ Անիթթօռներից և թագաւորաց մոլար քաղաքականութիւնիցը,

կեղեքում էր բոլոր հայկազանց գրոհին. բացի այդ Յշին խնամակալի արարունքներն ևս ներքին երկպառակութիւններն աւելացնում էին և Ալիկիական գրութիւնը բաժանում. ըստ որում այն խնամակալը կառավարութեան սանձը իրան ձեռքն առնելով՝ իրան որդեկերանցը և ազդականներին էր առաջ տանում և այդպիսով զանազան ազմուկներ էր յարուցանում: Ահա այսպիսի էր Ալիկիայի գրութիւնը տասնամեայ Ա. և Ե. թագաւորութեան սկիզբները: Ակրսեցին մի առ մի արշաւել. նախ Գիմուրթաշը 30,000 ձիաւորով մօտ մի ամիս ժամանակ աւերեց, գերեց, կործանեց անարգել բոլոր Ալիկիայի ընդարձակութիւնը: Թաթարներէյ յետոյ եկան Թուրքերը Արամանի առաջնորդութեամբը և ՚ի վերջոյ Մամուլեկները միանդամայն սպառնալով՝ ջնջել Ալիկիական հարստութիւնը, պաշարեցին ծովափնեայ Այաս ամբոցը և նրան առնելով գեանին հաւասարեցին, բնակիչներին սրի ձարակ տաւին, թէև Արպրոսի թագաւորութեան նաւերը շատերին ազատեցին և Արպրոս տարան: Այսպիսով Ալիկիական երկու երեք տարի ասպատակաց ասպարէզ էր դարձած: Հայկական կառավարութիւնը՝ աղերսանայ գիր գրելով Պապին՝ մի առ մի նկարագրեց Ալիկիայի թշուառ վիճակը: Պապը, որ մէկ քանի կերպով ինքն էլ էր պատճառ այսքան հարուածոց արեւելեան քրիստոնէութեան, հոգւով չափ ցաւեցաւ և խղճիցը տանջուեցաւ. իսկոյն յայտնեց եւրոպական դռներին և կոնդակ գրելով կաթո-

լիքական աշխարհին՝ յայտնեց Հայոց Ալիկիական թագաւորութեան դրութիւնը, բայց սպասելի պտուղ չերևեցաւ: Կոնդակներն, այո, կարգացուեցան կատողքական եկեղեցիներում, քարոզիչները անխնայ էին իրանց հանձարը վերածում, այսու ամենայնիւ բացի ափսոսալը և խղճալը ոչինչ բան չերևեցաւ: Միայն այս էր լսվում, — ձանապարհը երկար է, մեծ պատրաստութիւն կուզի, ափսոս որ քրիստոնէութիւնը տանջվում է արեւելքումը և Հայերը նահատակվում: Հայերն ամենայն տեղեց անօգնական մնացած, ձանաչում են՝ որ իրանց ազատութիւնը կարելի է լինի էլն նոյն արեւելեայց հետ խոհանութեամբ վարուելով:

Հայերը Մոզոլներին կում Թաթարներին ուշ ածին իրանց առաջին ժամանակաց դաշն և սէրն, Կոստանդին Գ կաթողիկոսն իրան ամենայն ջանքն ՚ի գործ դրեց համոզելու նոցա Բուսայիդ խանին. Պապն իրան կողմանէ տեսնելով բանի այլ չըջան տուելն, նամակ դրեց վերոյիշեալ խանին: Վերջապէս Բուսայիդն Հայոց կողմն անցկացաւ և ինչպէս ասում են, 20,000 զինուոր Հայոց օգնութիւն ուղարկեց: Այնուհետև Մամուլեկաց Սուլթանը խաղաղութիւն է առաջարկում և Հայոց կաթողիկոսն գնալով Նգիպոսո՝ այս ինչ պայմաններն են հաստատում. — Ա. Հայերը պէտք է տարէնր մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար գենար տուրք տան. Բ. ծովեցն համաժ աղի կէան և ծովալին վաճառականութեան արեւելեան ափերի մաքսե-

րի կէսն. Գ. Եփրատ գետի կողմերի բնակիչները՝ որոնք քսան տարուցն աւելն են՝ գլխահարկ տան մէկ Բիւզանդեան ոսկի: Իսկ ինքն Կիլիկիայի մէջն ամրոց և տեղ չպէտք է ունենայ և քանդածները իրան ծախսովը վերանորոգէ, ինչպէս էր Ա. յասը: Թէպէտ և այսպէս յաջող վերջացաւ, այսու ամենայնիւ թագաւորի անիրաւութեանց և անկարգութեանց պատճառաւ Կիլիկիան կրկին անգամ վտանգի մէջ ընկաւ:

1329 թուին, երբոր թագաւորը կատարելութեան հասնելով՝ սանձն միանգամայն իրան ձեռն առաւ, թշնամացաւ իւր խնամակալի հետ և նրան սպանել տուաւ. շատ իշխանների պաշտօնիցը զրկեց. վրդովեց խաղաղութիւնը և ամենեւին հոգս չանելով իրան տուած պայմանների վերայ, Մամելուկները սկսեցին արշաւել Կիլիկիայի վերայ: Անխոհեմ թագաւորը Կիլիկիայի արևելեան կողմերի մէկ քանի զղեակները, ինչպէս էին Անտիոքիա և Սիգունտն տալով Յովհաննիսեան կարգի ասպետներին, նրանց պարտաւորեց մնաքառել մահմետականաց զէմ: Գրեց և նամակ Բենեդիկտոս ԺԲ պապին՝ Յովհաննէսի յաջորդին: Պապը, ըստ իւր սովորութեան, խաշակրութիւն քարոզեց, բայց յայտնի բան է որ անշահ. Գաղղեացուց Փիլեպպոս Զ թագաւորը—Վարուեանը —սպառնալիքներ զրեց Սուլթանին: Սուլթանը սաստիկ զայրանալով՝ բոլոր մահմետական իշխաններին ոտի կանգնացրեց և Կիլիկիան այնուհետև ասպատակաց և աւերանաց ասպարէզ գարձաւ. նեղութեանց,

կոտորածից, աւերանաց նկարագրելը աւելորդ և ցաւալի է՝ որ մեր թագաւորի անխոհեմութիւնիցն առաջացաւ: Կրկին անգամ Կիլիկիայի կառավարութիւնը փորձով և արդեամբ ճանաչում է իրան սխալանքները. 1338 թուին կամ 37-ին Մէլիք-Էլ-Նազար-Մահմուդ Սուլթանի զեսպանի առաջին մեր թագաւորն երդուեցաւ աւետարանի և խաչի վերայ, այնուհետև հաղորդակցութիւն չառնել Պապի և Ներոսայի հետ, և իրան պարտականութիւնը և տուած պայմանները կատարել: Բայց ի՞նչ, հէնց նոյն տարին, պապի խօսքին նայելով, լուծում է իրան երդումն, ըստ այնմ թէ անհաւատին տուած է եղել: Կէսը կրկին անգամ սկսեց իրան երդման հակառակ հաղորդակցութիւն առնել Աւինեօնի դրան հետ: Մահմետականները կրկին անգամ սկսեցին իրանց ասպատակութիւնները շարունակել: Այն ինչ իրան մահիցը յետոյ, որ պատահեցաւ 1342 թուին, Կիլիկիական թագաւորութեան վիճակն առաւել վատթարացաւ:

Լուսինեան տան թագաւորաց սկզբնաւորութիւնը կոստանդին Գ, Գուրտոն: Առաջինը 1342—1343 թիւը, երկրորդը 1343—1345 թիւը:

Եթէ մինչև ցայս ժամանակ Կիլիկիական թագաւորները կամենում էին քանի մի կրօնական ծէսեր փոխելով՝ զրաւել Պապին և կատողքական աշխարհին և նոցա օգնութիւնը այնու հայթայթել, այնուհետև մեր թագաւորները հոգւով և կրթութեամբ կաթողք

և Եւրոպացի են լինում, որիցն և ներքին աղմուկները
 և երկպառակութիւնները աւելի շատանում են և
 միանգամայն քակում են թագաւորութեան միաւորող
 կապերը: Որովհետեւ Աւոնի մահիցը յետոյ ժառանգ
 չմնաց և Կիլիկիցիք պէտք է նորա հեռաւոր ազգա-
 կաններիցը մէկին էին թագաւոր ընտրել: Հեթում Բ
 թագաւորի քոյր Չարէն արդէն ամուսնոցած էր Կիւ-
 բոսի թագաւորի եղբոր հետ և նորա ամուսնու-
 թիւնիցը ծնած էր Կոստանդին անուամբ մէկ որդի:
 Հայոց աչքը նորա վերայ ընկաւ, որ գալով թագա-
 ւորեցաւ, բայց իրան անիրաւ վարմունքովը մեծ աղ-
 մուկների պատճառ եղաւ, որովհետեւ արքունիքն սկսեց
 այլ իմն տարազ ընդունել. հրամայեց, և բռնի կատա-
 րել էր տալի, հայկական ձեւերը թողուլ և վարուել
 արեւմտեան ազգաց պէս. եկեղեցականացը հարկա-
 դրում էր եկեղեցական պաշտամունքները Ունիթօւաց
 պէս կատարել՝ ընդդէմ հայկական հին կարգաց: Փո-
 ղովուրդը և նոյն իսկ թագաւորական զօրքը խռովեց
 և սպանեց իրան ձեռամբը այդ օրինակ թագաւորին:
 Հայերը չխրատուելով թագաւոր կարգեցին
 նորա եղբայր Գուխտոնին՝ որ աթոռը բարձրանալուց
 յետոյ իրան եղբոր քայլովն սկսեց գնալ, խռովու-
 թիւնը և աղմուկն առաւել սաստկացաւ. եզիպտական
 Մամեյրւկները, լսելով Կիլիկիոյ այնպիսի դրութիւնը,
 սուսաւել սկսեցին ասպատակել: Թագաւորը անօգնական
 մնալով իրան իշխաններիցը և զինուորութիւնիցը՝
 որոնց նա զայրացնում էր իր անուղղայ ճանապար-

հով և որոնք սառն աչօք էին նայում և իրանց մէջն
 մտքառում, գրում է թուղթ Կղեմէս Զ պապին: Ուս-
 պը յայտնում է Փիլիպպոս և Նիուարդ Գաղղիացոց
 և Անդղիացոց թագաւորներին, բայց նոքա իրանց
 ժառանգութեան խնդրովն էին զբաղեալ: Այսպիսով
 Կիլիկիան ասպատակվում էր, արեւմուտքիցը ոչինչ
 օգնութիւն չըկար. Հայոց մէջն աղմուկ և շփոթու-
 թիւնը աւելանում էին կատողքութեան զօրեղանա-
 լու առթով, որ կատողք թագաւորն առաւել ստուա-
 բացնում էր: Ունիթօւների առաջը կարող չըկար,
 շատերը նրանց կողմն էին բռնում և կարծես թէ
 խախտեալ դահի պէս՝ վտանգի մէջ էր և Լուսաւոր-
 չայ եկեղեցին: Հայ արիւն ունեցողներն ՚ի զուր անգ
 էին կատողք թագաւորին զգուշացնում և եղբոր մա-
 հուամբը սպանում. թագաւորն շատ խոհեմ էր,
 բայց խաբուեցաւ պապիցն, իրան կամքն ունէր աչքի
 առաջին և այն չկատարուեցաւ. վերջապէս 1345
 թուին Գուխտոնն էլ իրան եղբոր վախճանն է ունե-
 նում:

ԿՈՍՏԱՆԻՆ Գ. 1345—1362 ԹԻԻԸ.

Գուխտոնի մահից յետոյ Հայերը կարծես քիչ
 խրատուելով՝ իրանց դրութիւնը լաւ են ճանաչում և
 Հայոց Հեթում անուամբ իշխանի որդի Կոստանդինին
 են թագաւորեցնում: Եւ յիրաւի չեն սխալվում: Այս
 թագաւորը լաւ ճանաչելով երկպառակութեանց
 պատճառն, կրօնական խնդիրները վերջացնում է և

Մխիթար ու Մեսրոբ կաթողիկոսաց ժամանակները
 ժողովներ անելով Սիս մայրաքաղաքումն, արգելում է
 միանգամայն կաթողիքական և Ունիթօռական ձևերը:
 Պէտք է Հայերը միանգամայն իրանց հին սովորու-
 թիւններով էին վարուել՝ հեռի ամենայն որևիցէ նո-
 րամտութիւններիցը: Սորանով մեր ազգը խաղաղա-
 նում է, ներքին կապը յաշտարվում է և մեր հերե-
 տիկոսական կարգերովն առաւել բախտաւոր ենք լի-
 նում, քան թէ կաթողիքական ուղղափառութեամբը,
 ինչպէս Պապերը և Ունիթօռներն էին հաստատում,
 թէ կատողիք լինելով Աստուծոյ հետ կրհաշառուենք
 և յաղթութիւնը մեր կողմը կը լինի: Այն ինչ ինչ
 պես տեսանք, առաւել յաղթուեցանք և մեր ան-
 դորրութիւնը կորաւ: Եւ յիրաւի Հայերի միջնց հե-
 աանալով ներքին խռովութիւնները՝ իրանց յոյսը ի-
 րանց վերայ և իրանց հաւատի վերայ ձգելով՝ հա-
 լածում են Կիլիկիայիցը Մամեւրեկաց ասպատակները,
 և այն էլ այն ժամանակը, երբ որ մահմետականները
 իրանց սարսափելի զօրութիւնները և մեքենայքն էին
 ՚ի գործ դնում և Հայերի վերայ ոչինչ վատահումութիւն
 չունենալով հաւատարմութեան կողմից, կամենում էին
 կործանել Կիլիկիան, որ արևմտեան ազգերը՝ յուսա-
 կտուր լինին արևելք արշաւելուց, թէ և առանց էն
 էլ Եւրոպացիք չէին թողուլ իրանց ներքին կարգա-
 դրութիւնները և խնդիրները և դալ Սուրբ երկիրը,
 ինչպէս մէկ քանի դար առաջ: Վերոյիշեալ թագա-
 ւորների աղմկալից կառավարութեան ժամանակները

և նրանցից յետոյ Մամեւրեկները առել էին Հայոց
 ձեռքիցն Այաս և Աղէքսանդրիա զղեակները՝ Կի-
 ղիկիայի սահմանի պաշտպանները: Կոստանդին Ք
 թագաւորն այն էլ է յետ խլում հայկական միաբա-
 նական հոգևովն և Կիպրացոց և Հռոդոսի ասպետ-
 ների քրիստոնէավայել ձեռնտուութեամբը:

Այսպիսի ճանապարհ բռնելով Կոստանդինը,
 մինչև 1362 թիւը, բաւական ապահով է պահում
 Կիլիկիան. թէև խնամոտ պապերը, Աւինեօնի գե-
 րեալները, միշտ իրանց սովորական հայրական զթա-
 ռատութեամբը հոգս էին անում մեր հոգւոց վե-
 րայ և թղթեր և կոնդակներ ուղարկելով՝ կամենում
 էին ուղղափառութեան մէջ մեզ հաստատ պահել
 թէ և մեզ և նրանով առաւել վստանգի մէջ էին ձը-
 գում և Մամեւրեկներին առաւել զայրացնում:

Կիլիկիայի խղճալի վիճակը 1362—65 թիւը. Ղևոն 2.
 1365-ին, նորա գերութիւնը 1374 թուին, Կիլիկիոյ թա-
 գաւորութեան անկումն և Ղևոնի մահն 1393 թուին:

Կոստանդին չորրորդի մահիցն յետոյ մեծամեծ
 անկարգութեանց մէջ ընկաւ Կիլիկիան և զխտուորա-
 պէս ժառանգութեան համար, և այս տևեց մօտ
 երեք տարի ժամանակ: Հայոց իշխաններն չէին կա-
 մենում իրանց միջնց մէկին թագաւորական աթոռի
 վերայ բարձրացնել և նրան հնազանդել ինչպէս թա-
 գաւորի, այսպիսի տարաձայնութեանց ժամանակ-
 ները շատերը յօժարակամ թողում էին Կիլիկիան և

գաղթում էին ուրիշ աշխարհները, — դէպի Մեծն Հայաստան, Փոքր Հայաստան և այլն: Կաթողիք իշխանները գալով Կիպրոսից և ուրիշ տեղերից՝ նրանց տեղն էին բռնում: օրէց օր Հայերը սահաւանում էին և կաթողիքները շատանում, որոնք ապացուցանելով իրանց ազգակառուցիւնը Ռուբինեանց տան հետ, կամենում էին թագաւորել: մնացած Հայերը ընդդիմանում էին և սորանով աղմուկն առաւել բազմանում, այն ինչ Մամեւուկները յաջող միջոց են գտնում վերջին հարուածն տալու: Վերջապէս կաթողիքականաց կողմն յաղթելով և Ուրբանոս վեցերորդ պապը նոցա կողմն անցանելով՝ վերոյիշեալ Գուխտոնի ազգականները մէկին, Վեոնին, թագաւոր են ընտրում 1365 թուին:

Այս վերջին թագաւորը թէ և բնութեամբ քաղցր էր և ամենի հետ լաւ վարվում, այսու ամենայնիւ հասած էր Կիլիկիական թագաւորութեան վերջին ժամն. զօրութիւն չունէր, զօրեղ իշխանները և զինուորներն արդէն գաղթել էին, մնացածներն էլ միմեանց հակառակ, թէ հասկացողութեամբ, թէ կրօնիւ և թէ արիւնով:

Եզրիպտացի Մամեւուկները 1367 թուին հարուած կրելով՝ Կիպրոսի ծովային զօրութիւնից, որոնց ձեռնամուխ պէտք է եղել էր և մեր Վեոնը, կատաղութեամբ Կիլիկիայի վերայ յարձակվեցան. Վեոնը քիչ ընդդիմանալուց յետոյ, ամուր տեղեր ապաստանեցաւ և մէկ քանի ժամանակ աներևոյթ

եղաւ: Կիլիկեացոց բախտիցը Մամեւուկները յետ քաշուեցան, բայց թագաւորը դեռ չէր երևում, և կարծելով թէ արդէն վախճանած է, Մարիամ թագուհին մտքումը դրաւ մէկ այլ իշխանի հետ ամուսնանալ: Արդէն Հայոց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն Տաբենտոնի Փիլիպպոս իշխանին և Գրիգոր Փ. պապին յայտնել էր ամենայն եղելութիւնները և նոքա Բրիւնսվիկի Կերմանացի Օթոն իշխանին էին փեսայ ընտրում: երբ որ Վեոնը յանկարծ երևեցաւ՝ ի խնդութիւն բոլոր Կիլիկեացոց:

1374 թուին Մէլիք-էլ-էշրէֆ Շաբան Սուլթանը լսելով Եւրոպացւոց դիտաւորութիւնները՝ ի մասին նոր փեսայի և կարծելով միանգամայն թէ վերջը վտանգաւոր է, իւր եղբօրն ահագին զինուորութեամբ Կիլիկիա ուղարկեց, որ միանգամայն վերջացնէ այդ տէրութիւնը: Թագաւորն անտէր, անօգնական մնացած, հազիւ հաղ կարողացաւ իրան ընտանիքը մահիցն ազատել և նոցա հետ միասին Կապան ամուր գղեակումն ամրանալ: Մամեւուկների առաջին բաց էր բոլոր Կիլիկիան, մի առ մի առան՝ Մամեսիա, Ադանա, Տարսոն, Սիս և ուրիշ երևելի քաղաքները, քանդեցին, կործանեցին, սրի ճարակ տուին առ հասարակ ամենայն բան: Այն ինչ մէկ զօրեղ խումբ էլ սկսեց պաշարել Կապանը, բերդը ամուր էր և ինն ամիս ոչինչ չըկարողացան առնել: բայց հազորդակցութիւնը արգելելով և պաշարը սպառուելով հարկադրուեցաւ թագաւորը իրան ընտանիքովն անձնատուր լինել:

1375 թուին Կիլիկիայի վերջին թագակիրը կրկին շղթայի կապուեցով գերուեցաւ, նորա երկիրն ապականուեցաւ, քաղաքները ամայացան, ժողովուրդի շատերը սրի ձարակ եղան, մնացածները մօտ 60,000 հոգի մի ժամանակու՛մ թողին Կիլիկիան և ցրուեցան զանազան կողմեր, դէպի Վրաստան, Աղուանք և Փոքր Ասիա: Ամայացաւ միանգամայն Ռուբինեանց տան և հայկական զինուորութեան կարմիր արիւնով ներկուած Կիլիկիան. և Պօղոս կաթողիկոսըն, իբրև մէկ նոր Երեմիա, պէտք է կոծէր և ողբար իրան անբախտ որդւոց վերայ՝ որոնք իրանց կրօնի ազատութեան համար միշտ մահմետականաց ձեռից հալածանաց մէջ էին, ինչպէս երբեմն Իսրայէլացիք: Հայաստան աշխարհի հովիւը երկար ժամանակ այդ տեղ մնաց և այդ տեղից սկսեց իրան աչքը դարձուցանել իրան տարագրեալ և որբացեալ որդւոց վերայ և Սիս քաղաքումն էր կատարում միւռոնի օրհնութեան և եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը:

Մինչ այս մինչ այն Վեոնը եօթն ամբանտումը մնալուց յետոյ վերջապէս 1382 թուին Կասաիլիոյ Յովհաննէս թագաւորի գանձովը և թախանձանօքն ազատվեցաւ իրան գերութիւնիցը և գնալով Սպանիա իրան աղատողին իւր երախտագիտութիւնը ցոյց տուեց և ապա գնաց Գաղղիա և Անգղիա Կարոլս 2 Գաղղիացւոց և Ռիչարդոս Բ Անգղիացւոց թագաւորների ժամանակը և շատ աշխատեցաւ այն երկու

միմեանց ոսոխ ազգերին հաշտեցնել և ապա նոցա օգնու թեամբը իրան կորցրած թագը ձեռք բերել: Բայց ՚ի զճէր, նորա ջանքն ունայն անցկացաւ և 1393 թուին մեռաւ Փարիզումը և թողուեցաւ Կեղեստինեանց վանքումը: Այսպիսի վախճան ունեցաւ Ռուբինեան վերջին թագաւորը և նրանով միանգամայն բարձաւ Հայոց թագաւորութիւնը:

Վ Ե Ր Զ

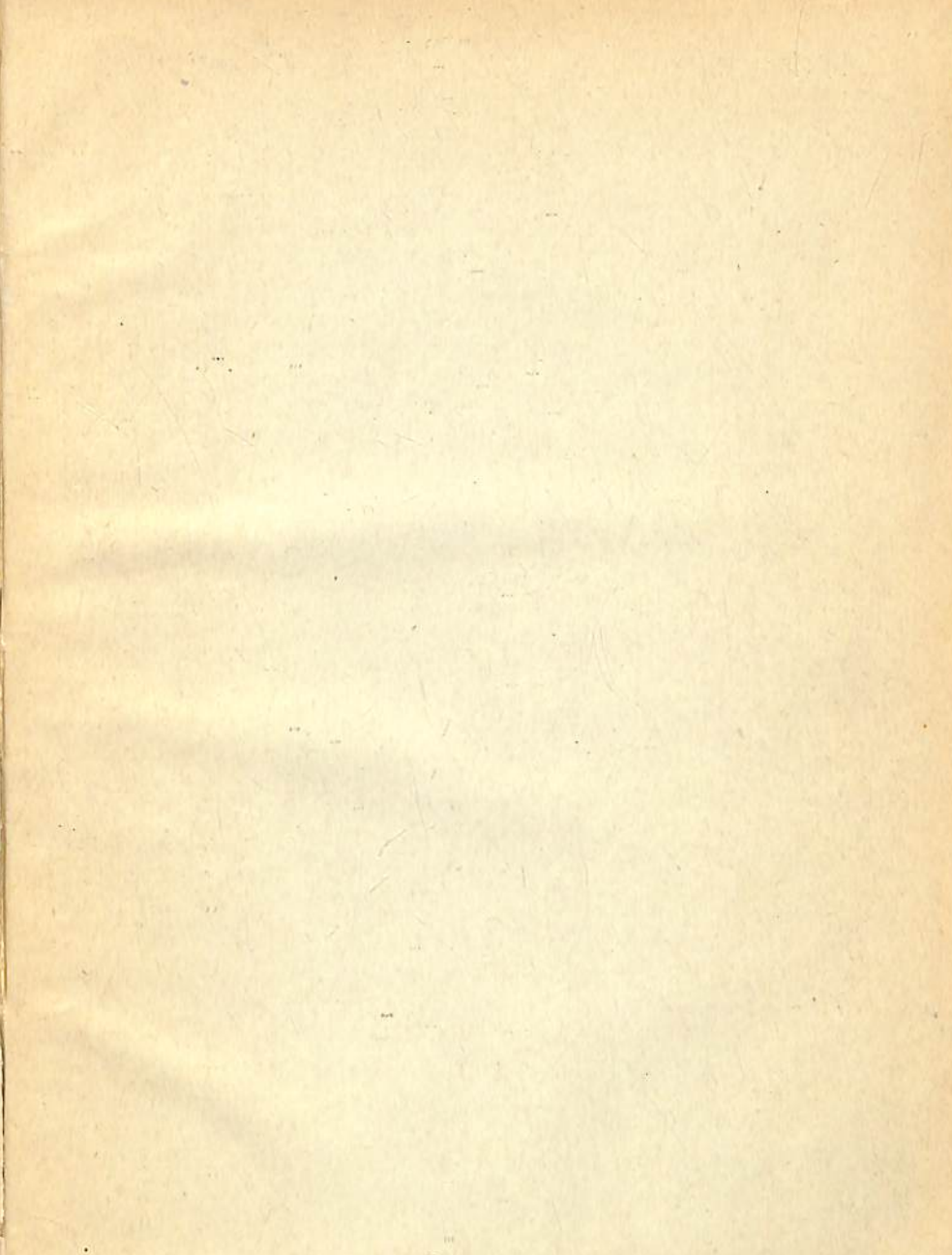
Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

Small circular mark or stamp on the left page.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0241720

